કિંચિદ્ વક્તવ્ય

લગભગ વીસેક વર્ષ ઉપર અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંની હકીકતોને, આગમોના આધારે વિચારી જોવાનો સુયોગ મને સાંપડ્યો હતો. તે વેળા અને ત્યાર બાદ આગમોનું કટકે કટકે અવલોકન કરવાના અવનવા પ્રસંગે મને એ આગમોની વિશાળતા, ગહનતા અને મહત્તાદિથી પરિચિત બનાવ્યો છે અને મને એનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરવા લલચાવ્યો છે, પરંતુ એવો યથેષ્ટ અભ્યાસ કરી શકું તેવી સાનુકૂળતા હજી સુધી મને પ્રાપ્ત થઇ નથી, કિન્તુ મારા અભ્યાસને સુગમ બનાવવામાં મને સહાયક થઇ પડે એવી કેટલીક વિગતો હું એકત્રિત કરી શક્યો છું. આ તમામ વિગતોને સાધનના અભાવે, યોગ્ય રૂપમાં હું પ્રસિદ્ધ કરી શકું તેમ નહિ હોવાથી એ અત્યાર સુધી લખાયેલી—નોંધાયેલી પડી રહી અને આજે માંડમાંડ એનો એક વિભાગ હું પ્રસિદ્ધ કરી શકું છું. આ વિભાગને યથેષ્ટ ન્યાય આપવાનું અને એમાં ચર્ચાયેલા વિવિધ મુદ્દાઓને પહોંચી વળવાનું સામર્થ્ય તો આગમોના અખંડ અને સતત અભ્યાસીઓ જ ધરાવે એ દેખીતી વાત છે, તેમ છતાં ચંચુપ્રવેશરૂપે આવો પ્રયાસ કરવાની મને અનેક સ્થળેથી પ્રેરણા થતાં તેને વશ બની મેં આ કાર્ય કર્યું છે. દરેકે દરેક બાબતનો આગમમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય જ એમ નથી. વળી કેટલીક વાર આગમિક સાહિત્યમાં વિસંવાદી જણાતા ઉલ્લેખોનો સમન્વય પણ કરવો પડે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે. આ ઉપરાંત આ જમાનામાં અનેક તર્કો દોડાવાય છે, અનેક વિકલ્પો રજુ કરાય છે અને અનેક જાતની શંકા ઉઠાવાય છે. આનો સપ્રમાણ, સચોટ અને સ્પષ્ટ ઉત્તર અપાવો જોઇએ જેથી આગમોની ખોટી અવહીલના થતી અટકે. કઇ કઇ બાબતોના ઉત્તરની જરૂર છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવાના હેતુથી મેં પ્રસંગોપાત્ત વિકલ્પો રજુ કર્યાં છે; પરંતુ તેનો અર્થ કંઇ એ નથી કે મને આગમ ઉપર શ્રદ્ધા જ નથી કે એ તમામ વિકલ્પોમાંથી ગમે તે એકને–બન્નેને તે ખોટો હોય તો પણ તેને હું વળગી રહેવા માગું છું અને અન્યને અવળે માર્ગે દોરવવા ઇચ્છું છું. આ તો મારા જેવાને જ્યાં માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા જણાય છે ત્યાં અહીં ચર્ચેલા કોઇ પણ વિષયની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં બહુશ્રુતો સમુચિત પ્રકાશ પાડી સપ્રમાણ અને સમજાય તેમ આ વિષય પરત્વે ઊહાપોહ કરી મારા જેવાની આ વિષયની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરે એવી ભાવનાથી પ્રેરાઇને મેં આ કાર્ય કર્યું છે.

અંતમાં એ વાત સાનંદ નોંધી લઉં કે આ કઠિન વિષયના વિશદીકરણ માટે સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિના એક વિદ્વાન્ વિનેય શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિ સાથે વિચારની આપ લે કરવાના વિવિધ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતાં તેમણે મને એ સંબંધમાં પોતાના સમયાદિનો ભોગ આપી ઉપકૃત કર્યો છે.

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાં તૈયાર થયેલ **આર્હત આગમોનું અવલોકન** યાને તત્ત્વરસિકચન્દ્રિકા (પ્રથમ વિભાગ) સૌ કોઇને હિતકર નીવડો અને એમાં જે કંઇ [૧]સ્ખલના ઉદ્ભવી હોય તેનું તજ્જ્ઞોને હાથે યોગ્ય રૂપમાં સત્વર નિરસન થાઓ એમ ઇચ્છતો હું વિરમું છું.

સાંકડી શેરી, ગોપીપુરા,
સુરત.
તા. ૫–૧–૩૯.

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

---

૧ મુદ્રણદોષને અંગે શુદ્ધિપત્રક આપવાનું હાલ બને તેમ નથી એટલે હાલ તુરત તો પૃ. ૨, પં. ૯ માં 'તીર્થંકરના અન્ય શિષ્યોએ' એમ જે છપાયું છે તેમાં 'અન્ય'ને બદલે 'અમુક', પૃ ૩ પં ૧૬'માં 'દ્રવ્યરૂપી' ને બદલે 'ધ્યેયરૂપી' અને પૃ ૩૬. પં ૨૬–૨૭માં 'શ્રીચન્દ્રપ્રભુ સુધી'ને બદલે 'શ્રીસુવિધિનાથના નિર્વાણસમય સુધી' એમ વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
કિંચિદ્ વક્તવ્ય	૪
પ્રકરણ ૧ : પીઠિકા	૧–૯
„ ૨ : દ્વાદશાંગીનો ઉદ્ભવ	૧૦–૧૭
„ ૩ : પ્રવર્તમાન શાસનની દ્વાદશાંગીની રચના અને સ્થાપના	૧૮–૨૭
„ ૪ : દ્વાદશાંગીઓનો ઉચ્છેદ	૨૮–૩૭
„ ૫ : શ્રીસુધર્મસ્વામીએ રચેલી દ્વાદશાંગીનો હ્રાસ	૩૮–૫૯
„ ૬ : અંગબાહ્ય શ્રુતની મીમાંસા	૬૦–૭૩
„ ૭ : આગમોના પઠનપાઠન માટેની વ્યવસ્થા	૭૪–૮૫

આર્હત આગમોનું અવલોકન

પ્રકરણ ૧ લું

પીઠિકા

ઉપક્રમ—આ દુનિયા અનેક જાતની અજાયબીઓનો અદ્‌ભુત ભંડાર છે. એમાંની એક અજાયબી એ જણાય છે કે આ દુનિયાના પૂર્વાર્ધમાં જ મહાધર્મોના સંસ્થાપકો–પ્રવર્તકો જન્મ્યા છે અને પશ્ચિમાર્ધ એ બાબતમાં પૂર્વાર્ધથી ઉતરતું પદ ભોગવે છે. પૂર્વાર્ધમાં ઉદ્‌ભવેલા ધર્મોમાંથી અનેકનું આજે નામનિશાન પણ રહ્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ **એશિયા** ખંડના યે ધર્મોની યાદી પણ મળી શકતી નથી. આગળ વધીને કહું તો આ **ભારતવર્ષ**માં અત્યાર સુધીમાં જેટલા ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેની પણ નામાવલી રજુ કરી શકાય એવી આપણી આધુનિક પરિસ્થિતિ નથી. આવા સંયોગોમાં આજે આપણને દુનિયાભરના તો શું, પણ **ભારતવર્ષ**ના યે વિવિધ ધર્મોના પ્રામાણિક અને પવિત્ર ગણાતા ગ્રંથોની યાદી પણ ઉપલબ્ધ થઇ શકે નહિ તો તે નવાઇ જેવું નથી. અનેક ધર્મના ગ્રંથો અત્યાર સુધીમાં લુપ્ત થયા છે. આ હકીકત જૈન ધર્મ પરત્વે પણ જોવાય છે, તેમ છતાં એના જે અતિમાનનીય ગ્રંથો વિષે જે કંઇ છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળી આવે છે તેના આધારે તેમ જ એના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી એ વિષે કેટલોક ઊહાપોહ કરવા હું પ્રવૃત્ત થાઉં છું.

આર્હત આગમોનો અર્થ—સૌથી પ્રથમ હું આર્હત આગમો એટલે શું તેનો નિર્દેશ કરવો ઉચિત ધારું છું. 'આર્હત' શબ્દ [1]'અર્હત્' ઉપરથી બનેલો છે. આ 'અર્હત' શબ્દ જૈનોના તીર્થંકર, બૌદ્ધોના બુદ્ધ અને વૈષ્ણવોના વિષ્ણુ એમ ત્રિવિધ અર્થથી યુક્ત છે. આ પ્રમાણે વિચારતા તો 'આર્હત આગમો' એટલે જૈનોના, બૌદ્ધોના અને વૈષ્ણવોના સાંપ્રદાયિક પ્રાચીન ગ્રંથો એવો અર્થ કરી શકાય, પરંતુ પ્રસ્તુતમા હું 'અર્હત' શબ્દ કેવળ 'જૈન' એ અર્થમા વાપરું છુ

આગમના પર્યાય અને એની વ્યુત્પત્તિ—વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિએ સ્વોપજ્ઞ **તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર** (અ. ૧, સૂ. ૨૦)ના ભાષ્ય(પૃ ૮૮)માં શ્રુતજ્ઞાનના વિવિધ પર્યાયો દર્શાવ્યા છે ત્યા એમણે શ્રુત, આપ્તવચન, આગમ, ઉપદેશ, ઐતિહ્ય, આમ્નાય, પ્રવચન અને જિનવચન એ શબ્દોને સમાનાર્થક સૂચવ્યા છે [2] આ શાસ્ત્રના ટીકાકાર

---

૧ 'અર્હત્' શબ્દ ઋગ્વેદમાં તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નજરે પડે છે એ હકીકત "The Indian Historical Quarterly"ના ત્રીજા પુસ્તક (Vol)ના પૃ ૮૫૫–૪૬૮ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

૨ " श्रुतमाप्तवचनमागम उपदेश ऐतिह्यमाम्नायः प्रवचनं जिनवचनमित्यनर्थान्तरम् ।"

શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ એની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકાના ૮૯મા પૃષ્ઠમાં 'આગમ'ની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ પ્રતિપાદિત કરી છે:—

" आगच्छत्याचार्यपरम्परया वासनाद्वारेणेत्यागमः "

આનો અર્થ એ છે કે આચાર્યોની પરંપરાથી વાસના દ્વારા જે આવે છે તે 'આગમ' છે.

આ પ્રમાણે જોકે 'આગમ' શબ્દ એ સમગ્ર શ્રુતજ્ઞાનને અને એ શ્રુતજ્ઞાનને રજુ કરનારા ગ્રંથોને અંગે વાપરી શકાય તેમ છે, છતાં અહીં તો એનો વિશિષ્ટ અર્થ કરવાનો છે. એટલે કે શ્રુતજ્ઞાન સંબંધી અમુક અમુક ગ્રંથોને જ માટે અત્ર 'આગમ' સંજ્ઞા[1] સમજવાની છે. શ્વેતાંબરોની એવી માન્યતા છે કે [2]ગણધરોએ, [3]તીર્થંકરના અન્ય શિષ્યોએ, [4]પ્રત્યેકબુદ્ધોએ, [5]શ્રુતકેવલીઓએ અને [6]દશપૂર્વધરો રચેલાં શાસ્ત્રો 'આગમ' ગણાય છે. આના સમર્થનાર્થે ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી ગણાતી ઓહનિજ્જુત્તિ (ઓઘનિર્યુક્તિ)ની શ્રીદ્રોણ આચાર્યે રચેલી વિવૃતિના ૩ અ પત્રમાં એ આચાર્યે જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે હું રજુ કરું છું:—

" अर्थतस्तीर्थंकरप्रणीतं सूत्रतो गणधरोपनिबद्ध चतुर्दशपूर्वधरोपनिबद्धं दशपूर्वधरोपनिबद्धं प्रत्येकबुद्धोपनिबद्ध च प्रमाणभूत सूत्रं भवति । '

આ ઉલ્લેખ કરવા પૂર્વે એ આચાર્યે નીચે મુજબનું પદ્ય અવતરણરૂપે આપ્યું છે:—

" अर्हत्प्रोक्तं गणधरदृब्धं प्रत्येकबुद्धदृब्धं च ।
स्थविरग्रथितं च तथा प्रमाणभूत त्रिधा सूत्रम् ॥"

શ્રીવટ્ટકેરસ્વામીએ રચેલા મૂલાચાર (મૂલાચાર)ના પંચાચારવર્ણનરૂપ પાંચમા અધિકારની—પ્રસ્તાવની નિમ્નલિખિત ૮૦મી ગાથા આગમના ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપને સમર્થિત કરે છે:—

" सुत्त गणधरकथिदं तहेव पत्तेयबुद्धिकथिदं च ।
सुदकेवलिणा कथिदं अभिण्णदसपुव्वकथिद च ॥ ८० ॥ "

---

૧. શૈવો પોતાનાં શાસ્ત્ર માટે 'આગમ' સંજ્ઞા વાપરે છે, પરંતુ અહીં એ સંજ્ઞા શૈવાગમને માટે નહિ પણ જૈનાગમ માટે મેં વાપરી છે.

૨ તીર્થંકરના મુખ્ય શિષ્યો જેઓ વિશિષ્ટજ્ઞાની હોય છે અને જેઓ દ્વાદશાંગી રચે છે, તેઓ 'ગણધર' કહેવાય છે

૩ જૈન તીર્થને રચનારા, કેવલજ્ઞાની, ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યશાળી અને એ જ ભવમાં નિર્વાણ પામનારા 'તીર્થંકર' કહેવાય છે

૪. કોઇ પણ પ્રકારનું બાહ્ય વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત મેળવી વૈરાગ્ય પામી એકલા પણ વિહરનારા કેવલજ્ઞાની બની મોક્ષે સંચરનારા મહાત્મા 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કહેવાય છે. એઓ સ્વયંબુદ્ધથી ભિન્ન છે. એ ભિન્નતા જાણવા માટે જુઓ નંદીસુત્ત (નંદીસૂત્ર)ની ચુણ્ણિ (ચૂર્ણિ)નું પત્ર ૧૯ તેમ જ શ્રીશ્યામ આચાર્યે રચેલ પણ્ણવણા (પ્રજ્ઞાપના)ની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૧૯ આ-૨૦ અ)

૫. એઓ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનના ધારક છે. એઓ 'ચૌદપૂર્વધર' પણ કહેવાય છે.

૬ એઓ દસ પૂર્વોના જાણકાર હોય છે.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આ બાબતમા તે-આગમની યાને સૂત્રની વ્યાખ્યાની બાબતમા તો જૈનોના બને મુખ્ય ફિરકાઓની-શ્વેતામ્બરોની અને દિગંબરોની એકવ કયના છે.

ઉપલબ્ધ આગમોની સંખ્યા—દિગમ્બરોની માન્યતા મુજબ આજે એક પણ પવિત્ર અને પ્રાચીન આગમ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ શ્વેતાંબરોની મન્યતા આથી જુદી છે. તેમાં મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોના મોટા ભાગનુ કહેવું એ છે કે અત્યારે ઉપલબ્ધ આગમોની સખ્યા મુખ્યતયા ૪૫ ની છે, જ્યારે સ્થાનકવાસીઓના અને તેરાપથીઓના કથન અનુસાર તે ૩૨ ની છે. વળી મૂર્તિપુજક શ્વેતાંબરો તરફથી આગમોની સંખ્યા ૮૪ ની પણ ગણાવાય છે, પરંતુ એનો વિચાર કરવા પૂર્વે આગમોના વર્ગીકરણ વિષે થોડોક ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક જણાય છે.

આગમોની પ્રાચીન વ્યવસ્થા—શ્વેતાંબરીય પ્રાકૃત ગ્રથો પૈકી **નંદીસુત્ત** ([1]સૂ. ૪૪)માં [2]અંગબાહિર અને અંગપવિટ્ઠ એમ આગમના બે મુખ્ય ભેદો દર્શાવાયા છે, અને એ જ હકીકત ઉપલબ્ધ થતા સંસ્કૃત જૈન ગ્રથો પૈકી પ્રચીનમા પ્રાચીન ગણાતા **તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર** (અ. ૧, સૂ. ૨૦)ના ભાષ્ય(પૃ ૯૦)મા[3] અંગબાહ્ય અને અગપ્રવિષ્ટ એ શબ્દ દ્વારા દર્શાવાયેલી છે. ત્રણ વાર ગણધરના પૃચ્છાથી તીર્થંકરે કહેલ ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રવ્યરૂપી [4]ત્રિપદીથી થયેલું શ્રુત 'અગપ્રવિષ્ટ' છે, જ્યારે પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના અર્થપ્રતિપાદનરૂપે કહેવાયેલુ શ્રુત 'અંગબાહ્ય' છે. અથવા સર્વે તીર્થંકરોના તીર્થમા અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારુ અને એથી કરીને નિયત એવુ શ્રુત તે 'અગપ્રવિષ્ટ' છે, જ્યારે જે શ્રુત અનિયત છે એટલે કે જેનો અન્યાન્ય તીર્થમાં સદ્ભાવ હોવો જ જોઇએ એવો નિયમ નથી તે 'અગબાહ્ય' છે જુઓ શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણકૃત **વિસેસાવસ્સયભાસ** (**વિશેષાવશ્યકભાષ્ય**)ની મલધારી શ્રી**હેમચન્દ્ર**સૂરિકૃત બૃહદ્વૃત્તિનુ ૨૮૮ મુ પત્ર તેમ જ **આર્હત દર્શનદીપિકા** (પૃ. ૨૨૫)

નંદીસુત્ત (સૂ. ૪૪)મા અંગબાહિર (અગબાહ્ય) શ્રુતના (૧) આવસ્સય (આવશ્યક) અને (૨) આવસ્સયવઇરિત્ત (આવશ્યકવ્યતિરિક્ત) એવા બે વિભાગો સૂચવાયેલા છે. તેમાં વળી

---

૧ "त समासओ दुविह पण्णत्तं, तजहा–अगपविट्ठ अंगबाहिरं च । से किं त अगबाहिर ? अगबाहिर दुविह पण्णत्त, तंजहा–आवस्सय च आवस्सयवइरित्त च । से किं त आवस्सयं ? आवस्सय छव्विहं पण्णत्त, तजहा–सामाइअं चउवीसत्थवो वदणय पडिक्कमण काउस्सग्गो पच्चक्खाण, सेत्त आवस्सय । से किं तं आवस्सयवइरित्त ? आवस्सयवइरित्त दुविह पण्णत्तं, तजहा–कालिअं च उक्कालिअ च ."

૨ 'અંગબાહિર' ને બદલે 'અણંગપવિટ્ઠ' (સં. અનંગપ્રવિષ્ટ) એવી સંજ્ઞા પણ વપરાય છે જુઓ નંદીસુત્તના ૪૪ મા સૂત્રનો અતિમ ભાગ

૩ "तद् द्विविधमङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्ट च । तत पुनरनेकविध द्वादशविध च यथासङ्ख्यम् । अङ्गबाह्यमनेकविधम् । तद्यथा–सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव , वन्दनं, प्रतिक्रमण, कायव्युत्सर्गः, प्रत्याख्यानं, दशवैकालिकं उत्तराध्यायाः, दशा कल्पव्यवहारौ, निशीथमृषिभाषितानीत्येवमादि ।" .

૪. આ પરત્વે આગળ ઉપર ઊહાપોહ કરાયો છે.

આવસ્સયના (૧) સામાઇય (સામાયિક), (૨) ચઉવીસત્થવ (ચતુર્વિંશતિસ્તવ), (૩) વંદણય (વંદનક), (૪) પડિક્કમણ (પ્રતિક્રમણ), (૫) કાઉસ્સગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) અને (૬) પચ્ચક્ખાણ (પ્રત્યાખ્યાન) એમ છ પેટાવિભાગો અને આવસ્સયવઇરિત્તના કાલિય ([1]કાલિક) અને ઉક્કાલિય ([2]ઉત્કાલિક) એમ બે પેટાવિભાગો નિર્દેશાયેલા છે એવી રીતે અંગપવિટ્ઠ (અંગપ્રવિષ્ટ) શ્રુતના બાર વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે એ દરેકને 'અંગ' સંજ્ઞા અપાયેલી છે, અને એ બારેના સમૂહને 'દ્વાદશાંગી' કહેવામાં આવે છે આ પ્રમાણેની પ્રાચીન વ્યવસ્થા જોવાય છે આ સંજ્ઞાઓને–વિભાગોને બદલે મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોમાં કેટલોક સમય થયા આગમોના (૧) અંગ, (૨) ઉપાંગ, (૩) પ્રકીર્ણક, (૪) છેદસૂત્ર, (૫) મૂલસૂત્ર અને (૬) ચૂલિકાસૂત્ર એ [3]છ વિભાગો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા જોવાય છે.

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય આગમોને (૧) અંગ, (૨) ઉપાંગ, (૩) છેદસૂત્ર અને (૪) મૂલસૂત્ર એમ ચાર જ વિભાગોમાં વિભક્ત કરે છે. એ સમ્પ્રદાયના જૈનતત્ત્વપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં આ ચારની વ્યાખ્યા અપાયેલી છે. એનો સારાંશ નીચે મુજબ છે —

અંગ—જેમ શરીરના આધારથી સંસારી જીવ વિશ્વમાં રહે છે તેમ જ્ઞાનના આધારથી ધર્મ વિશ્વમાં ટકી રહે છે આવા ધર્મના સ્તંભરૂપ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ ગ્રંથને 'અંગ' યાને 'અંગસૂત્ર' કહેવામાં આવે છે —ચતુર્થ આવૃત્તિ, પૃ ૧૮૬.

ઉપાંગ—જેમ અંગને એટલે કે શરીરને હાથ, પગ વગેરે ઉપાંગ હોય છે તેમ દ્વાદશાંગીરૂપ અંગને ઉપાંગ છે એ ઉપાંગનું મુખ્ય કાર્ય અંગમાં સૂચવાયેલા વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું છે —એજન પૃ. ૨૦૪.

છેદસૂત્ર—જેમ કોઇ વસ્ત્ર ફાટી ગયું હોય તો તેને થીગડું મારી આખું કરી શકાય અથવા તો જેમ કોઇ વાસણ ખંડિત થયું હોય તો તેની સાથે મેળવી તે આખું કરી શકાય તેમ દીક્ષાસમયે ગ્રહણ કરેલા સંયમને લગતા નિયમો થોડેઘણે અંશે દૂષિત બનતાં પ્રાયશ્ચિત્તાદિ લઇને તેને શુદ્ધ બનાવી શકાય. એ શુદ્ધિનું કથન રજુ કરનાર ગ્રંથ 'છેદ' કહેવાય છે.—એજન પૃ. ૨૧૫ [4]

૧–૨ જે શ્રુત દિવસ અને રાત્રિની પ્રથમ અને ચરમ (ચતુર્થ) પોરુષીમાં જ ભણાય તે 'કાલિક' કહેવાય છે, જ્યારે જે શ્રુત કાળનો સમય છોડીને સર્વ કાળ ભણાય તે 'ઉત્કાલિક' કહેવાય છે. કાલિક શ્રુત તરીકે કેટલાક ગ્રંથોનો નિર્દેશ નંદીસુત્ત (સુ. ૪૪), આવસ્સયસુત્ત (આવશ્યકસૂત્ર)ની શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિજ્જુત્તિ (નિર્યુક્તિ)ની ગા. ૭૭૭ કે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગા. ૨૨૯૫ રૂપે પણ છે તે વગેરેમાં છે, જ્યારે ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે કેટલાક ગ્રંથોનો નિર્દેશ નંદીસુત્ત (સુ. ૪૪) વગેરેમાં છે

૩ વિક્રમની ૧૪ મી શતાબ્દીમાં થઇ ગયેલા મનાતા શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વિચારલેસ કે જેને વિચારસારપ્રકરણ તરીકે ઓળખાવાય છે તેના ૭૮મા પૃષ્ઠમાં "ઇયઇ આગમ પણયાલીસ[illegible] ઇંતિ" એવો ઉલ્લેખ કરી આગમોની ૪૫ સંખ્યા દર્શાવી છે, પરંતુ તેમણે એ આગમોના અંગાદિ છ વિભાગો સૂચવ્યા નથી.

૪. 'છેદ' એટલે 'ભાગ' અપરિણત અને અતિપરિણત શિષ્યોનો છેદ કરીને એટલે તેમને બાદ કરીને પરિણત શિષ્યોને એકાંતમાં દેવા યોગ્ય સૂત્ર તે 'છેદસૂત્ર' કહેવાય છે પરીક્ષાના વિધાનમાં ટકમદાખલ કહે કે કેરી ખાવી છે ત્યારે તે વાતમાં અપરિણતો ભ્રષ્ટ થાય અને અતિપરિણતો પ્રકર્ષ સાધુપણા વિષે શંકિત બને; પરંતુ જેઓ પરિણત હોય તેઓ તો પ્રાસુક કે અપ્રાસુક ઇત્યાદિ

મૂલસૂત્ર—જેમ ઝાડનું મૂળ મજબૂત હોય તેમ તે વધુ વખત ટકી શકે અને ફાલીફૂલી પણ શકે તેમ જે વિષયોના પઠન-પાઠનથી સમ્યક્ત્વરૂપ વૃક્ષનું મૂળ દૃઢ બને અને તે દશવિધ યતિધર્મરૂપે વિકસિત થાય એવા વિષયો રજુ કરનાર ગ્રંથ 'મૂલસૂત્ર' કહેવાય છે

—એજન, પૃ ૨૧૮

અંગાદિનો ઉલ્લેખ—'અંગ' એ નામ તો **સમવાય** નામના ચોથા અંગ (સૂ ૧), **આયાર (આચાર)** નામના પ્રથમ અંગની **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી**એ રચેલી નિર્જુત્તિની પાંચમી ગાથા ઇત્યાદિમાં જોવાય છે

'ઉપાંગ' શબ્દ **તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર** (અ ૧, સૂ ૨૦)ના ભાષ્યમાં નજરે પડે છે, જ્યારે **નિરયાવલિયા (નિરયાવલિકા)**ના [1]સૂ ૩-૮માં ઉવંગ (સં ઉપાંગ) શબ્દ જોવાય છે.

'પ્રકીર્ણક' શબ્દ **ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર** (પ ૧, સ ૩, શ્લો ૫૮૧)માં વપરાયો છે **તંદુલવેયાલિય (તંદુલવૈચારિક)** આદિ ગ્રંથોને ઉદ્દેશીને 'પઇન્ન' શબ્દ, **વિક્રમ**ની ૧૪મી શતાબ્દીને અલંકૃત કરનારા શ્રી**પ્રદ્યુમ્નસૂરિ**એ રચેલા **વિયારલવલેસ** યાને **વિચારસારપ્રકરણ** (ગા ૩૫૦, પૃ ૭૯)માં જોવાય છે

અત્ર એ નિવેદન કરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે 'પઇણ્ણગ' (સં. પ્રકીર્ણક) શબ્દ **નંદીસુત્ત** (સૂ ૪૪) માં છે, પરંતુ પઇણ્ણગ તરીકે ત્યાં જે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે તેનો તેમ જ કયા તીર્થંકરના સમયમાં કેટલા પઇણ્ણગ હોય ઇત્યાદિનો વિચાર કરતાં એ 'પઇણ્ણગ' શબ્દ અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા **તંદુલવેયાલિય** આદિને લાગુ પાડી શકાય કે કેમ એવો પ્રશ્ન કોઇ કોઇ ઉઠાવે છે આનો ઉત્તર આગળ ઉપર વિચારવા ઇચ્છા છે

આવસ્સયનિજ્જુત્તિ (ગા ૭૭૭) માં તેમ જ **વિસેસાવસ્સયભાસ** (ગા ૨૨૯૫) જે એની એજ ગાથા છે તેમાં 'છેયસુત્ત' (સં છેદસૂત્ર) શબ્દ નજરે પડે છે એનાથી પૂર્વેના કોઇ ગ્રંથમાં એનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી એવી રીતે છેદસુત્ત (સં છેદસૂત્ર) **પંચકપ્પભાસ (પંચકલ્પભાષ્ય)**માં જોવાય છે

મૂલસુત્ત (સં મૂલસૂત્ર) એ શબ્દ સૌથી પ્રથમ ક્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે જાણવું બાકી રહે છે

દિગંબર ગ્રંથો પૈકી શ્રી**અકલંકદેવ**કૃત **તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક**ના ૫૧ મા પૃષ્ઠમાં અંગ પ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એ બે સંજ્ઞા અને એના ૫૪ મા પૃષ્ઠમાં અંગબાહ્યના અવાંતર ભેદરૂપે કાલિક અને ઉત્કાલિક એ બે સંજ્ઞા નોંધાયેલી છે

પ્રશ્નો ગુરુદેવને પૂછે આ પ્રમાણે છેદસૂત્રનું સ્વરૂપ 'સિદ્ધચક્ર'' (વ ૧ અ ૧, પૃ ૧૫)માં સમજાવાયું છે, પરંતુ તે કયા ગ્રંથને આધારે છે તે ત્યાં સૂચવાયું નથી કદાચ એ **અભિધાનરાજેન્દ્ર** (ભા ૩ પૃ ૧૩૬૧)માં આપેલી **પંચકપ્પભાસ (પંચકલ્પભાષ્ય)**ની નિમ્નલિખિત ગાથા ઉપરથી અપાયું હોય —

" परिणाम अपरिणामा अइपरिणामा य तिविहा पुरिमा तु ।
णातूण छेदसुत्त परिणामगे होति दायव्व ॥ "

१ " उवगाण भते ! समणेण, जाव सपत्तेण के अट्ठे पन्नत्ते ? ॥ ३ ॥ एव खलु जबू समणेण भगवया जाव सपत्तेण एव उवगाणं पच वग्गा पन्नत्ता, त जहा—**निरयावलियाओ, कप्पवडिंसियाओ, पुप्फियाओ, पुप्फचूलियाओ वण्हिदसाओ** ॥ ४ ॥"

બાર અંગોનાં નામ—સમવાય (સૂ. ૧), નંદીસુત્ત (સૂ. ૪૫), અણુઓગદ્દાર (અનુયોગદ્વાર) (સૂ. ૪૨) [1]ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં બાર અંગોનાં પ્રાકૃત નામો નજરે પડે છે. એને લગતા પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) "इमे दुवालसंगे [2]गणिपिडगे पन्नत्ते, तंजहा–आयारे १ सूयगडे २ ठाणे ३ समवाए ४ विवाहपन्नत्ती ५ नायाधम्मकहाओ ६ उवासगदसाओ ७ अंतगडदसाओ ८ अणुत्तरोववाइ(य)दसाओ ९ पण्हावागरणं १० विवागसुए ११ दिट्ठिवाए १२" [3]
—સમવાય (સૂ. ૧)

(૨) "दुवालसंगे गणिपिडगे प० तं० आयारे सूयगडे ठाणे समवाए विवाहपन्नत्ती नायाधम्मकहाओ उवासगदसाओ अंतगडदसाओ अणुत्तरोववाइयदसाओ पण्हावागरणाइं विवागसुए दिट्ठिवाए।"–સમવાય (સૂ. ૧૩૬, પત્ર ૧૦૬ આ)

(૩) "से किं तं अंगपविट्ठं? अंगपविट्ठं दुवालसविहं पण्णत्तं, तंजहा–आयारो १ सूयगडो २ ठाणं ३ समवाओ ४ विवाहपन्नत्ती ५ नायाधम्मकहाओ ६ उवासगदसाओ ७ अंतगडदसाओ ८ अणुत्तरोववाइअदसाओ ९ पण्हावागरणाइं १० विवागसुयं ११ दिट्ठिवाओ १२"–
—નંદીસુત્ત (સૂ. ૪૫, પત્ર ૨૦૯ અ)

(૪) "से किं तं लोउत्तरिअं नोआगमतो भावसुअं? २ जं इमं अरिहंतेहिं भगवंतेहिं उप्पण्णनाणदंसणधरेहिं तीयपच्चुप्पन्नमणागयजाणएहिं सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं तिलुक्कवहियमहियपूइएहिं अप्पडिहयवरनाणदंसणधरेहिं पणीअं दुवालसंगं गणिपिडगं, तंजहा–आयारो सूयगडो ठाणं समवाओ विवाहपण्णत्ती नायाधम्मकहाओ, उवासगदसाओ, अणुत्तरोववाइअदसाओ, पण्हावागरणाइं विवागसुअं दिट्ठिवाओ अ, से तं लोउत्तरिअं नोआगमतो भावसुअं"
—અણુઓગદ્દાર (સૂ ૪૨, પત્ર ૩૭ અ)

આ પ્રમાણે બાર અંગોનાં પ્રાકૃત નામો નોંધાયેલાં છે.[4] એવી રીતે એનાં સંસ્કૃત

---

૧ જુઓ નંદીસુત્તના અંતમાં આપેલી અણુણ્ણાનંદી (પત્ર ૨૫૩ અ અને ૨૫૩ આ) તેમ જ બૃહન્નંદીનો અંતિમ ભાગ (પત્ર ૨૫૪ આ) તથા પક્ખિયસુત્ત (પાક્ષિકસૂત્ર)

૨ 'ગણિપિડગ' એ 'સંજ્ઞા' પણ દરેક અંગ માટે વપરાય છે એમ સમવાય (સૂ. ૫૭)ગત નિમ્નલિખિત પંક્તિ ઉપરથી ફલિત થાય છેઃ—

"तिण्हं गणिपिडगाणं आयारचूलियावज्जाणं सत्तावन्नं अज्झयणा, प० तं–आयारे सूयगडे ठाणे"

૩. આ ઉલ્લેખ આગમોદય સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત સવૃત્તિક આવૃત્તિમાં [ ] આવા કૌંસમાં આપેલો છે એટલે એના સંપાદકમહાશય એને પૂર્તિરૂપ ગણતા હોય એમ જણાય છે. સમવાયની વૃત્તિ (પત્ર ૫ અ અને આ)માં, શ્રીઅભયદેવસૂરિએ આ ઉલ્લેખને પ્રક્ષિપ્ત ગણ્યો નથી એમ તેમણે કરેલી વ્યાખ્યા ઉપરથી જોઈ શકાય છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છેઃ—

तद्यथेत्युदाहरणोपदर्शने, आचार इत्यादि द्वादश पदानि वक्ष्यमाणनिर्वचनानीति कण्ठ्यानि"

નામો પણ જોવાય છે. દાખલા તરીકે **તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર** (અ. ૧, સૂ. ૨૦)ના ભાષ્ય-(પૃ. ૯૦)માં નીચે પ્રમાણે બાર અંગોનાં નામનો નિર્દેશ છેઃ—

"अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम्। तद्यथा—**आचारः, सूत्रकृतं, स्थानं, समवायः, व्याख्याप्रज्ञप्तिः, ज्ञातधर्मकथाः, उपासकाध्ययनदशाः, अन्तकृद्दशाः, अनुत्तरौपपातिकदशाः, प्रश्नव्याकरणं, विपाकसूत्रं, दृष्टिपात** इति।"

વળી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત નામમાલા નામે **અભિધાનચિન્તામણિના** બીજા કાંડના નીચે મુજબના પદ્યોમાં બાર અંગોનાં નામ છેઃ—

"**आचाराङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवाययुक् ।**
पञ्चमं **भगवत्यङ्गं ज्ञातधर्मकथाऽपि** च ॥ १५७ ॥
उपासकान्तकृदनुत्तरौपपातिकाद् दशाः ।
प्रश्नव्याकरणं चैव **विपाकश्रुतमेव** च ॥ १५८ ॥
इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः ।
दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद् गणिपिटकाह्वया ॥ १५९ ॥"

આ ઉપરથી આપણે બાર અંગોનાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત નામો નીચે મુજબ રજુ કરી શકીએઃ—

(૧) આયાર (આચાર), (૨) [1]સૂયગડ (સૂત્રકૃત), (૩) ઠાણ (સ્થાન), (૪) સમવાય ([2]સમવાય) (૫) વિવાહપણ્ણત્તિ ([3]વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ), (૬) નાયાધમ્મકહા ([4]જ્ઞાતધર્મકથા), (૭) ઉવાસગદસા ([5]ઉપાસકદશા), (૮) અંતગડદસા (અંતકૃદ્દશા), (૯) અનુત્તરોવવાઇયદસા (અનુત્તરૌપપાતિકદશા), (૧૦) પણ્હાવાગરણ (પ્રશ્નવ્યાકરણ) (૧૧) વિવાગસુય ([6]વિપાકસૂત્ર) અને (૧૨) દિટ્ઠિવાય (દૃષ્ટિવાદ).

તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક (પૃ. ૫૧)માં પણ પ્રાયઃ આ જ નામો છે, કેમકે છઠ્ઠાથી નવમા

' आयारो १ सूयगडे २ ठाण ३ समवाय ४ भगवईअंग ५।
नायाधम्मकहाओ ६ उवासगदसाओ ७ सत्तमयं ॥ ३४४ ॥
अंतगडाणं च दसा ८ अणुत्तरोववाइयादसा तत्तो ९ ।
पण्हावागरणं १० तह इक्कारसमं विवागसुयं ११ ॥ ३४५ ॥"

૧ આ તેમજ બીજા પણ કેટલાંક અંગોનાં અન્ય નામો છે, પરંતુ તે હકીકત તે તે અંગનો પરિચય આપતી વેળા વિચારાશે.

૨. આ શબ્દ સમસંસ્કૃત છે, અર્થાત્ એ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત એમ ઉભયસ્વરૂપી છે

૩ આને 'ભગવતી' પણ કહે છે જુઓ આ જ પૃષ્ઠ

૪ આને 'જ્ઞાતાધર્મકથા' પણ કહેવામાં આવે છે જુઓ આ જ પૃષ્ઠ

૫ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રના ભાષ્ય (પૃ. ૯૦)માં આને 'ઉપાસકાધ્યયનદશા' કહેલ છે

૬ આને 'વિપાકશ્રુત' પણ કહે છે જુઓ આ જ પૃષ્ઠ.

સુધીનાં અંગનાં નામોમાં થોડોક જ ફેર છે. એ નામો અનુક્રમે જ્ઞાતૃધર્મકથા, ઉપાસકાધ્યયન, અંતકૃદ્દશા અને અનુત્તરૌપપાતિકદશા છે.

દુવાલસંગ ગણિપિડગ—ઉપર્યુક્ત બારે અંગોના સમૂહને સંસ્કૃતમાં 'દ્વાદશાંગી' અને પ્રાકૃતમાં 'દુવાલસંગી' કહેવામાં આવે છે.[1] સમવાય (સૂ. ૧ અને ૧૩૬)માં તેમજ અન્યત્ર 'દુવાલસંગ ગણિપિડગ' એવો જે ઉલ્લેખ જોવાય છે તેનો અર્થ હવે વિચારીશું. 'દુવાલસંગ' અને 'ગણિપિડગ' ને સંસ્કૃતમાં અનુક્રમે 'દ્વાદશાંગ' અને 'ગણિપિટક' કહેવામાં આવે છે. તેમાં ગણિપિટકનો જે અર્થ શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સમવાયની વૃત્તિમાં ત્રણ સ્થળે સમજાવ્યો છે તેની આપણે અત્ર નોંધ લઈશું:—

(૧) "द्वादशाङ्गानि यस्मिंस्तद् द्वादशाङ्गं गणिनः—आचार्यस्य पिटकमिव पिटकं गणिपिटकं, यथाहि वाणिजकस्य पिटकं सर्वस्वाधारभूतं भवति एवमाचार्यस्य द्वादशाङ्गं ज्ञानादिगुणरत्नसर्वस्वाधारकल्पं भवतीति भावः ॥"—પત્ર ૫ અ

(૨) "द्वादशाङ्गानि—आचारादीनि यस्मिंस्तद् द्वादशाङ्गं, गुणानां गणोऽस्यास्तीति गणी—आचार्यस्तस्य पिटकमिव पिटकं—सर्वस्वभाजनं गणिपिटकं, अथवा गणिशब्दः परिच्छेदवचनः, तथा चोक्तम्—

"आयारंमि अहीए जं नाओ होइ समणधम्मो उ।
तम्हा आयारधरो भण्णइ पढमं गणिट्ठाणं ॥"

परिच्छेदस्थानमित्यर्थः, ततश्च परिच्छेदसमूहो गणिपिटकं "अत्र चैवं पदघटना—एतद् गणिपिटकं तद् द्वादशाङ्गं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आचारः सूत्रकृत इत्यादि ॥"—પત્ર ૧૦૭ અ

(૩) "गणिनः—आचार्यस्य पिटकानीव पिटकानि सर्वस्वभाजनानीति गम्यते गणिपिटकानि"
—પત્ર ૭૩ આ.

હવે આપણે આ સંબંધમાં અણુઓગદ્દાર (સૂ. ૪૨)ની મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૩૮ અ)માં ગણિપિટક પરત્વે જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે તે જોઈ લઈએ:—

"किं तत् ? द्वादशाङ्गं श्रुतं परमपुरुषस्याङ्गानीवाङ्गानि द्वादश अङ्गानि—आचारादीनि यत्र तद् द्वादशाङ्गं, किम्भूतम् ? 'गणिपिटकं' गुणगणोऽस्यास्तीति गणी—आचार्यस्तस्य पिटकं—सर्वस्वं गणिपिटकम्"

સાથે સાથે આપણે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ અભિધાનચિન્તામણિના બીજા કાંડના ૧૫૯ મા પદ્યની વિવૃતિમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો નીચે મુજબનો પ્રસ્તુત ભાગ અત્ર નોંધી લઈએ:—

---

૧ આ પ્રમાણે આચાર વગેરે અગ્યાર અંગોના સમૂહને 'એકાદશાંગી' કહેવામાં આવે છે.

૨ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (અ. ૧, સૂ. ૨૦)ની શ્રીસિદ્ધસેનીય ટીકા (પૃ. ૮૯)માં 'આપ્તવચન' સમજાવતાં જે કહ્યું છે તે પણ જોઈ લઈએ:

"कथं इदमुच्यते—आप्तस्य—तीर्थकृतो वचनं द्वादशाङ्गं गणिपिटकमिति...एतमेवार्थं पर्यायान्तरैः एकोऽर्थः प्रतिपाद्यते द्वादशाङ्गं गणिपिटकमिति यावत्, स चायमर्थः प्रवचनादिशब्दैरुच्यत आचारादिः ॥"

૩ આ આચારનિર્યુક્તિની ૧૧મી ગાથા છે.

"द्वादशानामाचारादीनां दृष्टिवादान्तानामङ्गानां समाहारो द्वादशाङ्गी ॥ १ ॥ गुणानां साधूनां वा गणो विद्यतेऽस्य गणी आचार्यः, गणिर्वा शास्त्रप्रवचनाध्येता, तस्य पिटकमिव सर्वार्थरत्नाधारत्वात् गणिपिटकं तदाङ्गपा, द्वादशाङ्गी गणिपिटकमुच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ १५९"–પૃ. १०५

વિશેષમાં **પક્ખિયસુત્તની શ્રીયશોદેવસૂરિકૃત** વૃત્તિ (પત્ર ૭૧ અ)માં 'દુવાલસંગ' ગણિપિડગ" વિષે નીચે મુજબ જે ઉલ્લેખ કરાયો છે તે પણુ જોઇ લઇએઃ—

"द्वादशाङ्गं द्वादशानामङ्गानां समाहारो द्वादशाङ्गं, किंविशिष्टमित्याह–'गणिपिडगं' ति गुणगणः साधुगणो वाऽस्यास्तीति गणी–आचार्यस्तस्य पिटकमिव–रत्नादिकरण्डक इव पिटकं गणिपिटकं सर्वार्थसारकोशभूतमित्यर्थः"

દ્વાદશાંગ ગણિપિટકના સંબંધમાં ઉપર જે કહેવાયું છે તેનો વિચાર કરતાં નીચે મુજબના મુદ્દાઓ ઉદ્ભવે છેઃ—

(૧) 'દ્વાદશાંગ'નો પ્રયોગ નામરૂપે તેમજ વિશેષણુરૂપે એમ ઉભય સ્વરૂપમાં જોવાય છે. નામરૂપ દ્વાદશાંગથી 'બાર અંગોનો સમાહાર–સમૂહ' એમ સમજવાનું છે, જ્યારે વિશેષણુરૂપ દ્વાદશાંગથી 'બાર અંગવાળું' એમ સમજવાનું છે. વળી દ્વાદશાંગને નામરૂપ ગણુતી વેળા 'ગણિપિટકરૂપ દ્વાદશાંગ' એમ ઘટના કરાય છે.

(૨) ગણિપિટક (પ્રા. ગણિપિડગ) એ સંજ્ઞા પ્રત્યેક અંગ માટે તેમ જ બારે અંગોના સમુદાય યાને દ્વાદશાંગી માટે પણુ યોજાયેલી છે. અને તેમાં પણુ દ્વાદશાંગી માટે એ સંજ્ઞા વિશેષ પ્રચલિત છે.

(૩) ગણિપિટકમાં 'ગણિન્' અને 'પિટક' એ બે શબ્દો છે. તેમાં 'ગણિન્'નો અર્થ 'આચાર્ય' તેમ જ 'પરિચ્છેદ' થાય છે, અને [1]'પિટક'નો અર્થ રત્ન વગેરેનો કરંડિયો કે સર્વસ્વનું ભાજન થાય છે. વળી 'આચાર્ય'વાચક 'ગણિન્' શબ્દ જે 'ગણ' શબ્દ ઉપરથી બનેલો છે તેનો અર્થ 'સમુદાય' થાય છે. એ સમુદાયથી 'ગુણોનો સમુદાય' અથવા તો 'સાધુઓનો સમુદાય' સમજવાનો છે. 'ગણિન્' શબ્દને 'પરિચ્છેદ'વાચક ગણતાં ગણિપિટકનો અર્થ 'પરિચ્છેદનો સમૂહ' એવો કરાય છે, પરંતુ તેમ કરવામાં 'પિટક'નો અર્થ 'સમૂહ' કરાય છે.

(૪) આચાર્યના પિટકને વાણંજુક વાણિજકના પિટક સાથે સરખાવાયું છે.

(૫) જેમ વાણિજકને પોતાનું પિટક સર્વસ્વના આધારરૂપ છે તેમ આચાર્યને ગણિપિટક એ ગુણાદિ રત્નના આધારરૂપ છે.

૧. આ 'પિટક' શબ્દ બૌદ્ધોના મૂળભૂત શાસ્ત્ર માટે યોજાયેલો છે. જેમકે વિનયપિટક ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ ૨ જું

દ્વાદશાંગીનો ઉદ્ભવ

અત્યાર સુધીમાં અનંત કાલચક્રો વ્યતીત થઇ ગયા અને એ દૃષ્ટિએ અનંત તીર્થંકરો થઇ ગયા. આ પ્રત્યેક તીર્થંકરના ગણધરોએ દ્વાદશાંગીઓ રચી છે, પરંતુ આજે તો આસન્નોપકારી, ચરમ તીર્થંકર, શ્રમણ ભગવાન્ **મહાવીરસ્વામી**ના પાંચમા ગણધર શ્રીસુધર્મસ્વામીએ રચેલી ગણાતી દ્વાદશાંગીનો અમુક જ ભાગ ઉપલબ્ધ છે. પ્રભુ **મહાવીરસ્વામી**ના આ પાંચમા ગણધરને હાથે તેમ જ બાકીના ૧૦ ગણધરોને[1] હાથે દ્વાદશાંગીરૂપ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની રચના થઇ હતી. તે હકીકત[2] શ્રીઇન્દ્રભૂતિ પરત્વે અત્ર રજુ કરવામાં આવે છે.

એ ગણધર ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ તીર્થંકરને પ્રણિપાત કરી "किं तत्त" એમ પ્રશ્ન કરે છે. એનો ઉત્તર "उप्पन्नेइ वा" એમ તીર્થંકર આપે છે. ત્યાર બાદ ફરીથી પગે લાગી એ ગણધર ફરીથી "किं तत्त" એમ પૂછે છે એનો ઉત્તર તીર્થંકર "विगमेइ वा" એમ આપે છે, એટલે ત્રીજી વાર પગે પડી એ ગણધર "किं तत्तं" એમ એનો એ જ પ્રશ્ન કરે છે. એનો ઉત્તર તીર્થંકર "धुवेइ वा" એવો આપે છે. આ પ્રમાણેના પ્રભુને પગે પડીને એ ગણધરે પૂછેલા ત્રણ પ્રશ્નોને પ્રશ્નત્રિતય,[3] ત્રણ નિષદ્યા અને નિષદ્યાત્રય એમ વિવિધ નામથી ઓળખાવાય છે. આ નિષદ્યાત્રયથી[4] અને એના ઉત્તરરૂપ [5]ત્રિપદીથી એ ગણધરને ગણધરનામકર્મનો ઉદય થાય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ થતાં એક મત મુજબ એ ગણધર સૌથી પ્રથમ [6]ચૌદ પૂર્વો રચે છે[7] અને ત્યાર

---

૧. ૧૧ ગણધરોના નામ અનુક્રમે (૧) ઇન્દ્રભૂતિ (ગૌતમસ્વામી), (૨) અગ્નિભૂતિ, (૩) વાયુભૂતિ, (૪) વ્યક્ત, (૫) સુધર્મસ્વામી, (૬) મંડિક, (૭) મૌર્યપુત્ર, (૮) અકંપિત, (૯) અચલભ્રાતા, (૧૦) મેતાર્ય અને (૧૧) પ્રભાસ છે.

૨. જુઓ સિદ્ધચક્ર (વ. ૪, અં. ૧૭, પૃ. ૪૦૨-૩).

૩. किं तत्तं એમ ત્રણ વાર પૂછાયેલા પ્રશ્નને 'પ્રશ્નત્રિતય' કહેવામાં આવે છે.

૪. किं तत्त રૂપ પ્રશ્ન એ એક નિષદ્યા ગણાય છે. આ પ્રમાણે અત્ર કુલ નિષદ્યા ત્રણ છે.

૫. उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा અને धुवेइ वा એ દરેકને 'પદ' કહેવામાં આવે છે. એથી એ ત્રણેના સમૂહને 'ત્રિપદી' કે 'પદત્રયી' કહેવામાં આવે છે.

૬. દિટ્ઠિવાય નામના બારમા અંગના (૧) પરિકમ્મ, (૨) સુત્ત, (૩) પુવ્વગય (૪) અણુઓગ અને (૫) ચૂલિયા એમ પાંચ વિભાગો છે જેને અનુક્રમે સંસ્કૃતમાં, પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વગત, અનુયોગ અને ચૂલિકા કહેવામાં આવે છે. એ પૈકી ત્રીજા વિભાગના ચૌદ પેટાવિભાગો છે જે દરેકને પુવ્વ (સં. પૂર્વ) કહેવામાં આવે છે આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર આગળ ઉપર કરાશે

૭ ઉપલક્ષણથી પરિકર્માદિ ચાર વિભાગની રચના પણ ધરાવી લેવાની હોય એમ જણાય છે જુઓ ૧૧મા પૃષ્ઠનું પહેલું ટિપ્પણ આ વિભાગોના સંબંધમાં આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરિએ સિદ્ધચક્ર (વ. ૪, અં. ૧૭, પૃ. ૪૦૨)માં કહ્યું છે કે 'પૂર્વગત સુત્રોને અધ્યયન કરવાની અનુકૂળતા પડે માટે, જેમ વ્યાકરણશાસ્ત્રોમાં પ્રથમ સંજ્ઞા વગેરે પ્રકરણો કરવાં પડે છે તેમ પરિકર્મ અને સૂત્રોની રચના કરવી પડે છે. પછી પૂર્વોની વ્યાખ્યાઓથી આદિને માટે, વર્તમાન સુત્રોની વ્યાખ્યા માટે જેમ

બાદ **આયાર** આદિ અગિયાર અંગો રચે છે,[૧] અને બીજા મત મુજબ **આયારથી** માંડીને બાર અંગો રચે છે.

અત્ર એ ઉમેરવું જરૂરી જણાય છે કે શ્રીઇન્દ્રભૂતિ સિવાયના બધા ગણધરો માટે ત્રણ જ નિષદ્યા નથી એટલે કે નિષદ્યાની સંખ્યા ગણધર દીઠ જુદી જુદી હોઈ શકે છે.[૨]

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે 'નિષદ્યા' એ [૩]સાર્વ સિદ્ધાન્તની જડ છે, અને એક રીતે વિચારતાં તીર્થંકરે આપેલા ઉત્તરો કે જે 'ત્રિપદી'ના નામથી ઓળખાય છે તે સાર્વ સિદ્ધાન્તની જડ છે. આ પ્રમાણે જૈન આગમોના મૂળરૂપે ગણવા લાયક અને એથી કરીને તેમ ગણાતી એવી નિષદ્યા અને ત્રિપદી વિષે જે અન્યાય ઉલ્લેખો મારા વાંચવામાં આવ્યા છે તેની નોંધ કરવા હું પ્રેરાઉં છું. તેમાં નિષદ્યા (પ્રા. નિસેજ્જા)ને લગતા ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે:—

(૧) **આવસ્સયસુત્ત**ની નિજ્જુત્તિની "लइयम्मि"વાળી ૭૩૫ મી ગાથાની ટીકા (પત્ર ૨૭૭ અ)માં શ્રી**યાકિની**મહત્તરાધર્મસૂનુ શ્રી**હરિભદ્રસૂરિ**એ કરેલો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ:—

અનુયોગદ્વાર ગણાય છે તેવી રીતે પૂર્વાનુયોગની રચના ગણાય, અને જેમ **દસવૈકાલિક આયારંગ** યાવત્ **પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર** આદિ સૂત્રોમાં ચૂલિકાઓ હોય છે, તેવી રીતે **પૂર્વગત**ના અંતમાં તે તે પૂર્વોને અંગે જે જે ચૂલિકાઓની જરૂર હોય તે રચાય."

અહીં પૂર્વાનુયોગથી ઉપર જણાવેલ 'અનુયોગ' સમજવો, કેમકે એ એનું નામાંતર છે. જુઓ **અભિધાનચિન્તામણિ** (કા. ૨)નું નિમ્નલિખિત પદ્યઃ—

" परिकर्म-सूत्र-पूर्वानुयोग-पूर्वगत-चूलिकाः पञ्च ।
स्युर्दृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते ॥ १६० ॥"

૧ **સમવાય**ની વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૯ અ)માં શ્રી**અભયદેવસૂરિ**એ કહ્યું છે કે—

'सेणमित्यादि स **आचारो** णमिति वाक्यालङ्कारे अङ्गलक्षणवस्तुत्वेन प्रथममङ्गं स्थापनामधिकृत्य, रचनाऽपेक्षया तु द्वादशमङ्गं ।'

૨ જુઓ પૃ. ૧૪

૩. 'સાર્વ' શબ્દના બે અર્થો થાય છે: (૧) સર્વ જીવને હિતકારી અને (૨) અરિહંત યાને તીર્થંકર. આ બંને અર્થો અત્ર પ્રસ્તુત છે.

'સિદ્ધાન્ત' શબ્દના (૧) નિર્ણય, (૨) નિશ્ચિત મત અને (૩) ઉપપત્તિયુક્ત મૌલિક ગ્રંથ એમ ત્રણ અર્થો થાય છે. આ ત્રણે અર્થ અત્ર ઓછેવત્તે અંશે ગ્રાહ્ય છે.

'જડ' શબ્દ વિશેષણ તેમજ નામ એમ બંને પ્રકારનો છે. તેમાં વિશેષણરૂપ 'જડ' શબ્દનો અર્થ 'ચૈતન્યથી રહિત' એવો થાય છે અને તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

નામરૂપ 'જડ' શબ્દના (૧) જડમૂળ, (૨) ખીલી અને (૩) નારીના નાકનું ઘરેણું એમ ત્રણ અર્થો થાય છે. એ ત્રણે અર્થો અત્ર ઘટાવી શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે સાર્વ સિદ્ધાન્તની જડનો અવયવાર્થ વિચારી હવે સમુદાયાર્થ વિચારીશું તો જણાશે કે એના ૭ અર્થ થઈ શકે છે: (૧) સર્વ જીવોને હિતકારી સિદ્ધાન્તનું મૂળ, (૨) અરિહંતના નિશ્ચિત મતનું મૂળ, (૩) જૈન મતનું મૂળ, (૪) જૈન આગમોનું મૂળ, (૫) જૈન દષ્ટિરૂપ નારીના નાકનું ઘરેણું અને (૬) જૈન શાસ્ત્રસંહિતારૂપ સન્નારીના નાકનું ઘરેણું.

"तत्र गौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्दश पूर्वाणि गृहीतानि । प्रणिपत्य पृच्छा निषद्योच्यते । भगवांश्चाचष्टे-"[1]उप्पण्णेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा"[2] एता एव तिस्रो निषद्याः, आसामेव सकाशाद् गणभृताम् 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत्'[3] इति प्रतीतिरुपजायते, अन्यथा सत्ताऽयोगात्, ततश्च ते पूर्वभवभावितमतयो द्वादशाङ्गमुपरचयन्ति ।"

(२) વિસેસાવસ્સયભાસની २०८४ મી ગાથાની મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ८६० આ–८६१ અ)ગત નિમ્નલિખિત પંક્તિ—

---

१. સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્રની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકાની નિમ્નલિખિત પંક્તિઓ:—

(१) "यदुक्तं-प्रतिपादितं तीर्थकृद्भिः सदेव तीर्थकरप्रतिपादितमवैजातम्-उत्पन्नमिति वा विनष्टमिति वा ध्रुवमिति वा इत्येव तद् गृहीत्वा गणधरैः"–પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ९२

આ ભાવાર્થ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરકૃત વીસમી દ્વાત્રિંશિકાના [1]નિમ્નલિખિત પદ્યમાં નજરે પડે છે:—

"उत्पादविगमध्रौव्यद्रव्यपर्यायसङ्ग्रहम् ।
कृत्स्नं श्रीवर्धमानस्य वर्धमानस्य शासनम् ॥ १ ॥"

(२) "भगवानपि व्याजहार प्रश्नत्रितयमात्रेण द्वादशाङ्गप्रवचनार्थं सकलवस्तुसद्‌ग्राहित्वात् प्रथमतः किल गणधरेभ्य:-उप्पण्णेति वा विगमेति वा धुवेति वा"—પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ३२७

(३) "तद् यदि तावदागमपूर्वकस्ततो भगवताऽऽख्यातं जगत्स्वरूपं प्रश्नत्रितयेनोत्पादादिना"
—પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ३८५

२. દસવેયાલિયસુત્ત (દશવૈકાલિકસૂત્ર)ની શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિજ્જુત્તિની આઠમી ગાથાની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત વ્યાખ્યા (પત્ર ७ અ)માં આઠમી ગાથાગત માઉયપય નો વિચાર કરતાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરાયો છે:—

"एकं मातृकापदं, तद्यथा—'उप्पन्नेइ वा' इत्यादि, इह प्रवचने दृष्टिवादे समस्तनयवाद-बीजभूतानि मातृकापदानि भवन्ति, तद्यथा-"उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा", अमूनि च (वा) मातृकापदानि 'अ आ इ ई' इत्येवमादीनि, सकलशास्त्रव्यवहारव्यापकत्वान्मातृका इवानि"

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा અને धुवेइ वा એ ત્રણેને પૃથક્ પૃથક્ 'માતૃકાપદ' અને ત્રણેના સમુદને 'માતૃકાપદો' ગણવામાં આવે છે.

ઠાણની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ११३ આ)માં પણ આ જ હકીકત જણાય છે.

३. તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (અ ५)માં આ २९ મા સૂત્રરૂપે નજરે પડે છે. આ સૂત્રનાં ભાષ્ય અને એની બે વ્યાખ્યાનુસારિણી ટીકાઓ ખાસ પઠનીય છે, કેમકે એમાં અનેકાન્તવાદનું ગૂઢ રહસ્ય સમાયેલું છે. વિશેષમાં બૌદ્ધ વિદ્વાન્ શ્રીનાગાર્જુને મધ્યમકારિકાગત સંસ્કૃતપરીક્ષાનામક પ્રકરણ (પૃ. ५५–५७)માં ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભંગોનો નિરાસ કર્યો છે તે તો જૈન દર્શનના અભ્યાસીઓને જરૂર જોવા જેવું.

અત્ર મેં જે અનેકાન્તવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને અને સ્યાદ્વાદને હું તો એક જ ગણું છું. અનેકાન્તવાદમાંથી સ્યાદ્વાદ ઉદ્ભવ્યો એમ પ્રૉ. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે અને શ્રીયુત જગદીશચંદ્ર જૈનજીએ પ્રરૂપી એ બેની ભિન્નતા સૂચવી છે ખરી, પરંતુ તે બાબતમાં કાંઈ પ્રમાણ કે શાસ્ત્રીય પાઠ તેમણે રજુ કરેલ જણાતા નથી, તો તેમ કરવા તેમને મારી સાદર વિજ્ઞપ્તિ છે.

"तत्र श्रीगौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्दश पूर्वाणि गृहीतानि । प्रणिपत्य पृच्छा च निषद्योच्यते । प्रणिपत्य पृच्छति गौतमस्वामी-कथय भगवन् ! तत्त्वम् । ततो भगवानाचष्टे—उप्पेइ वा[1] । पुनस्तथैव पृष्टे प्राह-विगमेइ वा[2] । पुनरप्येवं कृते वदति-धुवेइ वा[3] । एतास्तिस्रो निषद्याः । असामेव सकाशात् 'यद् सत् तदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयोगात्' इत्येवं तेषां गणभृतां प्रतीतिर्भवति ।"[4]

(३) आवस्सयसुत्तनी निज्जुत्तिनी ७३५ मी गाथानी श्रीमलयगिरिसूरिकृत वृत्ति (पत्र ३६३ अ)गत निम्नलिखित उल्लेखः—

"तत्र भगवता गौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्दश पूर्वाणि गृहीतानि । प्रणिपत्य पृच्छा निषद्योच्यते । भगवान् वर्द्धमानस्वामी उक्तवान्-'उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा' उत्पन्न इति उत्पत्तिस्वभावः, विगम इति विनाशधर्मा इति भावः, ध्रुव इति स्थितिधर्म्माः, एता एव तिस्रो गणभृतां निषद्याः, तथाहि-एतासामेव सकाशाद् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति गणभृतां प्रतीतिरुपजायते, अन्यथा सत्ताया अनुपपत्तेरिति"

(४) श्रीजिनप्रभसूरिकृत अपापापुरी(संक्षिप्त)कल्पनुं नीचे मुजबनुं पद्यः—

" चक्रे तीर्थप्रवृत्तिं चरमजिनपतिर्यत्र वैशाखशुक्ले-
कादश्यामेव रात्रौ वनमनु 'महसेना'ह्वयं 'जृम्भिकात्' ।
सच्छात्रास्तत्र चैकादश गणपतयो दीक्षिता गौतमाद्या
जग्मन्युद्वादशाङ्गीं भवजलधितरीं ते निषद्यात्रयेण ॥ २ ॥"

(५) पज्जुसणाकप्प (पर्युषणाकल्प) जे कल्पसूत्र तरीके सुप्रसिद्ध छे तेनी महोपाध्याय श्रीधर्मसागरगणिकृत टीका नामे कल्पकिरणावली (पत्र १२०आ)मांनो नीचे मुजबनो उल्लेख—

"एवं चतुश्चत्वारिंशच्छतानि द्विजाः प्रव्रजितास्तत्र मुख्यानामेकादशानां त्रिपदीपूर्वकं एकादशाङ्गचतुर्दशपूर्वरचना *गणधरपदप्रतिष्ठा च, ते चैवं तत्र श्रीगौतमस्वामिना निषद्यात्रयेण चतुर्दश* पूर्वाणि गृहीतानि । प्रणिपत्य पृच्छा च निषद्योच्यते । प्रणिपत्य पृच्छति गौतमस्वामी-कथय भगवन् ! तत्त्वं । ततो भगवानाचष्टे-'उप्पन्नेइ वा', पुनस्तथैव पृष्टे प्राह-'विगमेइ वा', पुनरप्येवं कृते वदति-'धुवेइ वा' । एतास्त्रयो निषद्याः । आसामेव सकाशाद्यत्सत्तदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयोगादित्येवं तेषां गणभृतां प्रतीतिर्भवति"

(६) आगमोद्धारक श्रीआनंदसागरसूरिना "आवश्यकसूत्र अने तेनी निर्युक्ति"ना लेखमांनी नीचे मुजबनी पंक्तिओः—

"त्रिलोकनाथ तीर्थंकर भगवानना उप्पन्नेइ वा-वगेरे प्रश्नवाळी त्रण निषद्याथी के बीजा प्रश्नोथी के अगर ते सिवाय भगवाननी स्वतंत्र निरुपणाथी गणधर महाराजाओ जे अंगप्रविष्ट के ते सिवायनी रचना करे" —सिद्धचक्र (व. ४, अं. ९, पृ. २०४)

१-२-३. पं. हरगोविंददासे संपादित करेली आवृत्ति (पत्र ८११ अ)मां आनी छाया "१. उत्पद्यते वा । २. विगच्छन्ति वा । ३. ध्रुवाणि वा ।" एम छे.

४. आ पंक्तिना भावार्थ माटे जुओ श्रीविशेषावश्यकभाषांतर (भाग २, पृ. १७४).

"વળી સમગ્ર સૂત્રોની અંદર આ એક જ એવું સૂત્ર છે કે જે ભગવાન જિનેશ્વર મહારાજથી મળેલી उप्पन्नेइ वा વગેરે ત્રણ નિષદ્યાથી રચાએલા બાર અંગમાં સ્થાન નહિ પામેલું છતાં ૧૧ કે ૧૨ અંગોના અભ્યાસમાં પ્રથમ સ્થાન આ **આવશ્યકસૂત્રને** જ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેથી જ સૂત્રકારોએ सामाइयमाइआइं इक्कारस अंगाइ એવો તથા सामाइयमाइबिंदुसारपज्जंतं એમ નિર્યુક્તિકાર મહારાજે જણાવી ૧૧ અને ૧૨ અંગોમાં અધ્યયનની અપેક્ષાએ પ્રથમ સ્થાન उप्पन्नेइ वा વગેરે ત્રિપદીની વખતે નહિ રચાયા છતા અભ્યાસની અપેક્ષાએ આ **આવશ્યકને** જ મળેલું છે." —એજન, પૃ૦ ૨૦૬

(૭) સાગરસમાધાનની નીચે મુજબની પંક્તિઓ—

"ગણધર મહારાજા દીક્ષા લીધા પછી ત્રિલોકનાથને એક પ્રદક્ષિણા કરી ખમાસમણથી પાદપતિત થઈ किं तत्त એમ પ્રશ્ન કરે અને ત્રિલોકનાથ ઉત્તર આપે કે उप्पन्नेइ वा, પછી બીજી પ્રદક્ષિણા કરી પાદપતિત થઈ બીજી વખત किं तत्त એમ પુછે ત્યારે विगमेइ वा એમ કહે, અને ત્રીજી વખત પ્રદક્ષિણા કરી પાદપતિત થઈ किं तत्तं એમ પૂછે ત્યારે धुवेइ वा એમ કહે. આવી રીતે થયેલા ત્રણ પ્રશ્નોત્તરોને **નિષદ્યા** કહેવાય છે અને તે ત્રણ નિષદ્યાથી તે ગણધર મહારાજાઓને ગણધરનામકર્મનો ઉદય થાય અને ઉત્કૃષ્ટ એવાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય."
—એજન (વ. ૪, અં. ૧૭, પૃ. ૪૦૨)

આ પ્રમાણે 'નિષદ્યા' ને લગતા ઉલ્લેખો જોવાય છે. 'નિષદ્યા' માટે પ્રાકૃતમાં 'निसेज्जा' શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે એને લગતો [1]એક ઉલ્લેખ આવસ્સયનિજ્જુત્તિની रूइयमिमवाळी ૭૩૫મી ગાથાની શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરકૃત ચૂર્ણિમાં ૩૭૦મા પત્રમાં નીચે મુજબ મળે છેઃ—

"त कहं गहितं गोयमसामिणा? तिविहं (तीहिं) निसेज्जाहिं चोद्दस पुव्वाणि उप्पादिताणि। निसेज्जा णाम पणिवतिऊण जा पुच्छा। किं च वागरेति भगवं? 'उप्पन्ने विगते धुवे', एताओ तिन्नि निसेज्जाओ, उप्पन्ने त्ति जे उप्पत्तिमंता भावा ते उवागच्छंति, विगते त्ति जे विगतिस्सभावा ते विगच्छंति, धुवा जे अविणासधम्मिणो, सेसाण अणियता णिसेज्जा, ते य ताणि पुच्छिऊण एगतमंते सुत्तं करेंति जारिसं जहा भणितं।"

હવે 'ત્રિપદી' અને એના પર્યાયને લગતા ઉલ્લેખો વિષે હું નિર્દેશ કરું છું. એ ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે—

(૧) કવીશ્વર ધનપાલકૃત તિલકમંજરીનું નીચે મુજબનું ૧૯મું પદ્ય—

"नमो जगन्महयाय मुनीन्द्रायेन्द्रभूतये।
यः प्राप त्रिपदीं धाम्ना विश्वं विष्णुरिव त्रयीं ॥ १९ ॥"

(૨) ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પ. ૧, સ. ૩)નું નિમ્નલિખિત પદ્ય—

'उत्पादो विगमो ध्रौव्यमिति पुण्यां पदत्रयीम्।
उद्दिदेश जगन्नाथः सर्ववाङ्मयमातृकाम् ॥ ६५८ ॥"

૧. આવો ઉલ્લેખ આ ચૂર્ણિના ૩૩૭ મા પત્રમાં છે. એની નોંધ વીસ પ્રકરણમાં લેવાઈ છે.

(૩) શ્રીમુનિરત્ને વિ. સં. ૧૨૫૫માં રચેલા **અમમચરિત્રનું** નિમ્નલિખિત પદ્યઃ—

" स्तौमि श्रीगौतमादींस्तानेकादशमहाकवीन् ।
येरपूरि द्वादशाङ्गैः समस्यात्रिपदी गुरोः ॥ "

(૪) **ધર્મવિધિની** શ્રીઉદયસિંહે વિ. સં. ૧૨૮૬માં રચેલી વૃત્તિનું મંગલાચરણરૂપ નીચે મુજબનું પદ્ય—

" सा जीयाज्जैनी गौः सद्धर्मालंकृतिर्नवरसाढ्या ।
त्रिपदान्विततयाऽपि यया भुवनत्रयगोचरोऽव्यापि ॥ "

(૫) શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત **કમ્મવિવાગ** (નવ્ય **કર્મવિપાક**)ની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિનું પ્રશસ્તિગત નિમ્નલિખિત પદ્યઃ—

"विष्णोरिव यस्य विभोः पदत्रयी व्यानशे जगन्निखिलम् ।
कर्ममलपटलजलदः स श्रीवीरो जिनो जयतु ॥ १ ॥ "

(૬) શ્રીદેવાનન્દસૂરિકૃત [1]**ગૌતમાષ્ટકનું** નીચે મુજબનું દ્વિતીય પદ્ય—

" **श्रीवर्द्धमानात्** त्रिपदीमवाप्य, मुहूर्तमात्रेण कृतानि येन ।
अङ्गानि पूर्वाणि चतुर्दशापि, स **गौतमो** यच्छतु वाञ्छितं मे ॥ २ ॥ "

(૭) **પજ્જુસણાકપ્પની** શ્રીલક્ષ્મીકીર્તિના શિષ્ય **શ્રીલક્ષ્મીવલ્લભે** રચેલી **કલ્પદ્રુમકલિકા**[2] નામની વૃત્તિ (પત્ર ૧૪૧ અ–૧૪૧ આ)ગત નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખઃ—

"दीक्षा गृहीत्वा स्वामिनं पृष्टवान्–किं तत्त्वं, उप्पज्जेइ वा–उत्पद्यन्ते इति पदं श्रुत्वा विचारितं...एतया त्रिपद्या जगत्तत्त्वं **इन्द्रभूतिना** ज्ञातं पुनर्दृष्टान्तश्च भगवता त्रिपद्याः दर्शितः ।"

(૮) **પજ્જુસણાકપ્પની** શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયકૃત ટીકા નામે **સુબોધિકાના** છઠ્ઠા ક્ષણના ૧૧૮ અ પત્રગત નિમ્નલિખિત પંક્તિ—

'तत्र मुख्यानां एकादशानां त्रिपदीग्रहणपूर्वकं एकादशाङ्गचतुर्दशपूर्वरचना गणधरपदप्रतिष्ठा च । तत्र द्वादशाङ्गीरचनानन्तरं भगवांस्तेषां तदनुज्ञां करोति । "

(૯) **પજ્જુસણાકપ્પની** શ્રીવિજયરાજેન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ નામે **શ્રીકલ્પસૂત્રાર્થપ્રબોધિની** (પૃ. ૧૬૯)ની નીચે મુજબની પંક્તિ—

" इत्थं त्रिपदीमाप्य मुहूर्तेनैव द्वादशाङ्गीं व्यरचयांचक्रुस्ते गणधराः ।"

જેમ નિષદ્યાના પ્રાકૃતરૂપ 'નિસેજ્જા'વાળો ઉલ્લેખ હું ઉપર નોંધી શક્યો છું તેવો ત્રિપદીના પર્યાયવાચી શબ્દના પ્રાકૃત રૂપવાળો એક ઉલ્લેખ મારા વાંચવામાં આવ્યો છે અને તે

---

૧ આ સંપૂર્ણ કાવ્ય અને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર મેં શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીરભક્તામરના સ્પષ્ટીકરણમાં આપેલ છે જુઓ "શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહનો પ્રથમ વિભાગ" (પૃ. ૨૩–૨૫).

૨. આ સંબંધમાં જુઓ મારું ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિર તરફથી પ્રકાશિત "Descriptirve Catalogue of Jaina Mss." (જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર) (ભા. ૨, પૃ. ૧૭૨ અને એ પછીનાં).

શ્રીગુણચન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૧૩૯માં રચેલા **સિરિવીરચરિય** (પત્ર ૨૫૭ અ)માં નીચે મુજબ જોવાય છે:—

"जायंमि य गुणरयणागरंमि संघे भगवया **इंदभूइपमुहाणं पहाणपन्नवणाणं** एक्कारसण्हं पि तेसिं सयलभुवणगयत्थसत्थसंगहधम्माइं 'उप्पन्नेइ वा विगएइ वा धुवेइ वं' त्ति कहियाइं तिन्नि पयाइं"

આ પ્રમાણેના નિષદ્યા અને ત્રિપદી[૧] કે તેના પર્યાયને લગતા વિવિધ ઉલ્લેખો ઉપરથી સર્વ જીવોને હિતકારી એવા જૈન સિદ્ધાન્તની રચનામાં એ નિષદ્યા અને ત્રિપદી કેટલું બધું મહત્ત્વ ધરાવે છે તે સમજાયું હશે એટલે હવે શ્રીઇન્દ્રભૂતિ જેવા ગણધર શા માટે એકનો એક પ્રશ્ન પૂછે તેનો ઉત્તર વિચારીએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન દ્વારા તત્ત્વ શું છે એમ પૂછાતાં 'ઉત્પત્તિ'સૂચક ઉત્તર મળતાં તેમને શંકા ઉત્પન્ન થાય કે જો ઉત્પત્તિ જ એકલી હોય તો દુનિયામાં કોઇ ચીજનો નાશ થાય જ નહિ. આથી તેઓ શું ઉત્પત્તિ સિવાય અન્ય કંઇ છે જ નહિ એ જાણવા માટે તત્ત્વ શું છે એ મતલબનો પ્રશ્ન પૂછે. આનો ઉત્તર 'વિગમ' એવો મળતાં વળી શંકા થાય કે જો દરેક ઉત્પન્ન થયેલી ચીજ સદંતર નાશ પામે છે, એમ જો આનો અર્થ હોય તો પછી જગત્ શૂન્યાકાર બને. આથી તેઓ ફરી એનો એ જ પ્રશ્ન પૂછે અને એનો ઉત્તર 'ધ્રૌવ્ય' એવો મળતાં તેમને એવો નિશ્ચય થઇ જાય કે "यत् सत् तदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयोगात्" અર્થાત્ જે વિદ્યમાન છે તે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતાથી યુક્ત છે. જો એમ ન હોય તો વસ્તુની વિદ્યમાનતા જ સંભવતી નથી.[૨]

આ પ્રમાણે નિશ્ચય થઇ ગયા પછી અને વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાયા બાદ ગણધરને પ્રાયઃ ફરી પ્રશ્ન કરવાનું ન રહે તે સ્વાભાવિક જ છે. અત્ર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઇ શકે કે તીર્થંકરે પહેલી જ વાર કેમ ત્રણ પદો ન કહ્યાં? આનો ઉત્તર એમ સંભવે કે તેમ કરવાથી કદાચ વસ્તુસ્થિતિ પૂરેપૂરી ન સમજાય એટલે કટકે કટકે ઉત્તર આપી પ્રશ્નકારને વિચાર કરવાનો સમય આપવો ઠીક એવો તેમનો હેતુ હોય; અથવા તો ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણેને યોગ્ય મહત્ત્વ આપવા માટે ત્રણ ઉત્તરો તેઓ આપતા હશે; અથવા તો વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસા જાગૃત કરવા માટે તેઓ તેમ કરતા હશે.

ગણધરોને હાથે દ્વાદશાંગી રચાય તે પૂર્વે તેઓ કેવી રીતે અને શા શા પ્રશ્નો પૂછે અને તીર્થંકર પ્રભુ તેના શા ઉત્તર આપે એ સંબંધમાં જે ઉપર સૂચવવામાં આવ્યું છે ; શ્વેતાંબર મતને અનુસરે છે. દિગંબરોની માન્યતા આથી જુદી છે. તેઓમાંના ઘણાખરાનું ાનનું એમ જોવાય છે કે સમવસરણ રચાતાં તીર્થંકર દેશના આપે છે અને એ સમયે ેમના સમસ્ત શરીરમાંથી દિવ્ય ધ્વનિ નીકળે છે. એ ધ્વનિ કંઇ અક્ષરાત્મક વાણીરૂપ હોતો થી, તેમ છતાં ગણધરો એને સમજી શકે છે અને એના આધારે તેઓ દ્વાદશાંગી રચે છે. ા સંબંધમાં તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક (પૃ. ૫૧)માં જે ઉલ્લેખ છે તે નોંધી લઇએ:—

૧ વિચારો ઠાણ (સ્થા. ૧૦, સૂ. ૭૨૭)ની ટીકા (પત્ર ૪૮૧ અ)ગત 'પદત્રયી'

૨ આ સાથે શ્રીકલ્પસૂત્રાર્થપ્રબોધિની (પૃ ૧૧૦)માંની હકીકત સરખાવવી

"भगवदर्हत्सर्वज्ञहिमवन्निर्गतवाग्गङ्गाऽर्थविमलसलिलप्रक्षालितांतःकरणैर्बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तैर्गणधरैरनुस्मृतग्रंथरचनं, **आचारा**दिद्वादशविधमंगप्रविष्टमित्युच्यते।"

આનો અર્થ એ છે કે ભગવાન્ અરિહંત સર્વજ્ઞરૂપ **હિમવાન્** (પર્વત)માંથી નીકળેલી વાણીરૂપ ગંગારૂપ અર્થના નિર્મળ જળથી ધોવાયેલાં અંતઃકરણવાળા અને બુદ્ધિના અતિશયરૂપ ઋદ્ધિથી યુક્ત એવા ગણધરો યાદ કરીને જે ગ્રંથો રચે છે તે **આચાર** વગેરે બાર જાતનું અંગપ્રવિષ્ટ કહેવાય છે.

વિશેષમાં યાપનીય યતિઓના અગ્રણી સમાન **શાકટાયને** પણ પ્રવર્તમાન શ્રુતને ઉદ્દેશીને શ્રી**મહાવીરસ્વામીને** સ્વપરદર્શનને લગતાં તમામ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનના કારણરૂપ ગણ્યા છે. આ હકીકત **નંદીસુત્ત**ની શ્રી**મલયગિરિ**સૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧૬ અ)માં નીચે મુજબ દર્શાવાયેલી છે:—

"*शाकटायनोऽपि यापनीययतिग्रामाग्रणीः स्वोपज्ञ**शब्दानुशासन**वृत्तावादौ भगवतः* स्तुतिमेवमाह—

'श्री**वीर**ममृतं ज्योतिर्नत्वाऽऽदिं सर्ववेदसाम्'

अत्र च न्यासकृता व्याख्या—'सर्ववेदसां' सर्वज्ञानानां स्वपरदर्शनसम्बन्धिसकलशास्त्रानुगतपरिज्ञानानाम् 'आदिं' प्रभवं प्रथममुत्पत्तिकारणमिति।"

આ ઉપરથી એ વાત તો નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે તીર્થંકર પ્રભુની વાણી અક્ષરાત્મક હો કે નિરક્ષરાત્મક (નિરક્ષરી) હો, પરંતુ એના આધારે ગણધરો દ્વાદશાંગી રચે છે, એ બાબત તો શ્વેતાંબરોને તેમ જ દિગંબરોને પણ માન્ય છે જ.

આ પ્રમાણે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરાય તે પૂર્વે નીચે મુજબ પ્રશ્ન સ્ફુરે એમ જણાય છે એટલે તેની અત્ર નોંધ લઉં છું—

(૧) તીર્થંકરની દેશના જે ગણધરે પૂરેપૂરી ન સાંભળી હોય તેમના જ સંબંધમાં નિષદ્યાનો અવકાશ છે કે કેમ?

(૨) નિષદ્યા વિના એટલે કે ગણધર પ્રશ્ન ન પૂછે તો પણ તીર્થંકર ત્રિપદીની પ્રરૂપણા કરે?

(૩) દ્વાદશાંગીની રચનાનો હેતુ ગણધરનામકર્મનો વિપાક છે કે તીર્થંકર તરફથી એ સંબંધમાં કોઈ પ્રેરણા કરાય છે?

આના ઉત્તરો અત્યારે તો મને નીચે મુજબ સૂઝે છે:—

(૧) દેશના પૂરેપૂરી સાંભળી હોય તોપણ નિષદ્યા સંભવે છે.

(૨) નિષદ્યા વિના, તીર્થંકર ત્રિપદી કહે એમ માનતાં જતાં તો તેનું કારણ વિચારવું બાકી રહે છે.

(૩) દ્વાદશાંગીની રચના તીર્થંકરની પ્રેરણાનું ફળ હોય એમ લાગતું નથી એટલે એ ગણધરનામકર્મના વિપાકરૂપ હોય એમ લાગે છે.

પ્રકરણ ૩ જું

વર્તમાન શાસનની દ્વાદશાંગીની રચના અને સ્થાપના

આપણે બીજા પ્રકરણમાં દ્વાદશાંગીના ઉદ્‌ભવ વિષે સામાન્યતઃ વિચાર કરી ગયા અને સાથે સાથે શ્રીઇન્દ્રભૂતિને હાથે રચાયેલી દ્વાદશાંગીની રચના વિષે પણ થોડોક ઊહાપોહ કરી ગયા એટલે હવે અહીં એ સંબંધમાં તેમ જ અન્ય ગણધરોની દ્વાદશાંગીના સંબંધમાં પણ વિસ્તારથી આપણે વિચાર કરીશું.

રચનાસ્થલ ઇત્યાદિ–શ્રી**મહાવીરસ્વામી**નું પ્રથમ સમવસરણ જ્યાં તેમને કેવલજ્ઞાન થયું હતું ત્યાં જ એટલે કે ઋજુપાલિકા નદીના ઉત્તર તટ ઉપર રચાયું હતું. ત્યાર બાદ બીજું સમવસરણ **અપાપાપુરી**માં આવેલા 'મહાસેન' વનમાં રચાયું. ત્યાં આ પ્રભુએ દેશના આપવા માંડી. એવામાં શ્રીઇન્દ્રભૂતિ ત્યાં આવ્યા અને તેમણે પોતાની શંકાનું સમાધાન થતાં પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી શ્રીઅગ્નિભૂતિ વગેરે દશ બ્રાહ્મણો આવ્યા અને તેમણે પણ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી.[1] આ પ્રમાણે એ અગ્યારે દીક્ષિત થતાં તેમને ગણધરપદ આપવામાં આવ્યું અને તેઓ ગણધર બન્યા.

[2]ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના થયા બાદ–તીર્થ સ્થપાયા પછી શ્રી**મહાવીરસ્વામી**એ પોતાના એ અગ્યારે ગણધરોને સાર્વ સિદ્ધાન્તની ચાવી બતાવી[3] એટલે એ પ્રત્યેક ગણધરે [4]મુહૂર્તમાં દ્વાદશાંગી રચી આ પ્રમાણે જે એકંદર ૧૧ દ્વાદશાંગીઓ રચાઇ તેમાં પહેલા સાત ગણધરોની સૂત્રવાચના એક બીજાથી ભિન્ન બની, જ્યારે શ્રીઅકંપિત અને શ્રીઅચલભ્રાતાની તેમ જ શ્રીમેતાર્યની અને શ્રીપ્રભાસની પણ સૂત્રવાચના સમાન બની.[5] કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્થદૃષ્ટિએ તો

---

૧ આનું સ્થૂળ સ્વરૂપ મેં ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્ત. ૧, શ્લો. ૫)ના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૨૧-૨૯)માં રજુ કર્યું છે.

૨ આના સમર્થનરૂપે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પ. ૧૦, સ. ૫)નું નિમ્નલિખિત પદ્ય હું રજુ કરું છું:—

"जाते षष्ठे चतुर्थेवं ध्रौव्योत्पादव्ययात्मिकाम् ।
इन्द्रभूतिप्रभृतीनां त्रिपदी व्याहरत् प्रभुः ॥ १६५ ॥"

૩ આથી તો 'આઇગર' તરીકે એમને વિઆહપણ્ણત્તિ (શ. ૧, ઉ. ૧, સૂ. ૫)માં ઓળખાવ્યા છે. એની વૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ કહ્યું પણ છે કે:–

"आइगरे त्ति आदौ–प्रथमतः श्रुतधर्ममाचारादिग्रन्थात्मकं करोति–तदर्थप्रणायकत्वेन प्रणयतीत्येवंशील आदिकरः"

૪ જુઓ ૧૫મા પૃષ્ઠગત છઠ્ઠો ઉલ્લેખ તેમ જ ન. મો ઉલ્લેખ.

૫ "एवं रचयतां तेषां सप्तानां गणधारिणाम् ।
परस्परमजायन्त विभिन्नाः सूत्रवाचनाः ॥ १७३ ॥
अकम्पिता-ऽचलभ्रात्रोः श्रीमेतार्य-प्रभासयोः ।
परस्परमजायन्त सदृशा एव वाचना ॥ १७४ ॥
श्रीवीरनाथस्य गणधरा एकादशापि हि ।
द्वयोर्द्वयोर्वाचनयोः साम्यादासन् गणा नव ॥ १७५ ॥"

—ત્રિષષ્ટિ૦ (પ. ૧૦, સ. ૫)

અગ્યારે દ્વાદશાંગી પ્રાયઃ સમાન બને જ, પરંતુ શબ્દદષ્ટિએ પણ એ બે દ્વાદશાંગીઓ સમાન બની એટલે કે શાબ્દિક રચનાની અપેક્ષાએ નવ જ દ્વાદશાંગી ભિન્ન બની આથી તો ગણધરોની સંખ્યા અગ્યારની હોવા છતાં ગણ તો નવ જ થયા આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિના ૩૩૭મા પત્રમાં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

"अकंपिय-अयलभातीण एगो गणो, मेयज्ज-पभासाण एगो गणो, एवं णव गणा होंत।"

ઉપર્યુક્ત ૧૧ ગણધરોની નિષદ્યાદિના સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરવામાં સહાયક થઈ પડે એ માટે આની પછી તરત જ અપાયેલી પંક્તિઓ અત્ર હું રજૂ કરું છું —

'जदा य गणहरा सव्वे पव्वजिता ताहे किर एगनिसेजाए एगारस अंगाणि चोद्दसहिं चोद्दस पुव्वाणि, एवं ता भगवता अत्थो कहितो, ताहे भगवतो एगपासे सुत्तं करेंति, तं अक्खरेहिं पदेहिं वंजणेहिं समं, पच्छा सामी जस्स जत्तिओ गणो तस्स तत्तियं अणुजाणति, आतीए सुहम्मं करेति तस्स महल्लं आउयं, एत्तो तित्थं होहिति त्ति।"

આનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વે ગણધરોએ દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી એક નિષદ્યારૂપ પ્રશ્ન પૂછાતાં ૧૧ અંગોનો અર્થ અને ત્યાર બાદ ચૌદ નિષદ્યારૂપ ચૌદ પ્રશ્નો પૂછાતાં ૧૪ પૂર્વોનો અર્થ પ્રભુએ કહ્યો તેમ થતાં પ્રભુની એક બાજુએ અક્ષર, પદ અને વ્યંજનથી યુક્ત સૂત્ર રચાવા મંડાયું આ તેમ જ પૃ ૧૨–૧૬માં આવી ગયેલા અને આગળ ઉપર આવનારા ઉલ્લેખોનો વિચાર કરતાં નીચે મુજબ પ્રશ્નપરંપરા ઉદ્ભવે છે —

(૧) બીજા પ્રકરણ (પૃ ૧૨–૧૪)માં આપણે જોઈ ગયા તેમ તો શ્રીઇન્દ્રભૂતિ માટે ત્રણ જ નિષદ્યાનો ઉલ્લેખ છે તો પછી અહીં સર્વ ગણધરોને ઉદ્દેશીને પંદર કેમ કહી છે ?

(૨) ઉપર જે પંદર નિષદ્યાનો નિર્દેશ છે તે કયા ગણધરને આશ્રીને સમજવાનો છે?

(૩) એ પંદર નિષદ્યા પૈકી દરેકને લગતો ઉત્તર શો છે?

(૪) પ્રભુ પાસેથી કેવળ ત્રિપદી સાંભળીને[૧] કે એનું ઉદાહરણ પણ[૨] સાંભળીને કે ૧૧ અંગોનો અને ૧૪ પૂર્વોનો અર્થ સાંભળીને[૩] કે પૂર્વગત શ્રુતનો અર્થ સાંભળીને[૪] ગણધરો દ્વાદશાંગી રચે છે?

આપણે આ પ્રત્યેકનો ઉત્તર ક્રમશઃ વિચારીશું આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિ (પત્ર ૩૭૦)માં અને અન્યત્ર પણ એ વાત તો સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશાયેલી જ છે કે શ્રીઇન્દ્રભૂતિની ત્રણ જ નિષદ્યા છે વિશેષમાં એની વિરુદ્ધ જતો કોઈ પણ ઉલ્લેખ મારા જોવાજાણવામાં નથી એટલે ૧૫ નિષદ્યાનો ઉલ્લેખ અન્ય કોઈ ગણધર પરત્વે હોય એમ જણાય છે

આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિ (પત્ર ૩૭૦)માં "सेसाण अणियता णिसेज्जा'[૫] એમ જે કહ્યું

---

૧ જુઓ પૃ ૧૪, ૧૫ અને ૧૬.   ૨ જુઓ પૃ. ૧૫

૩ જુઓ આ જ પૃષ્ઠગત ઉલ્લેખ

૪ જુઓ પૃ ૧૪ તેમ જ વિચારો અભિધાનચિંતામણિ (કાં ૨, શ્લો ૧૬૦)ની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિની નિમ્નલિખિત પંક્તિ —

• 'सर्वाङ्गेभ्यः पूर्वं तीर्थकरैरभिहितत्वात् पूर्वाणि"

૫ જુઓ પૃ ૧૪.

છે તે ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે શ્રીઇન્દ્રભૂતિ સિવાયના ગણધરોની નિષદ્યાઓ અનિયત છે એટલે કે એ ગણધરોની નિષદ્યાની સંખ્યા ત્રણની જ નિયત નથી. આ સાથે, એકંદર પંદર નિષદ્યાઓનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે શ્રીઇન્દ્રભૂતિ સિવાયના કોઇ એક ગણધરની તો નિષદ્યા પંદર[1] હશે જ, પણ તે કોની તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

પંદર નિષદ્યાઓને લગતા ઉત્તરો કયા છે તે સંબંધમાં કોઇ ઉલ્લેખ મારા જોવા-જાણવામાં નથી, પરંતુ એ ઉત્તરોમાં ત્રિપદીને કોઇ પણ રીતે વિશિષ્ટ સ્થાન હશે જ એમ લાગે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે ત્રિપદીગત એકનું એક પદ પાંચ વાર ઉત્તરરૂપે કહેવાયું હોય. ગમે તેમ હો પણ ત્રણ નિષદ્યાને બદલે જે ગણધરને ઉદ્દેશીને પંદર નિષદ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે તેમની બુદ્ધિ શ્રીઇન્દ્રભૂતિની બુદ્ધિ કરતાં મંદ હોય એમ સૂચવે છે.

ત્રિપદી એ સમસ્ત દ્વાદશાંગીનું બીજ છે. એ બીજ પલ્લવિત થતાં એનું પૂર્વગત શ્રુતરૂપ ઝાડ બને છે અને એ ઝાડમાંથી છપ્પ વસ્તુઓ લઇ અગ્યાર અંગ રચી શકાય છે. આ રીતે વિચારાતાં ચોથા પ્રશ્નમાં સૂચવેલા તમામ વિકલ્પો ઘટી શકે છે.

બારમા અંગના વિભાગોની રચના અને સ્થાપના—નંદીસુત્ત (સૂ. ૫૭[2])માં પરિકમ્મ, સુત્ત, પુવ્વગય, અણુઓગ અને ચૂલિયા એ ક્રમપૂર્વક દિટ્ઠિવાયના પાંચ વિભાગનો નિર્દેશ છે, જ્યારે **અભિધાનચિન્તામણિ** (કા. ૨, શ્લો. ૧૬૦)[3], **કમ્મવિવાગ (નવ્ય)**-ની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ (પૃ. ૧૭)[4] અને **લોકપ્રકાશ** (સ. ૩, શ્લો. ૭૯૩[5]) તેમ જ **તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક**[6] (પૃ. ૫૧)માં પુવ્વગય (પૂર્વગત)ને ચોથું સ્થાન અને અણુઓગ (અનુયોગ)ને ત્રીજું સ્થાન અપાયેલ છે, અને બાકીના વિભાગોનો ક્રમ તો એનો એ છે. આ પ્રમાણે પુવ્વગય અને અણુઓગના ક્રમ પરત્વે મતભેદ જોવાય છે. વિશેષમાં 'અણુઓગ'ને બદલે 'પુવ્વાણુઓગ'[7] અને અનુયોગને બદલે 'પ્રથમાનુયોગ'[8] એમ નામાંતર ઉપલબ્ધ થાય છે. આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે પરિકમ્માદિ પાંચ વિભાગો કયા ક્રમથી રચાયા હશે? આનો ઉત્તર એ રીતે આપી શકાય તેમ છે:—

(૧) તીર્થંકરે પ્રથમ પૂર્વો કહ્યાં વાસ્તે જ એ 'પૂર્વો' કહેવાય છે એમ માનનારા

---

૧ આ વધારેમાં વધારે નિષદ્યાસૂચક અંક હોય એમ જણાય છે.

૨ પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

'से किं तं दिट्ठिवाए? दिट्ठिवाए णं सव्वभावपरूवणा आघविज्जइ, से समासओ पंचविहे पण्णत्ते, तंजहा—परिकम्मे १ सुत्ताइं २ पुव्वगए ३ अणुओगे ४ चूलिया ॥५॥"

૩ જુઓ પૃ. ૧૧.

૪ "परिकर्म १ सूत्र २ पूर्वानुयोग ३ पूर्वगत ४ चूलिका ५ एवं ।
पञ्च दृष्टिवादभेदा यदर्हत् पूर्वाणि पूर्वगत ॥"

૫ અભિધાનચિન્તામણિમાં જે પદ્ય છે તે જ આ છે. વળી એની પહેલાંનાં બે પદ્યો પણ સમાન છે અને એ બે પદ્યોમાં ૧૧ અંગોનાં નામ છે.

૬ "स पंचविधः परिकर्म सूत्रं प्रथमानुयोगः पूर्वगतं चूलिका चेति ।"

૭ જુઓ આ જ પૃષ્ઠનું આઠમું ટિપ્પણ તેમજ પૃ. ૨૪.

૮ જુઓ આ જ પૃષ્ઠનું છઠ્ઠું ટિપ્પણ.

તો પરિકમ્મ, સુત્ત, પુવ્વગય, અણુઓગ અને ચૂલિયા એ ક્રમે કે પુવ્વગય અને અણુઓગના વિનિમયવાળા ક્રમે બારમું અંગ રચાયું એમ માને તો તે ખોટું નથી.

અનુયોગદ્વાર તરીકે ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નયનો જે ઉલ્લેખ[1] અને ઊહાપોહ **અણુઓગદ્દાર, ઉત્તરજ્ઝયણસુત્તની શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ** રચેલી [2]નિજ્જુત્તિ વગેરેમાં જોવાય છે તે ઉપરથી એમ સંભાવના કરાય છે કે અણુઓગને પુવ્વગય પૂર્વે સ્થાન આપનારા એ અણુઓગમાં ઉપક્રમ અને નિક્ષેપની પ્રધાનતા માનતા હશે, અને જેઓ અણુઓગને પુવ્વગય પછી સ્થાન આપે છે તેઓ અણુઓગમાં અનુગમ અને નયની પ્રધાનતા માનતા હશે, કેમકે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવા પૂર્વે ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ માટે અવકાશ છે, જ્યારે એની વ્યાખ્યા કર્યા બાદ કે કરતી વેળા અનુગમ અને નય માટે અવકાશ છે.[3]

(૨) ગણધરે પ્રથમ પૂર્વ રચ્યાં એથી એ 'પૂર્વ' કહેવાયાં એમ માનનારાઓ કયા ક્રમે પરિકમ્માદિ વિભાગોને રચાયેલા ગણે એ વિચારતાં એમાં બે વિકલ્પ માટે અવકાશ છે:—

(અ) પ્રથમ પૂર્વ રચ્યાં એનો અર્થ સીધો જ લેતાં તો એ પ્રથમ રચાયાં એમ માનવું પડે, અને એ રચાયાં બાદ પરિકમ્મ, સુત્ત, અણુઓગ અને ચૂલિયા એ ચાર વિભાગો રચાયા હશે. પરિકમ્મ રચ્યા વિના ગણધર જેવા વિશિષ્ટજ્ઞાની પૂર્વો રચી જ ન શકે એમ તો માનવું સમુચિત જણાતું નથી એટલે પ્રથમ વિકલ્પ તરીકે પાંચ વિભાગોનો રચનાક્રમ પુવ્વગય,

---

૧ "चत्तारि अणुओगदारा भवंति, तंजहा–उवक्कमे १ निक्खेवे २ अणुगमे ३ नये ४
—અણુઓગદ્દાર (સૂ. ૫૯)

૨ 'तत्थऽज्झयणं पढमं विणयसुयं तस्सुवक्कमाईणि।
दाराणि पन्नवेउं अहिगारो इत्थ विणएणं ॥२८॥"

૩ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નયના સામાન્ય અર્થ અનુક્રમે નજીક લાવવું, સ્થાપન કરવું, અર્થ કરવો અને કયા નયની અપેક્ષાએ વસ્તુ છે તે બતાવવી એમ થાય છે.

અણુઓગને ત્રીજું સ્થાન આપનારનું કહેવું એમ સંભવે છે કે ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ વિના અનુગમ અને નય માટે અવકાશ નથી. વળી ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ એ પ્રાથમિક દ્વારો વિના પુવ્વગયમાં પ્રવેશ થાય નહિ એટલે પ્રથમ એ બે દ્વારો શીખવવાં જોઇએ એટલે એ દૃષ્ટિએ અણુઓગ પુવ્વગય પૂર્વે છે. વિશેષમાં અનુગમ અને નય માટે સૂત્રોચ્ચારણ પૂર્વે–પુવ્વગયના અભ્યાસ વિના અવકાશ નથી એટલે ન છૂટકે બાકીનાં એ બે દ્વારો પુવ્વગય પછી શીખવાય છે.

અણુઓગને ચોથું સ્થાન આપનારાનું કહેવું એમ સંભવે છે કે ઉપક્રમ અને નિક્ષેપથી કાર્યસિદ્ધિ નથી, એ તો અનુગમ અને નયથી થાય છે એટલે જ્યારે એ બે દ્વારો ભણાવાય ત્યાં જ વાસ્તવિક રીતે અણુઓગનું સ્થાન છે, નહિ કે પુવ્વગયની પૂર્વે ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ ભણાવાતાં હોવાથી ત્યાં એનું સ્થાન છે.

અત્ર એ વાત પણ સ્પષ્ટ કરી લઇએ કે અણુઓગને ત્રીજું સ્થાન આપનાર તેમ જ ચોથું સ્થાન આપનાર ઉપક્રમાદિ ચારે દ્વારો એક જ ક્રમે ભણાવે છે એટલે કે પ્રથમ ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ પૂરતો અણુઓગ ભણાવ્યા પછી પુવ્વગય અને પછી અનુગમ અને નય એ પૂરતો અણુઓગ ભણાવે છે; પરંતુ ભેદ તો એ પહેલાં દ્વારોને પ્રધાનતા આપવી કે છેલ્લાં બે દ્વારોને એના ઉપર અવલંબે છે અને જે પ્રમાણે પ્રધાનતા અપાય તે પ્રમાણે અણુઓગને પુવ્વગય પૂર્વે કે પછી સ્થાન અપાય.

આ પ્રમાણે, અણુઓગના સ્થાન પરત્વેનો ભેદ કેવી રીતે ઘટાવી શકાય એ પ્રશ્ન વિચારતાં જે મને સૂઝ્યું તે મેં અત્ર રજૂ કર્યું છે.

પરિકમ્મ, સુત્ત, અણુઓગ અને ચૂલિયા એમ સ્વીકારાય, અને કેટલાકના મત મુજબ (જુઓ પૃ. ૨૬-૨૭) જેમ બારમું અંગ પહેલું રચાયાં છતાં એને અભ્યાસની દૃષ્ટિએ છેલ્લું સ્થાન અપાયું તેમ પુવ્વગયની રચના પ્રથમ થવા છતાં એને ત્રીજું કે ચોથું સ્થાન અપાયું હોય.

(આ) પ્રથમ પૂર્વ રચાયાં એટલે ખરેખર પ્રથમ પૂર્વો જ રચાયાં છે એમ નહિ, પરંતુ પરિકમ્માદિ જે પાંચ વિભાગો રચાયા તેમાં પૂર્વોનું-પુવ્વગયનું સ્થાન [1]અતિમહત્ત્વનું હોવાથી એનો નામોલ્લેખ કરાયો છે એમ બીજો વિકલ્પ સંભવે છે.[2] આ વિકલ્પ અનુસાર તો પાંચ વિભાગોની રચનાનો ક્રમ પરિકમ્મ, સુત્ત, પુવ્વગય, અણુઓગ અને ચૂલિયા એમ સંભવે છે અથવા તો અણુઓગને પુવ્વગય કરતાં પ્રથમ સ્થાન હોય એવો ક્રમ સંભવે છે.

આ ઉપરથી બારમા અંગના વિભાગોની રચના માટે ત્રણ ક્રમો રજુ કરી શકાય:—

(૧) પરિકમ્મ, સુત્ત, પુવ્વગય, અણુઓગ અને ચૂલિયા.
(૨) પરિકમ્મ, સુત્ત, અણુઓગ, પુવ્વગય અને ચૂલિયા.
(૩) પુવ્વગય, પરિકમ્મ, સુત્ત, અણુઓગ અને ચૂલિયા.

પરિકમ્માદિની સ્થાપના આશ્રીને-અભ્યાસની દૃષ્ટિએ કરાયેલી વ્યવસ્થા આશ્રીને તો મુખ્યતયા આ ત્રણ પૈકી પહેલા બે જ ક્રમો સ્વીકારી શકાય એમ જણાય છે.

આ પ્રમાણે પરિકમ્માદિની રચના અને સ્થાપના પરત્વે જે વિવિધ ક્રમો સંભવે છે તેમાં કયો ક્રમ વધારે સમુચિત જણાય છે એનો નિર્ણય કરવાનું કામ હું બહુશ્રુત પાઠકવર્ગને ભળાવું છું, છતાં એ માટે જે વિચારસરણીની આવશ્યકતા છે તેમાં પરિકમ્માદિનું સ્વરૂપ સહાયક થઈ પડે તેમ જણાય છે એટલે એ હું અત્ર રજુ કરવા લલચાઉં છું.

પરિકમ્મ—નંદીસુત્તની ચુણ્ણિના ૫૫ મા પત્રમા આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"परिकम त्ति जोगकरणं, जधा गणितस्स, सोळस परिकम्मा तग्गहितसुतत्थो सेसगणितस्स जोगो भवति, एवं गहितपरिकम्मसुत्तत्थो सेससुत्ताइदिट्ठिवादसुतस्स जोगो भवति, तं च परिकम्म 'सिद्धसेणित'परिकम्मादिमूलभेदयो सत्तविधं उत्तरभेदयो तेसीतिविधं माउअपदादि, तं च सव्वं मूलुत्तरभेदं सुत्तत्थओ वोच्छिण्णं जधागतसंपदातं वा वच्चं"

આ સંબંધમાં નંદીસુત્ત (સ્. ૫૭)ની વૃત્તિ (પત્ર ૨૩૮ આ)માં શ્રીમલયગિરિસૂરિનું કહેવું નીચે મુજબ છે:—

"तत्र परिकर्म नाम योग्यतापादनं तद्धेतुः शास्त्रमपि परिकर्म, किमुक्तं भवति ? सूत्रादिपूर्व-

---

[1] આ 'અતિમહત્ત્વ'ના સમર્થનમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સમસ્ત શ્રુતના જાણકાર માટે કેટલી યે વાર, દુવાલસંગી ચોદ્દસપુવ્વી જેવા ઉલ્લેખો આવસ્સયસુત્તની નિજ્જુત્તિ (ગા. ૬૫૭) વગેરેમાં નજરે પડે છે. સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહું તો દ્વાદશાંગીના જાણકાર એમ કહેવામાં ચોદપૂર્વધરતા આવી જ જાય છે, છતાં એનું મહત્ત્વ સૂચવવા એનો પૃથક્ ઉલ્લેખ કરાય છે. જેમ વૈદ્યકજ્ઞાનવિશારદ ન હોય એવા કેટલાક વિદ્વાનોને Ph. D, D. Litt. કે એવી પદવી હોવાથી Dr. (ડૉક્ટર). કહેવામાં આવે છે અને એમના સંબંધમાં શિરોનામ વગેરેમાં ઉલ્લેખ કરતી વેળા ડૉક્ટર તેમ જ પદવી પણ સૂચવી એ પદવીનું એક રીતે મહત્ત્વ દર્શાવાય છે તેમ અત્ર ઘટાવી શકાય.

[2] આ વિકલ્પ કેવળ સમ્પ્રદાયને નહિ લાગી રહેવાથી ઉદ્ભવે છે.

गतानुयोगसूत्रार्थग्रहणयोग्यतासम्पादनसमर्थानि, तथाहि–यथा गणितशास्त्रे गणितशास्त्रगताद्यषोडश-परिकर्मगृहीतसूत्रार्थः सन् शेषगणितशास्त्रग्रहणयोग्यो भवति, नान्यथा, तथा गृहीतविवक्षितपरिकर्मसूत्रार्थः सन् शेषसूत्रादिरूपदृष्टिवादश्रुतग्रहणयोग्यो भवति, नेतरथा "[1]

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે [2]સંકલનાદિ પરિકર્મોનું જ્ઞાન અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર માટે સંજ્ઞાદિનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તેમ સુત્ત, પુવ્વગય ઇત્યાદિના અભ્યાસ માટે પરિકમ્મનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.[3] આ દૃષ્ટિએ, પરિકમ્મને અભ્યાસ-ક્રમમાં જો પ્રથમ સ્થાન અપાયેલું મનાય તો તે ઉચિત છે. વિશેષમાં એમ પણ સમજાય છે કે ઉપર્યુક્ત ચુણ્ણિના રચનારના સમયમાં એટલે કે લગભગ બારસે વર્ષ ઉપર તો પરિકમ્મનો સૂત્ર અને અર્થ એમ ઉભય દૃષ્ટિએ નાશ થઇ જ ગયો હતો.

સુત્ત—પરિકમ્મની પેઠે આ સુત્તના સ્વરૂપ માટે પણ **નંદીસુત્તની** ચુણ્ણિના ૫૬મા પત્રગત ઉલ્લેખ જોઇ લઇએ:—

"बावीसं सुत्ताइं, सव्वदव्वाण सव्वपज्जवाण सव्वणयाण सव्वभंगविकप्पणोवदंसगाणि, सव्वस्स णयगतस्स यऽत्थस्स सूयग त्ति सूयणतो सुत्ता भणिता जधाभिधाणत्थातो, ते य इदाणिं सुत्तत्थतो वोच्छिण्णा जहागतसम्(प)दायतो वोत्तव्वा"

નંદીસુત્તની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૩૯ આ)માં આ સંબંધમા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"ताणि य सुत्ताइं सव्वदव्वाण सव्वपज्जवाण सव्वनयाण सव्वभंगविकप्पाण य पदंसगाणि। सव्वस्स पुव्वगयस्स सुयस्स अत्थस्स य सूयग त्ति सूयणत्ताउ (वा) सुया भणिया जहाभिहाणत्था"

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સુત્ત અને પુવ્વગયને પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે, કેમકે એ સુત્તરૂપ વિભાગ સમસ્ત પુવ્વગયના સૂત્રોનો તેમ જ અર્થોનો દ્યોતક છે. વિશેષમા જેમ **વિયાહપણ્ણત્તિના** શતકોની આદિમાં સંગ્રહાત્મક ગાથા જોવાય છે તેમ આ સુત્ત વિભાગમાં પણ એવી ગાથાઓ હશે અલબત્ત આ તો મારી એક કલ્પના છે.

પુવ્વગય—નંદીસુત્તની ચુણ્ણિના ૫૬મા તથા ૫૭મા પત્રમા આનુ સ્વરૂપ નીચે મુજબ દર્શાવાયું છે:—

"से किं तं पुव्वगय? कम्हा पुव्वगत ति? उच्यते–जम्हा तित्थकरो तित्थपवत्तणकाले गणधरा सव्वसुत्ताधारत्तणतो पुव्वं पुव्वगतसुत्तत्थं भासइ तम्हा पुव्व त्ति भणिता, गणहरा सुत्तरयणं करेन्ता आयाराइरयणं करेंति ठवेंति य, अण्णायरियमतेण पुण पुव्वगतसुत्तत्थो पुव्वं अरहता भासिया गणहरेहि वि पुव्वगत चेव पुव्वं रइय पच्छा आयाराइ, एवमुत्तो चोदक आह–णणु पुव्वावरविरुद्ध, कम्हा? [4]आयारणिज्जुत्तीए भणित–'सव्वेसिं आयारो० गाहा, आचार्याह–सत्यमुक्तं, किंतु ठावणा, इमं पुण अक्खररयणं पडुच्च भणितं, पुव्वं पुव्वा कता इत्यर्थः."

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આ ચૂર્ણિકારનું માનવું એક તો એ છે કે તીર્થંકરે પ્રથમ

---

૧ આ પછી ઉપર્યુક્ત ચૂર્ણિનો પાઠ કંઇક ફેરફાર સાથે નજરે પડે છે.
૨ આ સબંધમાં જુઓ સટીક ગણિતતિલકની મારી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૧).
૩ જુઓ દસમા પૃષ્ઠગત સાતમું ટિપ્પણ.
૪ વિચારો આયારનિજ્જુત્તિની આઠમી ગાથા.

પર્વ કર્યાં વારતે એનું એ નામ પડ્યું. બીજું બારે અંગની રચના આચાર આદિના ક્રમે થયેલી છે (બારમા અંગના પાંચ વિભાગોની રચના પણ પરિકમ્મ આદિના ક્રમે થયેલી છે એમ પણ તેમનું માનવું હોય એમ લાગે છે). ત્રીજું તેમણે સૂચવ્યા મુજબ આ સંબંધમાં એ મતાંતર છે કે સૌથી પ્રથમ પૂર્વ રચાયાં અને અંગોની સ્થાપના કરતી વેળા બારમું અંગ છેલ્લું સ્થપાયું.

અણુઓગ—નંદીસુત્તની ચુણ્ણિના ૫૮મા પત્રમાં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

"अणुयोगो त्ति अनुयोग इत्येतद्, अनुरूपो योग अनुयोग इत्येवं सर्व एव सूत्रार्थो वाच्यः, इह जन्मभेदपर्यायशिक्षादियोगः, विवक्षितोऽनुयोगो वाच्यः, स च द्विविधो मूलपढमाणुयोगो गंडिका-विशिष्टश्च"

આ સંબંધમાં નંદીસુત્ત (સૂ. ૫૭)ની વૃત્તિ(પત્ર ૨૪૧ આ–૨૪૨ અ)માં શ્રીમલયગિરિસૂરિએ જે કહ્યું છે તે નોંધી લઈએ:—

"अथ कोऽयमनुयोगः? अनुरूपोऽनुकूलो वा योगोऽनुयोगः-सूत्रस्य स्वेनाभिधेयेन सार्द्धमनुरूपः सम्बन्धः"

આ ઉપરથી જણાય છે કે સૂત્રનો તેના અભિધેય અર્થાત્ વાચ્ય સાથે સંબંધ બતાવવાનું કાર્ય અનુયોગ કરે છે. અહીં સૂત્રથી શેનાં સૂત્ર લેવાં તેનો ઉલ્લેખ નથી, છતાં તે પરિકમ્મ કે સુત્તનાં નહિ, પરંતુ પુવ્વગયનાં હોય એમ જણાય છે.

ચૂલિયા—આના સ્વરૂપ પરત્વે નંદીસુત્તની ચુણ્ણિ (પત્ર ૬૧)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"चूल त्ति सिहरं दिट्ठिवाते जं परिकम्मसुत्तपुव्वपुव्वाणुओगे य भणितं, ता य चूलाओ आदिल्लपुव्वाण चउण्हं, चूलवत्थू भणिताओ चेव सव्वुवरि ठविता पढिज्जंति यं, अतो ते सुतपव्वयचूल इव चूला, तेसि जहक्कमेणं संखाः—

" चतु बारस अट्ठ दसय भवंति चूला चउण्ह पुव्वाण ।
एए य चूलवत्थू सव्वुवरिं किल पढिज्जंति ॥"

ચુણ્ણિમાંનો આ મુદ્રિત પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે એથી નંદીસુત્તની વૃત્તિ (પત્ર ૨૪૬ અ)માં શ્રીમલયગિરિસૂરિએ કરેલો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ નોંધવો દુરસ્ત જણાય છે:—

"तथा चाह चूर्णिकृत्-'दिट्ठिवाए जं परिकम्मसुत्तपुव्वाणुयोगे न भणियं तं चूलासु भणियं'... एतास्य सर्वस्यापि दृष्टिवादस्योपरि किल स्थापितास्तथैव च पठ्यन्ते"

આ ઉપરથી આપણે ચાર બાબતો તારવી શકીએ છીએ:—

(૧) પરિકમ્મ, સુત્ત, પુવ્વ અને પુવ્વાણુઓગ નામે અણુઓગમાં જે કહેવાયું નથી તે ચૂલાઓમાં અર્થાત્ ચૂલિયામાં કહેવાયું છે.

(૨) પ્રથમનાં ચાર પૂર્વોને જ ચૂલિયા છે.

(૩) એ ચૂલિયા એ પ્રથમનાં ચાર પૂર્વોનાં ચૂલાવત્થુઓ છે.

(૪) ચૂલિયાને જે પાંચમું સ્થાન અપાયું છે તે રચનાની દૃષ્ટિએ અને સ્થાપનાની દૃષ્ટિએ—અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ છે.

જેમ વ્યાકરણમાં સંજ્ઞાપ્રકરણ પ્રારંભમાં હોવા છતાં એમાં તદ્ધિત, સમાસ, કૃદંત ઇત્યાદિને લગતાં પ્રકરણો આગળ ઉપર અપાયેલા જોવાય છે તેમ પરિકમ્મના સબંધમાં પણ કંઇક કહેવાનું રહી ગયું હોય કે બદલે ઇરાદાપૂર્વક બાકી રખાયું હોય તો તેને ચૂલિયામાં સ્થાન સંભવે છે. એવી રીતે સુત્ત, પુવ્વગય અને અણુઓગને ઉદ્દેશીને પણ ચૂલિયા સંભવે છે; અને એક રીતે વિચારતાં પુવ્વગય માટે તો ચૂલિયા છે જ.

આ સંબંધમાં આપણે શ્રીસિદ્ધચક્ર (વ. ૪, અં. ૧૭, પૃ. ૪૦૨–૪૦૩)માંથી નીચે મુજબની પંક્તિઓ પણ વિચારી લઇશું:—

"જો કે ચૂલિકાવસ્તુ દરેક પૂર્વની જુદી જુદી છે ને તે તે પૂર્વની સાથેજ તે તે પૂર્વની ચૂલિકા છે, પણ જેમ **આચારાંગ**ને અઢાર હજાર પદવાળું માન્યું તેમાં માત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું જ માન લીધું, તેવી રીતે પૂર્વોનું માન વિગેરે ચૂલિકાવસ્તુ શિવાય લીધેલું હોઇને ચૂલિકા નામનો દૃષ્ટિવાદનો પાંચમો ભેદ ગણાય છે. આ ઉપરથી શ્રુત જ્ઞાનના [1]વીશ ભેદોનું વર્ણન કરતાં પરિકર્મ અને પરિકર્મસમાસ અને ચૂલિકા, ચૂલિકાસમાસ એવા ભેદો કેમ ન ગણ્યા ? એવી શંકાને સ્થાન નહિ રહે, કેમકે તે બધા પૂર્વગતને અંગે રહેલા છે અને વસ્તુ, પ્રાભૃત વગેરે પૂર્વ અને પૂર્વના પેટાભેદો તો વીશ ભેદમાં ગણેલા જ છે. અર્થાત્ બારમું આખું અંગ જે દૃષ્ટિવાદ તે બધું ચૌદ પૂર્વને અવલંબીને રહેલું છે અને તેથી એક, નવ, દસ કે ચઉદ પૂર્વધરની હકીકત શાસ્ત્રોમાં આવે છે, પણ પરિકર્મધર, સૂત્રધર, પૂર્વાનુયોગધર કે ચૂલિકાધર વગેરે હકીકત આવતી નથી. આવી રીતે **દૃષ્ટિવાદ**ની રચના થયા પછી સ્ત્રીઓ અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા[2] માટે **આચારાંગ** આદિ અંગોની રચના કરાઇ છે. આ વસ્તુ બારીક દૃષ્ટિથી વિચારાશે તો માલમ પડશે કે જે જે વિશેષ વૃત્તાન્તો ઉદાહરણ તરીકેનાં છે, તેમાં ગણધરપદની પછીનાં પણ ઉદાહરણો નવાં પછી ગણધરોજ ગોઠવે છે. એટલે તીર્થસ્થાપના વખતે રચાયેલ અંગાદિમા આ દૃષ્ટાન્તો હતા એમ માનવાની ફરજ પડે તેમ નથી"

દ્વાદશાંગીની રચના અને [3]સ્થાપનાના ક્રમ સંબંધી મતાંતરો—આપણે છઠ્ઠા પૃષ્ઠમા બાર અંગોનો જે ક્રમે ઉલ્લેખ જોઈ ગયા તે જ ક્રમે તે રચાયાં છે અને સ્થપાયા પણ છે એમ કેટલાક માને છે, જ્યારે કેટલાક એ એનો સ્થાપનાક્રમ છે, નહિ કે રચનાક્રમ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. આ મતાંતરો કેટલાં પ્રાચીન છે અને એ સંબંધમાં શા વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ મળી શકે છે તે આપણે હવે જોઇ લઇએ આપણે **નંદીસુત્ત**ની ચુણ્ણિ (પત્ર ૫૬–૫૭)ગત [4]ઉલ્લેખ તો ૨૩મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ એટલે અહીં એ સિવાયના ઉલ્લેખો નોંધીશું—

---

૧ આ માટે જુઓ આર્હત દર્શન દીપિકા (પૃ. ૨૩૦ તેમ જ ૨૩૫–૨૩૭).

૨ 'वालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम्।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः॥'
—દસવેયાલિયસુત્તની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકાગત અવતરણ

૩ રચના બાદ તરત જ થયલી સ્થાપના વિષે અત્ર વિચાર કરાય છે, નહિ કે પુસ્તકારોહણ સમયની. એનો વિચાર તો આગળ ઉપર કરાશે.

૪ નંદીસુત્તની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૩૮ આ)માં આ જ ઉલ્લેખ કંઇક શાબ્દિક ભેદપૂર્વક જોવાય છે.

(૧) તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (અ. ૧, સૂ. ૨૦)ની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકાના ૯૪મા પૃષ્ઠમાં જે નીચે મુજબની પંક્તિ જોવાય છે તે ઉપરથી પૂર્વો પ્રથમ રચાયાં એમ ફલિત થાય છે:—

" पूर्वाणि दृष्टिपातान्तःपातीनि पूर्वं प्रणयनात् "

(૨) નંદીસુત્ત (સૂ. ૫૭)ના શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૪૦આ)માં બંને મત નીચે મુજબ નોંધાયેલા છે:—

" इह तीर्थंकरस्तीर्थप्रवर्तनकाले गणधरान् सकलश्रुतार्थावगाहनसमर्थानधिकृत्य पूर्वं पूर्वगतं(त)-सूत्रार्थं भाषते,[1] ततस्तानि पूर्वाण्युच्यन्ते, गणधराः पुनः सूत्ररचनां विदधतः आचारादिक्रमेण विरचयन्ति स्थापयन्ति वा, अन्ये तु व्याचक्षते–पूर्वं पूर्वगतसूत्रार्थमर्हन् भाषते, गणधरा अपि पूर्वं पूर्वगतसूत्रं विरचयन्ति पश्चादाचारादिकम्, अत्र चोदक आह–नन्विदं पूर्वापरविरुद्धं यस्मादादौ [2]निर्युक्तावुक्तं–'सव्वेसिं आयारो पढमो' इत्यादि, सत्यमुक्तं, किन्तु तत्स्थापनामधिकृत्योक्तम्, अक्षर-रचनामधिकृत्य पुनः पूर्वं पूर्वाणि कृतानि, ततो न कश्चित् पूर्वापरविरोधः"

(૩) સમવાયની ટીકા (પત્ર ૧૩૦ આ અને ૧૩૧ અ)માં શ્રીઅભયદેવસૂરિ પણ બે મત નીચે મુજબ નોંધે છે:—

" अथ किं तत् पूर्वगतं ? उच्यते, यस्मात्तीर्थंकरः तीर्थप्रवर्तनाकाले गणधराणां सर्वसूत्राधारत्वेन पूर्वं पूर्वगतं सूत्रार्थं भाषते तस्मात्पूर्वाणीति भणितानि, गणधराः पुनः श्रुतरचनां विदधाना आचारादि-क्रमेण रचयन्ति स्थापयन्ति च, मतान्तरेण तु पूर्वगतसूत्रार्थः पूर्वमर्हता भाषितो गणधरैरपि पूर्वगत-श्रुतमेव पूर्वं रचितं पश्चादाचारादि, नन्वेवं यदाचारनिर्युक्त्यां 'सव्वेसिं आयारो पढमो' इत्यादि, तत्कथम् ? उच्यते, तत्र स्थापनामाश्रित्य तथोक्तमिह अक्षररचना प्रतीत्य भणितं पूर्वं पूर्वाणि कृतानीति "

(૪) ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પ. ૧૦, સ. ૫)માં સૌથી પ્રથમ પૂર્વો જ રચાય છે એ મત દર્શાવાયો છે. આ રહ્યું એ પદ્ય:—

" सूत्रितानि गणधरैरङ्गेभ्यः पूर्वमेव यत् ।
पूर्वाणीत्यभिधीयन्ते तेनैतानि चतुर्दश ॥ १७२ ॥"

(૫) પવયણસારુદ્ધારની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૮ આ)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"ननु पूर्वाणीति कः शब्दार्थः ? उच्यते, यस्मात् तीर्थङ्करस्तीर्थप्रवर्तनाकाले गणधराणां सर्वसूत्राधारत्वेन पूर्वं पूर्वगतसूत्रार्थं भाषते तस्मात् पूर्वाणीति भणितानि, गणधराः पुनः श्रुतरचनां विदधाना आचारादिक्रमेण रचयन्ति स्थापयन्ति च, मतान्तरेण तु पूर्वगतः सूत्रार्थः पूर्वमर्हता भाषितो गणधरैरपि पूर्वगतं श्रुतमेव पूर्वं रचितं पश्चादाचारादिकम्, नन्वेवं यदाचारनिर्युक्तावुक्तं–

---

1 આ ઉપરથી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે તીર્થંકર પાસેથી ત્રિપદી મેળવીને ગણધર દ્વાદશાંગી રચે છે કે પૂર્વગતનો સૂત્રાર્થ સાંભળીને તેઓ તેમ કરે છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે પૂર્વગતના સૂત્રાર્થનું બીજ ત્રિપદી છે એટલે બંને હકીકતો ખરી ઠરે છે. જુઓ પૃ. ૨૦

2 આયારનિજ્જુત્તિ (ગા. ?)

'सव्वेसिं आयारो' इत्यादि तत्कथम्? उच्यते, तत्र स्थापनामाश्रित्य तथोक्त इह तु अक्षररचना-मधिकृत्य भणित पूर्वं पूर्वाणि कृतानीति ।"

(૬) શ્રીસિદ્ધચક્ર (વ. ૪, અં. ૯)માં પ્રસિદ્ધ થયેલા "આવશ્યકસૂત્ર અને તેની નિર્યુક્તિ" એ લેખમાંની નીચે મુજબની પંક્તિઓ પરથી સૌથી પ્રથમ પૂર્વ રચાયાં એ હકીકત જોવાય છે: "અંગપ્રવિષ્ટ એવા બારે અંગોની રચના કરતાં જેમ ચૌદ પૂર્વરૂપી પૂર્વગતશ્રુતની પહેલા રચના થવા છતાં અને તેમાં એટલે પૂર્વગતમાં અથવા દૃષ્ટિવાદમાં સર્વ કહેવા લાયક પદાર્થોની રચના થઈ ગયા છતાં સામાયિક ચારિત્ર કે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રના આચારને પાળવાની ઇચ્છાવાળા એવા મંદબુદ્ધિ આદિ જીવોને માટે અને દૃષ્ટિવાદના અભ્યાસનું પાત્ર નહિ એવી સ્ત્રીઓના ચારિત્રના પાલનને માટે આચારાંગસૂત્ર પૂર્વોની પછી રચાયું છતાં તે આચારાંગને પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યું, અને તેથીજ સિદ્ધાંતના પ્રાકૃતપણાના ગુણને જણાવતાં સ્ત્રી વિગેરેના વિશેષણ તરીકે चारित्रकाङ्क्षिणाम् એ પદ શાસ્ત્રકારોએ વ્યાપકપણે રાખેલું છે, એટલે આચારની અપેક્ષાએ આચારાંગની સર્વ અંગોમાં અને પૂર્વ કરતાં પણ પહેલી સ્થાપના કરી તેની માફક પ્રતિદિન ઉભય સંધ્યાએ કરવાનું હોવાથી તે આવશ્યકસૂત્રને પહેલું સ્થાન મળે તેમાં લેશ માત્રનું આશ્ચર્ય જ નથી."—પૃ. ૨૦૭

આ ઉપરથી દ્વાદશાંગીની રચના પરત્વે નીચે મુજબની બાબતો જોવાય છે:—

(૧) કેટલાકનું માનવું એ છે કે બારે અંગોનો જે નામોલ્લેખ સમવાય વગેરેમાં જોવાય છે તે જ ક્રમે એની રચના અને સ્થાપના પણ થઈ છે.

(૨) કેટલાકનું કહેવું એ છે કે દ્વાદશાંગીની રચનાનો ક્રમ અને એની સ્થાપનાનો ક્રમ ભિન્ન છે. એટલે કે રચનાના સમયે બારમું અંગ પહેલું રચાયું છે અને આયાર વગેરે અગ્યાર અંગો પછી રચાયાં છે, જ્યારે સ્થાપનાના સમયે આયાર વગેરે અગ્યાર અંગોને પ્રથમ સ્થાન અપાયેલું છે એટલે કે સ્થાપનાની દૃષ્ટિએ તો ઉપર્યુક્ત બારમું અંગ છેલ્લું (બારમું) છે

(૩) આ પ્રમાણેના બે વિકલ્પો પૈકી પ્રથમ વિકલ્પને રજુ કરનારા બીજા વિકલ્પને યુક્તિશૂન્ય ગણતા નથી, કેમકે તેઓ એના સમન્વય માટે પ્રયત્ન કરતા જોવાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું

દ્વાદશાંગીઓનો ઉચ્છેદ

આ દુનિયામાં પ્રતિસમય ઉથલપાથલ થયા કરે છે. સર્વદા એકસરખી સ્થિતિ રહેતી નથી આવી પરિસ્થિતિમાં કોઇ સમયે કોઇ વ્યક્તિ કે વસ્તુની બહુલતા જોવાય અને કોઇ સમયે તેની અલ્પતા જોવાય તો એમાં નવાઇ નથી. દાખલા તરીકે અત્યારે વિહરમાણ તીર્થંકરોની સંખ્યા જઘન્ય એટલે કે વીસની જ છે, જ્યારે શ્રીઅજિતનાથના સમયમાં એ સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટ એટલે કે એકસો સિત્તેરની હતી[૧] દરેક તીર્થંકરના જેટલા ગણધરો હોય તે સૌ કોઇ દ્વાદશાંગી રચે છે એ નિયમ અનુસાર આપણી આ વર્તમાન ચોવીસી આશ્રીને એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે કદાચ અત્યારે દ્વાદશાંગીની જઘન્ય સંખ્યા હશે અને એની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા શ્રીઅજિતનાથના સમયમાં હશે. આ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનો અંક તો એ સમયના પ્રત્યેક તીર્થંકરના ગણધરોની સંખ્યા વિચાર્યા બાદ રજુ કરી શકાય, પરંતુ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે આજે આ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાવાળી દ્વાદશાંગીમાંથી એકે મોજુદ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ શ્રીમહાવીરસ્વામીના ગણધરોએ રચેલી દ્વાદશાંગીઓમાંથી કેવળ શ્રીસુધર્મસ્વામીએ રચેલી ગણાતી દ્વાદશાંગીનો થોડોક જ ભાગ આપણને હાલ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ દુઃખદ ઘટના કેવી રીતે બની તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ, પરંતુ હાલ તુરત આ પ્રકરણમાં તો સૌથી પ્રથમ આપણે શ્રીમહાવીરસ્વામીના ૧૧ ગણધરોમાંના શ્રીસુધર્મસ્વામી સિવાયના ગણધરોની દ્વાદશાંગી શબ્દદૃષ્ટિએ સર્વાંશે ક્યારે અને કેમ નાશ પામી તે વિચારીશું અને ત્યાર બાદ વર્તમાન ચોવીસીના અન્ય ત્રેવીસ તીર્થંકરોના ગણધરોની દ્વાદશાંગીઓનો ઉચ્છેદ વિચારીશું શ્રીમહાવીરસ્વામીના કયા ગણધરની દ્વાદશાંગી એ રચાયા બાદ કેટલે વર્ષે શબ્દદૃષ્ટિએ સર્વથા નાશ પામી તે સંબંધમાં કે તેનો પ્રવાહ ક્યારે બંધ થયો તે સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કોઇ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય એમ જણાતું નથી આથી આ સંબંધમાં પ્રકાશ પાડી શકે તેવી હકીકતો આપણે પ્રથમ એકત્રિત કરીશું અને તેના આધારે ફલિત થતા અનુમાન ઉપર આવીશું.

જેમ દ્વાદશાંગીના ભણાવનાર અને ભણનાર એ બંનેની વિદ્યમાન તેમ જ અવિદ્યમાન દશામાં દ્વાદશાંગીનું સંરક્ષણ સંભવે છે તેમ તેનો નાશ પણ સંભવે છે. દ્વાદશાંગી ભણાવનાર વિદ્યમાન હોય પરંતુ જો તેઓ કોઇ અન્ય કાર્યમાં ગૂંથાયેલા હોય[૨] અથવા રોગાદિને લઇને તેમનું શરીર કે મન કામ કરી શકે તેમ ન હોય[૩] અથવા તેમણે કલ્પાતરમાં પ્રવેશ કર્યો

---

૧ આ સંબંધમાં જુઓ શ્રીશોભન મુનિએ રચેલી સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (શ્લો. ૬)નું મારું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૩૮-૩૯)

૨ આ સંબંધમાં મહાપ્રાણરૂપ ધ્યાન ધરવામાં વ્યગ્ર બનેલા શ્રુતકેવલી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીનું દૃષ્ટાન્ત ઘટાવી શકાય. જુઓ આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિ (ભા. ૨, પત્ર ૧૮૭)ગત એમનું જીવનચરિત્ર.

૩ [illegible] શ્રીભદ્રગુપ્તસૂરિએ શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિને ભણાવ્યા નહિ, કેમકે તેઓ અનશન કરવાની સંલેખના કરવાની તૈયારીમાં હતા. એજન, ભા. ૧, ૪૦૩મું પત્ર

હોય[1] કે અન્ય કોઇ કારણ ઉપસ્થિત થયું હોય[2] તો તેઓ દ્વાદશાંગી ભણાવી ન શકે. આવી વખતે દ્વાદશાંગી ભણાવનાર અન્ય કોઇ ન હોય અથવા હોય અને તેઓ પણ કોઇ કારણસર દ્વાદશાંગી ભણાવી શકે તેમ ન હોય તો એ દ્વાદશાંગીનો ઉચ્છેદ થાય.

દ્વાદશાંગી ભણાવનારની અવિદ્યમાન દશામાં અન્ય કોઇ દ્વાદશાંગી ભણાવી શકે તેમ હોય, પરંતુ તેઓ ઉપર ગણાવેલા કોઇ કારણસર કે અન્ય કોઈ કારણસર ભણાવી શકે તેમ ન હોય[3] તો તેવે સમયે પણ એ દ્વાદશાંગીનો ઉચ્છેદ થાય.

ભણનાર વિદ્યમાન હોય, પરંતુ તેઓ છતી શક્તિએ કોઇ કારણસર ભણી શકે તેમ ન હોય[4] અને વળી અન્ય ભણનાર કોઇ ન હોય તો દ્વાદશાંગીનો ઉચ્છેદ થાય.

ભણનારની અવિદ્યમાન દશામાં એટલે કોઇ ભણનાર જ ન હોય તો દ્વાદશાંગીનો ઉચ્છેદ થાય એ તો દેખીતી વાત છે.

પ્રસ્તુતમાં **શ્રીસુધર્મસ્વામી** સિવાયના દસે ગણધરોની દ્વાદશાંગીનો ઉચ્છેદ શાથી થયો છે તે વિચારતાં એમ જણાય છે કે કોઇ ભણાવનાર ન હતુ કે ભણનાર ન હતું એને લઇને તેમ થયું નથી, કેમકે ભણનાર મોજુદ હતા અને વળી **શ્રીસુધર્મ-સ્વામી** અન્ય ગણધરોની પેઠે [5]સવ્વક્ખરસંનિવાઈ હોવાથી તેઓ અન્ય ગણધરની

---

૧ દાખલા તરીકે શ્રી**આર્યમહાગિરિસૂરિએ** જિનકલ્પની તુલના કરવા માંડી-સ્થવિરકલ્પને છોડીને કલ્પાંતરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમણે ભણાવવાનું કાર્ય છોડી દીધું અને એ કાર્ય **શ્રીઆર્ય-સુહસ્તિસૂરિને** ભળાવ્યું જુઓ **પરિશિષ્ટપર્વ** (સ. ૧૧, શ્લો. ૩-૪).

૨ **શ્રીસ્થૂલભદ્રે** સિંહનું રૂપ વિકુર્વ્યું તે ઉપરથી **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ** તેમને પૂરેપૂરા ભણાવ્યા નહિ. અત્ર **શ્રીસ્થૂલભદ્રની** યથેષ્ટ યોગ્યતાનો અભાવ કે ભાવિભાવ કારણ તરીકે ગણાવી શકાય. જુઓ **આવસ્સયસુત્તની** ચુણ્ણિ (ભા. ૨, પત્ર ૧૮૮).

૩ કાલક્ષેપાદિ કારણને લીધે **શ્રીસુધર્મસ્વામીએ** અન્ય ગણધરની રચેલી દ્વાદશાંગી ભણાવી ન હોય એમ લાગે છે. જુઓ પૃ. ૩૦.

૪ **શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિ** દસ પૂર્વ સંપૂર્ણ ભણી શક્યા હોત, પરંતુ તેમણે કંટાળીને ભણતર પડતું મૂક્યું એ ઉદાહરણ અથવા તો **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી** પાસે બારમું અંગ ભણવા ગયેલા પાંચસે મુનિઓમાંથી **શ્રીસ્થૂલભદ્ર** સિવાયના મુનિઓ કંટાળીને ચાલ્યા ગયા એ ઉદાહરણ વિચારી લેવું.

૫ 'સવ્વક્ખરસંનિવાઈ' નો અર્થ એ છે કે સ્વતંત્ર અક્ષરોથી તેમ જ એક કે વધારે અક્ષરોના સંયોગથી જેટલા શબ્દ બની શકે તેમ છે એ તમામ બનાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારી વ્યક્તિ. આવું સામર્થ્ય ચૌદપૂર્વધરમાં હોય છે. આ સામર્થ્યને લઇને કોઈ પણ ગણધર કે જેઓ ચૌદપૂર્વધર હોય જ છે તેઓ અન્ય ગણધરે રચેલી દ્વાદશાંગી જેવી દ્વાદશાંગી ધારે તો રચી શકે અને તેવી રચના કરીને કે કર્યા વિના જરૂર જણાય તો તે ભણાવી પણ શકે.

આના સમર્થનાર્થે **વિઆહપણ્ણત્તિ** (શ. ૧, ઉ ૧)નું સાતમું સૂત્ર તેમ જ **પજ્જોસવણા-કપ્પનું** નીચે મુજબનું ૧૩૭મું સૂત્ર આપણે અનુક્રમે નોંધીશું:—

"तेण कालेणं इंदभूती सव्वक्खरसंनिवाई...विहरइ।"

"समणस्स णं भगवओ महावीरस्स तिन्नि सया चउद्दसपुव्वीणं अजिणाण जिणसंकासाणं सव्वक्खरसन्निवाईणं जिणो विव अवितहं वागरमाणाणं उक्कोसिया चउद्दसपुव्वीण संपया हुत्था।"

રચેલી દ્વાદશાંગી ભણાવી શકે તેમ હતા, પરંતુ તેમ કરવા જતાં તેમને પોતાના શિષ્યોને પોતે રચેલી દ્વાદશાંગી ભણાવવા ઉપરાંત અન્ય ગણધરોના શિષ્યોને તેમના ગુરુની રચેલી દ્વાદશાંગી ભણાવવી પડે તેમ હતું અને તેમ થાય તો તેમનો સમય [1]ઓછામાં ઓછો બેવડો તો જાય જ તેવી અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેમ હતું. વળી એક વેળા અન્ય ગણધરે પોતાના શિષ્યો તેમને સોંપ્યા[2] ત્યાર બાદ એ શિષ્યોનો સ્વાધ્યાય પોતાના શિષ્યોથી ભિન્નપણે ચાલુ રહે તે પણ અનિચ્છનીય હતું, એટલે એનો તોડ તો જ્યારે તેઓ પોતે રચેલી દ્વાદશાંગીની વાચના તેમને આપે તો જ બને તેમ હતું, એટલે આવાં કારણોને લઇને શ્રીસુધર્મસ્વામીને જે જે ગણધર પોતાના ગણ ભળાવતા ગયા[3] તેમની દ્વાદશાંગીનો પ્રવાહરૂપે ઉચ્છેદ પ્રાયઃ તે સમયથી થયો એમ માનવું યુક્તિયુક્ત જણાય છે. આપણે આ સંબંધમાં આગળ વધીએ તે પૂર્વે પ્રવાહરૂપે ઉચ્છેદ ગયો એટલે શું તે વિચારી લઇએ.

પ્રવાહરૂપે ઉચ્છેદ ગયો એટલે દ્વાદશાંગીનો તે જ સમયે અંત આવ્યો જ એમ નહિ, કેમકે દાખલા તરીકે શ્રીઇન્દ્રભૂતિએ અનશન ગ્રહણ કર્યું તે સમયે એમની દ્વાદશાંગી ભણેલા એવા કોઇક શિષ્ય તો હશે જ. જો એવા શિષ્ય હોય તો પછી એ ચૌદપૂર્વધર પોતાના જીવન પર્યંત એ દ્વાદશાંગીના જાણકાર રહ્યા હશે. આ રીતે વિચારતાં એ દ્વાદશાંગી શ્રીઇન્દ્રભૂતિના અનશન પછી પણ—એમના ચૌદપૂર્વધર શિષ્યના જીવન સુધી તો—એ શિષ્ય દ્વાદશાંગી યાદ રાખી શક્યા હશે ત્યાં સુધી તો અવિચ્છિન્ન રહી એમ કહી શકાય. કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે એમના એવા કોઇ શિષ્યના પણ કોઇ એવા શિષ્ય હશે કે જેમનું સ્વર્ગગમન એમના બધા શિષ્યો પૈકી મોથી (?) મોડું થયું હોય અને જેઓ પોતાના પ્રગુરુના અનશન સમય પૂર્વે એ દ્વાદશાંગી સંપૂર્ણ કે અપૂર્ણ ભણ્યા હોય. જો તેમ બન્યું હોય તો એમ કહી શકાય કે એ પ્રશિષ્યના જીવન પર્યંત દ્વાદશાંગી સંપૂર્ણતયા નહિ તો અમુક અંશે જળવાઇ રહી હશે અને એ રીતે એમના શિષ્યાદિ માટે પણ સંભવ હોય તો વિચાર કરી શકાય.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે શ્રીઇન્દ્રભૂતિએ અનશન ગ્રહણ કરતી વેળા પોતાનો ગણ શ્રીસુધર્મસ્વામીને સોંપ્યો એટલે પ્રાયઃ તે જ સમયથી શ્રીઇન્દ્રભૂતિની દ્વાદશાંગીની વાચના આપવાનું કાર્ય બંધ થયું અને એ રીતે એનો પ્રવાહ અટકી ગયો. અત્ર 'પ્રાયઃ' કહેવાનું કારણ એ છે કે શ્રીઇન્દ્રભૂતિએ અનશન અંગીકાર કર્યું તે વેળા, કોઇ શિષ્યનું અમુક અંગ ભણવાનું અધૂરું રહી ગયું હોય[4] તો તે અંગ માટે એના જાણકાર

૧ દસે ગણધરોએ શ્રીસુધર્મસ્વામીને પોતાના ગણો અંતસમયે સોંપ્યાનો જે ઉલ્લેખ છે (જુઓ પૃ. ૩૨) તેને લક્ષ્યમાં રાખી વિચાર કરતાં એમ સંભવે છે કે શ્રીસુધર્મસ્વામીને એ ગણોને પોતપોતાના ગુરુએ રચેલી દ્વાદશાંગી ભણાવવાની હોત તો કદાચ અગ્યાર દ્વાદશાંગી અને સૂત્રવાચનાની ભિન્નતા અનુસાર નવ દ્વાદશાંગી ભણાવવાનો કદાચિત્ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત અને તેમ થતાં એને અગ્યાર કે નવ ગણો વખત ભણાવવા માટે ગાળવો પડત. વિશેષમાં પાંચ દ્વાદશાંગી ભણાવવી પડત એવા એક પ્રસંગની નોંધ આ પ્રકરણ (પૃ. ૩૪)માં લેવાયેલી છે તે અત્ર વિચારી લેવી.

અન્ય ગુરુભાઇ કે શ્રીસુધર્મસ્વામી પાસે તેમણે તે અંગ પોતાના ગુરુ શ્રીઇન્દ્રભૂતિની દ્વાદશાંગી અનુસાર પૂરું ભણી લીધું હશે અને પછી કોઇ અંગ કે અંગો ભણવાનું કાર્ય બાકી રહી ગયું હશે તો તે તો શ્રીસુધર્મસ્વામી પાસેથી જ અને તે પણ તેમની જ દ્વાદશાંગી અનુસાર પૂરું કરાયું હશે એવી સંભાવના માટે અવકાશ છે.

જેમ આપણે અહીં શ્રીઇન્દ્રભૂતિને ઉદ્દેશીને વિચાર કર્યો તેમ એઓ તેમજ શ્રીસુધર્મસ્વામી સિવાયના બાકીના ગણધરોને ઉદ્દેશીને પણ વિચાર થઇ શકે તેમ છે, પરંતુ એ કાર્ય તો પાઠકવર્ગ જાતે સહેલાઇથી કરી શકે તેમ છે એટલે એ વાત અત્ર જતી કરવામાં આવે છે.

જોકે આપણે આ ઉપરથી જાણી શકયા છીએ કે શ્રીસુધર્મસ્વામી સિવાયના ગણધરોની દ્વાદશાંગીનો પ્રવાહ તે ગણધરે અનશન શરૂ કર્યું ત્યારે પ્રાયઃ અટકી ગયો છતાં કયા ગણધરની દ્વાદશાંગીનો પ્રવાહ એ ગણધરના કેટલા દીક્ષાપર્યાય પછી બહુધા અટકી ગયો એ વિચારવું બાકી રહે છે. આથી એ માટે સૌથી પ્રથમ આપણે નીચે મુજબની હકીકતો નોંધી લઇશું:—

---

(૩) ભણનાર રોગાદિ કારણને લીધે તે ભણતા અટકી જાય (૪) ભણાવનારે પોતે પૂરેપૂરું ભણાવી શકશે કે કેમ તેનો પહેલેથી વિચાર ન કર્યો હોય, (૫) પૂરેપૂરું ભણાવી શકાય એવી વ્યવસ્થા ભણાવનારે કરી ન હોય અને (૬) તેમની તેવી ઇચ્છા છતાં તેઓ તેમ કરી શકે તેમ ન હોય. આ બધામાં પહેલા ત્રણ વિકલ્પો શિષ્યને-છાત્રને અંગેના છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ ગુરુને-અધ્યાપકને અંગેના છે. અત્ર પ્રથમ વિકલ્પ વિશેષતઃ સંભવે છે, કેમકે સામાન્ય શિક્ષક પણ પોતે રજા પર જનાર હોય, નિવૃત્ત થનાર હોય કે ચાલુ નોકરી છોડીને અન્યત્ર તે સ્વીકારનાર હોય તો તે પણ કોઇ પ્રકરણ અપૂર્ણ રાખીને તેને જવું પડે તેવી કઢંગી સ્થિતિ બને ત્યાં સુધી ઊભી થવા ન જ દે. તો પછી ચૌદપૂર્વધર ગણધર જેવા વિશિષ્ટજ્ઞાની કે જેઓ અનશનસમયથી વાકેફગાર હોય તેઓ પોતે જે અંગ જે શિષ્યને ભણાવતા હોય તેમનું તે અંગ અપૂર્ણ રહે અને પાછળથી અન્ય પાસે તે શિષ્યને તે પૂરું કરી લેવું પડે એવી કઢંગી સ્થિતિમાં તેમને ન જ મૂકી જાય-એવી સ્થિતિ ન ઉદ્‌ભવે તેની તેઓ પૂરેપૂરી દરકાર રાખે જ, બાકી ભવિતવ્યતાના યોગે પછી તેમ બનવાનું હોય અને તેમ બને તો તે જુદી વાત છે અત્ર કદાચ એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે જેમ તીર્થંકરને હાથે કોઈ અભવ્યને દીક્ષા ન જ અપાય તેમ ગણધરને હાથે કોઈનો અભ્યાસ અપૂર્ણ રહે જ નહિ એટલે કે અમુક અંગ અધૂરું રહી જવાની પરિસ્થિતિ ગણધરને હાથે ઉદ્‌ભવી નથી, કિન્તુ ગણધર કેવલજ્ઞાની થયા બાદ દ્વાદશાંગી ભણાવે નહિ એટલે એ ગણધરે છદ્મસ્થદશામાં એ કાર્ય કર્યું, પરંતુ ત્યાર બાદ પોતાનો ગણ શ્રીસુધર્મસ્વામીને સોંપ્યો. ત્યાં સુધી દ્વાદશાંગીની વાચના આપવાનું કાર્ય એમના કોઈ ચાદપૂર્વધર શિષ્યે કર્યું હોય તો કેમ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ તો કેવલજ્ઞાની દ્વાદશાંગી ભણાવે જ નહિ એમ કહેવું સપ્રમાણ છે કે કેમ તે વિચારવું જોઇએ અને કદાચ એ પ્રશ્નને હાલ તરત જતા કરીએ તો પણ એ વિચારવું જરૂરી છે કે ચૌદપૂર્વધર જેવા શિષ્ય કંઈ સહેલાઇથી ગુરુ ન બનાય તેઓ શ્રુતકેવલી હોઇ અભ્યાસ અપૂર્ણ ન રહી જાય તેની પૂરેપૂરી તકેદારી જરૂર રાખી શકે બાકી ભાવિનાર જ તેવા હોય કે ભણનાર મંદમતિ હોય તો તેમાં તેઓ શું કરે? બાકી શું પોતાના શિષ્યોનો અભ્યાસ અધૂરો ન જાય તે માટે શ્રીઆષાઢભૂતિ આચાર્યે દેવ થયા પછી પણ તેમને ભણાવ્યા ન હતા? જુઓ આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિ (ભા ૧, પત્ર ૪૨૧)

આ ઉપરથી હું એ સૂચવવા માંગું છું કે અમુક અંગનું અધ્યયન અધૂરું પ્રાયઃ રહે એવી સ્થિતિમાં કોઈ ગણધરે અનશન અંગીકાર નહિ કર્યું હોય, અને કદાચ તેમ થયું હોય તો તેમાં ભણનારની ગ્રહણશક્તિની મંદતા કે ભવિતવ્યતા કારણભૂત હશે.

(૧) આવસ્સયસુત્તની નિજ્જુત્તિની [1]૬૫૨મી ગાથામાં સૂચવ્યા મુજબ શ્રીઇન્દ્રભૂતિ પ્રમુખ ૧૧ ગણધરોનો છદ્મસ્થ-પર્યાય અનુક્રમે ૩૦, ૧૨, ૧૦, ૧૨, ૪૨, ૧૪, ૧૪, ૯, ૧૨, ૧૦ અને ૮ વર્ષનો હતો.

(૨) આવસ્સયસુત્તની નિજ્જુત્તિની [2]૬૫૪મી ગાથામાં કહ્યું છે તેમ શ્રીઇન્દ્રભૂતિ પ્રમુખ ૧૧ ગણધરોનો કેવલિ-પર્યાય અનુક્રમે ૧૨, ૧૬, ૧૮, ૧૮, ૮, ૧૬, ૧૬, ૨૧, ૧૪, ૧૬ અને ૧૬ વર્ષનો હતો.[3]

(૩) પજ્જુસણાકપ્પના અંગરૂપ ગણાતી થેરાવલી ([4]સ્થવિરાવલી)માં સૂચવ્યા મુજબ આઠમા અને નવમા ગણધરની સૂત્રવાચના અભિન્ન હતી તો પણ તેઓ પોતપોતાના ગણને-શિષ્યસમુદાયને પોતે રચેલી દ્વાદશાંગીની વાચના આપતા હતા-ભણાવતા હતા.[5] એવી રીતે દસમા અને અગ્યારમા ગણધર પણ પોતપોતાના શિષ્યોને પોતે રચેલી દ્વાદશાંગીની વાચના આપતા હતા.

(૪) આવસ્સયસુત્તની નિજ્જુત્તિની [6]૬૫૯મી ગાથામાં કહ્યું છે તેમ દરેક ગણધરે પોતાના નિર્વાણ પૂર્વે એક માસનું [7]પાદપોપગમન અનશન સ્વીકાર્યું હતું.

(૫) જે જે ગણધર કાળ કરતા ગયા તે તે ગણધર પાદપોપગમન અનશન સ્વીકારવા પૂર્વે પોતાના ગણને શ્રીસુધર્મસ્વામીને સોંપતા[8] ગયા અને એ રીતે ધીરે ધીરે દસ ગણધરો

---

૧ "તીસા બારસ દસગં બારસ બાયાલ ચોદ્દસદુગ ચ।
ણવગ બારસ દસ અટ્ઠગ ચ છઉમત્થપરિયાઓ ॥ ૬૫૨ ॥"

૨ "બારસ સોલસ અટ્ઠારસેવ અટ્ઠારસેવ અટ્ઠેવ।
સોલસ સોલસ તહેકવીસ ચોદ્દસ સોલે ય સોલે ય ॥ ૬૫૪ ॥"

૩ આ ઉપરથી આપણે અગ્યારે ગણધરોનો દીક્ષાપર્યાય અનુક્રમે નીચે મુજબ વર્ષનો હતો એમ જોઈ શકીએ છીએ:—

૪૨, ૨૮, ૨૮, ૩૦, ૫૦, ૩૦, ૩૦, ૩૦, ૨૬, ૧૬ અને ૨૪

૪ "થેરે અકંપિએ 'ગોયમે' ગુત્તેણ થેરે અયલભાયા 'હારિઆયણે' ગુત્તેણ પત્તેય એતે દુણ્ણિ વિ થેરા તિણ્ણિ તિણ્ણિ સમણસયાઇ વાએંતિ, થેરે અજ્જમેઇજ્જે થેરે અજ્જપભાસે એએ દુણ્ણિ વિ થેરા કોડિન્ના' ગુત્તેણ તિણ્ણિ તિણ્ણિ સમણસયાઇ વાએંતિ।"

આ ઉલ્લેખ આઠમા અને નવમા ગણધરો બંને વાચના આપી શકયા ત્યાં સુધીના સમય માટે સમજવાનો છે કે એક આપતા બંધ થયા પછી પણ અવશિષ્ટ ગણધરે એ વાચના આપ્યા કરી ત્યાં સુધી સમજવાનો છે? આવો પ્રશ્ન દસમા અને અગ્યારમા ગણધરો માટે પણ ઉઠે છે

૫ આ પ્રમાણે ભિન્ન વાચના આપવાનાં બે કારણ સંભવે છે (૧) શિષ્યોનો ભક્ત-પ્રસાદ કાયમ રહે-એ બાંગી ન જાય અને (૨) ભણાવવું એ પણ સ્વાધ્યાય છે અને તે ન કરાય તો બીજો કોઈ સ્વાધ્યાય કરવો બાકી રહે.

૬ "માસં પાઓવગયા સવ્વે વિ ય સવ્વલદ્ધિસંપન્ના।
વજ્જરિસહસંઘયણા સમચઉરંસા ય સંઠાણે ॥ ૬૫૯ ॥"

૭ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમંજરીનું મા- સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૨૦૭)

૮ આ હકીકત આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિ (ભા ૧, પ૦ ૩૩૯)ના નિમ્નલિખિત પાઠમાં જોવાય છે:—
"સામિમ્મિ જીવંતે ણવ કાલગતા, જો ય કાલં કરેતિ સો સુધમ્મસામિસ્સ ગણં દેતિ, ઇંદભૂતી સુધમ્મો ય સામિમિ પરિનિવ્વુએ પરિનિવ્વુતા।"

ગણ રહિત બન્યા અર્થાત્ [1]નિરપત્ય બન્યા.

(૬) **આવસ્સયસુત્ત**ની નિજ્જુત્તિની [2]૬૫૮મી ગાથામાં સૂચવ્યા મુજબ તેમજ **આવસ્સયસુત્ત**ની ચુણ્ણિ અનુસાર[3] **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ના જીવન દરમ્યાન **શ્રીઇન્દ્રભૂતિ** અને **શ્રીસુધર્મસ્વામી** સિવાયના ગણધરો કાળ કરી ગયા—નિર્વાણપદને પામ્યા.

(૭) **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ના નિર્વાણ પછી **શ્રીઇન્દ્રભૂતિ** અને **શ્રીસુધર્મસ્વામી** એ બંને કાળ કરી ગયા, પરંતુ તેમાં **શ્રીસુધર્મસ્વામી** **શ્રીઇન્દ્રભૂતિ** પછી [4]આઠ વર્ષે કાળ કરી ગયા. આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે ૧૧ ગણધરો પૈકી **શ્રીસુધર્મસ્વામી** સૌથી છેલ્લા કાળ કરી ગયા.

આ સાત હકીકતોને લક્ષ્યમાં રાખી કયા ગણધરની દ્વાદશાંગીના પ્રવાહનો ક્યારે ઉચ્છેદ થયો તેનો વિચાર બે રીતે થઇ શકેઃ કાં તો **શ્રીસુધર્મસ્વામી** સિવાયના પ્રત્યેક ગણધરે પોતે પોતાનો ગણ એમને સોંપ્યો ત્યાં સુધી એટલે એ પ્રત્યેક ગણધરે [5]કેવલી બન્યા પછી પણ તેમણે પોતાના ગણને દ્વાદશાંગી ભણાવી હશે અથવા તો એ ભણાવવાનું કાર્ય તો તેમણે છદ્મસ્થ—અવસ્થા સુધી જ કર્યું હશે અને ત્યાર બાદ એ કાર્ય તેમના કોઇ શિષ્યે, ગણ સોંપાયો નહિ ત્યાં સુધી કર્યું હશે.[6] આ પૈકી ગમે તે રીતે વિચારતાં પ્રત્યેક ગણધરની દ્વાદશાંગીના

અત્ર 'ગણ' શબ્દનો શો અર્થ કરવો તેને અવલંબીને બે વિકલ્પો થઈ શકે છેઃ (૧) પોતાનો દીક્ષિત શિષ્યસમુદાય અને (૨) એક જ વાચના લેનારો વર્ગ. જો 'ગણ'નો અર્થ 'પોતપોતાનો શિષ્ય-સમુદાય' એમ કરવામાં આવે તો કોઇ જાતનો બાધ જણાતો નથી. બાકી સમાન વાચના લેનારો શિષ્યવર્ગ એવો અર્થ કરતાં તો આઠમા અને નવમામાંથી તેમ જ દસમા અને અગ્યારમા ગણધરમાંથી જે એકની દ્વાદશાંગી પ્રથમ વ્યુચ્છિન્ન ગઈ તેમના ગણના અડધા વિભાગે **શ્રીસુધર્મસ્વામી** પાસે વાચના લેવા માંડી હશે અને બીજા અડધા વિભાગે પોતાના ગણની વાચના આપનાર અવશિષ્ટ ગણધર પાસે વાચના લીધી હશે કે કેમ એમ પ્રશ્ન ઊઠે છે.

૧ "जे इमे अज्जत्ताए समणा निग्गंथा विहरंति एए णं सव्वे अज्जसुहम्मस्स आवच्चिज्जा, अवसेसा गणहरा निरवच्चा वुच्छिन्ना।" —**પજ્જુસણાકપ્પની થેરાવલી**

२ "परिनिव्वुया गणहरा जीवंते णायए णवजणगणाउ।
इंदभूई सुहम्मो य 'रायगिहे' निव्वुए **वीरे**॥६५८॥"

૩ જુઓ ૩૨મા પૃષ્ઠગત આઠમું ટિપ્પણ.

૪ વિચારો ૩૨મા પૃષ્ઠનું ત્રીજું ટિપ્પણ.

૫ કેવલજ્ઞાની દેશના આપે છે, પરંતુ ભણાવવાના કાર્યમાં સારણા, વારણા, ચોયણા અને પડિચોયણાને અને કદાચિત્ તર્જન અને તાડનને પણ અવકાશ છે એટલે એવું કાર્ય તો વીતરાગ સર્વજ્ઞ કરે નહિ અને તેથી તેઓ ભણાવે નહિ એમ કેટલાક કહે છે. એમ કહેનારાના મતે પ્રત્યેક ગણધરે છદ્મસ્થ—અવસ્થા સુધી જ દ્વાદશાંગી ભણાવી હશે અને ત્યાર બાદ એ માટે અન્ય કોઈ વ્યવસ્થા કરી હશે.

૬ શ્રીઇન્દ્રભૂતિ પ્રમુખ ગણધરે કેવલી બનતાં દ્વાદશાંગી ભણાવવી છોડી દીધી હોય તો જ્યાં સુધી તેમણે શ્રીસુધર્મસ્વામીને ગણ સોંપ્યો નહિ ત્યાં સુધી એની વાચના માટે તેમણે કોઈ જાતનો પ્રબંધ તો કર્યો જ હશે. એ માટે તેમણે પોતાના જે કોઇ શિષ્ય ચૌદપૂર્વધર હશે તેમને

પ્રવાહના ઉચ્છેદનો સમય સરખો જ આવે છે. એ સમયથી કયો સમય સમજવો એનો ઉત્તર પ્રાયઃ એ છે કે તે તે ગણધરના દીક્ષાપર્યાયમાંથી એકેક માસ જેટલો ઓછો એ સમજવો. સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહું તો શ્રીસુધર્મસ્વામી સિવાયના દસ ગણધરોની દ્વાદશાંગીના પ્રવાહનો ઉચ્છેદ અનુક્રમે નીચે મુજબનાં વર્ષોમાંથી એકેક માસ ઓછો કરતાં બાકી રહેલા વખતે થયો છેઃ—

વર્ષ ૪૨, ૨૮, ૧૮, ૨૦, ૭૦, ૩૦, ૨૦, ૨૬, ૨૬ અને ૨૪.

આ સંબંધમાં [1]સ્થૂળ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે બીજા અને ત્રીજા ગણધરની દ્વાદશાંગીઓના પ્રવાહનો સમકાલે ઉચ્છેદ થયો અને એવી હકીકત ચોથા, છઠ્ઠા સાતમા અને આઠમા ગણધરોની દ્વાદશાંગીઓ આશ્રીને તેમ જ નવમા અને દસમા ગણધરોની દ્વાદશાંગી આશ્રીને પણ બન્યો. વિશેષમાં સૌથી પ્રથમ, અગ્યારમા ગણધરની દ્વાદશાંગીનો પ્રવાહ નષ્ટ થયો, પરંતુ વાચનાદૃષ્ટિએ સમાન એવી દસમા ગણધરની દ્વાદશાંગી તો ત્યાર બાદ પણ બે વર્ષ ચાલુ રહી. અત્ર એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે જ્યારે વાચનાદૃષ્ટિએ સમાન એવી દ્વાદશાંગી મોજુદ હતી તો પછી અગ્યારમા ગણધરે પોતાના શિષ્યોને શ્રીસુધર્મસ્વામીને કેમ સોંપ્યા? આનો ઉત્તર એમ સંભવે છે કે જો તેમણે તેમ ન કર્યું હોત તો તેમના જે કેટલાક શિષ્યો બે વર્ષ કરતાં વધારે વખત જીવ્યા હશે અને જેમનો અભ્યાસ બાકી રહ્યો હશે તેમને અગ્યારમા, દસમા અને પાંચમા ગણધર એમ ત્રણ વાચનાચાર્ય થાત અને ત્રણ જાતની દ્વાદશાંગીનો અભ્યાસ કરવો પડત,[2] નહિ કે અગ્યારમા અને પાંચમા એમ બે જ વાચનાચાર્ય થાત અને બે જ જાતની દ્વાદશાંગીનો અભ્યાસ કરવો પડત. વળી જેમને ખુદ શ્રીમહાવીરસ્વામીએ 'ગણ' ની અનુજ્ઞા આપી હતી, અને જેમનાથી તીર્થ ચાલનાર હતું તેવા શ્રીસુધર્મસ્વામી વિદ્યમાન હોય ત્યારે અન્ય ગણધરને પોતાનો શિષ્યસમુદાય સોંપવો એ ઉચિત ખરું?

અત્ર એ વાત સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી જણાય છે કે આપણે ૩૨મા પૃષ્ઠમાં આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિમાં જે ગણ સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ જોઈ ગયા તેમાં ગણની સંખ્યા નવની ન સમજતાં અગ્યારની સમજવાની છે, અને તેમ કરવામાં ગણનો અર્થ પોતાના શિષ્યોનો સમુદાય એમ કરવાનો છે, નહિ કે વાચનાદૃષ્ટિએ અભિન્ન દ્વાદશાંગીની વાચના લેનારો વર્ગ. જો એ પ્રમાણે ગણનો અર્થ કરવો યુક્તિયુક્ત ન હોય તો પછી અગ્યારમા ગણધરે અનશન કરતી વેળા પોતાના શિષ્યોને દસમા ગણધરને સોંપ્યા અને તેમણે અનશન કરતી વેળા એ શિષ્યોને તેમ જ પોતાના શિષ્યોને પણ શ્રીસુધર્મસ્વામીને સોંપ્યા અને એવી રીતે નવમા ગણધરે પણ

એ કાર્ય બજાવ્યું હશે. તેમના કોઈ પણ શિષ્ય ચૌદપૂર્વધર બન્યા જ ન હોય એ માનવું સયુક્તિક જણાતું નથી. કારણ કે શ્રીમહાવીરસ્વામીના જીવન દરમ્યાન એમના પરિવારમાંથી ચૌદપૂર્વધરોની સંખ્યા પજ્જુસણાકપ્પના ૧૩૯મા સુત્રમાં ત્રણસોની બતાવાઈ છે અને એમાંથી અગ્યાર ગણધરો બાદ કરતાં ૨૮૯ જેટલી સંખ્યા બાકી રહે છે.

૧ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવા માટે તો ગણધરોના ચૌદપૂર્વધર શિષ્યોનો પણ વિચાર કરવો પડે.

૨ શ્રીસુધર્મસ્વામીને જે જે ગણ બતાવાયો તે તે ગણને તેમનાં ગુરુએ રચેલી જ દ્વાદશાંગી તેમને ભણાવવાની હોત તો આવે સમયે તેમને એકંદર પાંચ દ્વાદશાંગી ભણાવવી પડત.

૩ આ અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ ગણાય, કેમકે સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે અમુક અભ્યાસ પૂર્ણ કરાય તે દરમ્યાન શિક્ષક બદલાયા કરે અને અમુક અભ્યાસ માટે નિયત કરેલાં પાઠ્યપુસ્તકો વારંવાર ફેરવાયાં કરે તો અભ્યાસ કરનારનો અભ્યાસ કથળી જવા સંભવ છે.

અનશન કરતી વેળા પોતાના શિષ્યો આઠમા ગણધરને સોપ્યા અને તેમણે અનશન કરતી વેળા એ શિષ્યોને તેમ જ પોતાના શિષ્યોને શ્રીસુધર્મસ્વામીને સોપ્યા એમ માનવુ જોઇએ

આ ઉપરથી આપણે નીચે મુજબ તારવણી કરી શકીએ —

(૧) અગ્યારમા ગણધરની દ્વાદશાગીના પ્રવાહનો શબ્દદષ્ટિએ ઉચ્છેદ પ્રાય સૌથી પ્રથમ થયો

(૨) પાચમા ગણધરની દ્વાદશાગીને બાજુ પર રાખી એમ કહી શકાય કે પહેલા ગણધરની દ્વાદશાગીના પ્રવાહનો શબ્દદષ્ટિએ ઉચ્છેદ પ્રાય સૌથી છેલ્લો થયો

(૩) પાચમા ગણધરની દ્વાદશાગીનો શબ્દદષ્ટિએ સર્વાંશે ઉચ્છેદ થયો નથી

(૪) કેટલીક દ્વાદશાગીઓના પ્રવાહનો શબ્દદષ્ટિએ ઉચ્છેદ પ્રાય સમકાલે થયો છે જેમકે (અ) નવમા અને દસમા ગણધરની, (આ) બીજા અને ત્રીજા ગણધરની અને (ઇ) ચોથા, છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા ગણધરની

(૫) અર્થદષ્ટિએ તો અગ્યારે દ્વાદશાગીઓ અશત તો આજે પણ મોજુદ છે એટલે એ દષ્ટિએ તો અગ્યાર દ્વાદશાગીઓમાથી એકેનો સર્વથા ઉચ્છેદ થયો નથી

શ્રીસુધર્મસ્વામીની દ્વાદશાગીનો હજી સર્વાંશે નાશ થયો નથી, પરતુ એનો હ્રાસ થતો જાય છે અને આગળ જતા પ્રવર્તમાન ધર્મનો ઉચ્છેદ થતા સુધીમા એનો નાશ થશે આ હકીકત સવિસ્તરપણે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમા વિચારીશુ અહીં તો આ ચોવીસીમા થઇ ગયેલા શ્રીઋષભદેવ પ્રમુખ તેવીસ તીર્થંકરોના ગણધરોની દ્વાદશાગીઓનો ઉચ્છેદ વિચારીશુ એ માટે સૌથી પ્રથમ આપણે ચોવીસે તીર્થંકરોના ગણધરોની સખ્યા જે વિચાર સેઢ[1] (ગા ૧૭૭-૧૭૯)મા નીચે મુજબ અનુક્રમે અપાની છે તે જોઇ લઇએ —

૮૪, ૮૫, ૮૫, ૧૦૨, ૧૧૬, ૧૦૭, ૯૫, ૯૩, ૮૮, ૮૧ ૭૬, ૬૬, ૫૭, ૫૦, ૪૩, ૩૬, ૩૫, ૩૩, ૨૮, ૧૮, ૧૭, ૧૧, [2]૧૦ અને ૧૧

શ્રીઋષભદેવના ૮૪ ગણધરો પૈકી ૮૩ ગણધરોની દ્વાદશાગીનો પ્રવાહ તેમના અતસમયે વ્યુચ્છિન્ન થયો હશે અને બાકી રહેલા દીર્ઘાયુષ્યવાળા એક ગણધરની દ્વાદશાગીનો ધીરે ધીરે હ્રાસ થયો હશે અને મોડામા મોડો અન્ય તીર્થમા એ તીર્થનુ સક્રમણ થતા તેનો પણ શબ્દ દષ્ટિએ સર્વાંશે નાશ થયો હશે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે અન્ય તીર્થમા સક્રમણ થતા એટલે કે શ્રીઅજિતનાથનુ

---

૧ "આ રહી એ ત્રણ ગાથા —

"चुलसीइ १ पचनवई २ बिउत्तर ३ सोलसुत्तर ४ सय च ५।
सत्तुत्तर ६ पणनउई ७ तणउई ८ अट्ठसीई य ९ ॥१७७॥
एगासी १० छावत्तरी ११ छावट्ठी १२ सत्तवन्न १३ पना य १४।
तेयाळीसा य १५ तहा छत्तीसा १६ चेव पणतीसा १७ ॥१७८॥
तित्तीस १८ अट्ठवीसा १९ अट्ठारस २० चय तहय सत्तरस २१।
एक्कारस २२ दस २३ एक्कारसेव २४ इय गणहरपमाण ॥१७९॥"

૨ ઠાણ (સ્થા ૮; સુ ૬૧૭)માં તેમ જ પજ્જોસવણાકપ્પની થેરાવલીમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના આઠ ગણધરોનો ઉલ્લેખ છે ખરો, પરતુ બે ગણધરોનુ આયુષ્ય અલ્પ હોવાથી ત્યા તેમની ગણના કરાયેલી નથી જુઓ સુબોધિકા (પત્ર ૧૬૦ આ)

તીર્થ સ્થપાયા બાદ એની પૂર્વેના તીર્થનો એમાં અંતર્ભાવ થતાં શ્રીઋષભદેવના તીર્થ-સમયે ઉદ્‌ભવેલી દ્વાદશાંગી જતી કરાઇ હશે અને એનું સ્થાન શ્રીઅજિતનાથના તીર્થમાં રચાયેલી દ્વાદશાંગીએ લીધું હશે.

આવી હકીકત શ્રીઅજિતનાથથી માંડીને શ્રીચન્દ્રપ્રભસ્વામી સુધીના સાત તીર્થંકરોના તીર્થમાં સ્થપાયેલી દ્વાદશાંગીઓને પણ લાગુ પડે છે એટલે કે નવીન નવીન તીર્થ ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વ પૂર્વ તીર્થમાં ઉદ્‌ભવેલી દ્વાદશાંગીનું સ્થાન નવીન નવીન—ઉત્તરોત્તર દ્વાદશાંગીએ લીધું હશે.

બાકીનાં તીર્થો આશ્રીને, શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કૃત **વિસેસણવઇ** (ગા. ૧૦૩)[1], શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિકૃત **પવયણસારુદ્ધાર** (દ્વા. ૩૬, શ્લો. ૧–૨) વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી એમ જણાય છે કે શ્રીઋષભદેવના સમયમાં ઉદ્‌ભવેલી દ્વાદશાંગી અર્થદૃષ્ટિએ અને ભારતવર્ષની અપેક્ષાએ, શ્રીસુવિધિનાથનું તીર્થ સ્થપાયું ત્યાં સુધી અને વધારેમાં વધારે કદાચ એ તીર્થનો ઉચ્છેદ થયો તે સમય સુધી ટકી રહી. એવી રીતે શ્રીસુવિધિનાથથી માંડીને શ્રીઅનંતનાથ સુધીના તીર્થંકરોના તીર્થમાં ઉદ્‌ભવેલી દ્વાદશાંગીઓ બહુમાં બહુ તે તે તીર્થના ઉચ્છેદકાલ સુધી જ ચાલુ રહી એટલે કે વચ્ચે વચ્ચે દ્વાદશાંગી શબ્દદૃષ્ટિએ તેમ જ અર્થદૃષ્ટિએ પણ નાબુદ બની. પછી પાછી શ્રીશાંતિનાથથી માંડીને શ્રીપાર્શ્વનાથ સુધીના તીર્થંકરના તીર્થમાં રચાયેલી દ્વાદશાંગીઓ અર્થદૃષ્ટિએ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રહી અને અંશતઃ એ આજે પણ ચાલુ છે. આ હકીકતને સમર્થિત કરનારાં તેમ જ તીર્થના ઉચ્છેદનો કાળ સૂચવનારાં **પવયણસારુદ્ધાર**નાં નીચે મુજબનાં પદ્યો આપણે હવે વિચારીશું:—

"पुरिमंतिमअट्ठंतरेसु तित्थस्स नत्थि वोच्छेओ।
मज्झिल्लएसु सत्तसु एत्तियकालं तु वुच्छेओ ॥ ४३० ॥
चउभागं चउभागो तिन्नि य चउभाग पलियचउभागो।
तिण्णेव य चउभाग चउत्थभागो य चउभागो ॥[2] ४३१ ॥"[3]

આનો અર્થ એ છે કે ચોવીસ તીર્થંકરો વચ્ચે એકંદર ૨૩ આંતરાઓ છે. તેમાંના પહેલા અને બીજા તીર્થંકરના તીર્થ વચ્ચે એક આંતરો, બીજા અને ત્રીજા તીર્થંકરના તીર્થ વચ્ચે એક આંતરો એમ [4]આઠ આંતરા સુધી તીર્થનો વ્યુચ્છેદ થયો નથી એટલે કે શ્રીચંદ્રપ્રભુ સુધી તો તીર્થ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રહ્યું એવી રીતે છેલ્લા આઠ આંતરા સુધી એટલે કે સોળમા અને સત્તરમા તીર્થ વચ્ચે એક આંતરો, સત્તરમા અને અઢારમાના તીર્થ વચ્ચે એક આંતરો એમ [5]આઠ આંતરા સુધી તીર્થનો વ્યુચ્છેદ થયો નથી એટલે કે શ્રીશાંતિનાથના

---

૧ "एगाई एगन्ता अवमज्झा सत्त तित्थवोच्छेया।
अण्णेसि पलितपया एक्केक्कगदुतिदुवेहेहा ॥१०३॥"

૨ સત્તરિસયટ્ઠાણ (ગા. ૨૧૩)માં પણ આ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક આંતરાનો કાળ આપેલો છે. શ્રીવિજયદાનસૂરિએ વિવિધ પ્રશ્નોત્તર (પૃ. ૭૫)માં મતાંતર પ્રમાણે આ પ્રત્યેક કાળ ચાર ચાર ગણો છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ એ માટે મૂળ સ્થળ જણાવ્યું નથી.

૩ આ ૩૬મા દ્વારનાં પહેલાં બે પદ્યો છે

૪ શ્રીઋષભદેવથી માંડીને શ્રીસુવિધિનાથ સુધીના નવ તીર્થંકરો વચ્ચે આઠ આંતરા છે

૫ શ્રીશાંતિનાથથી તે શ્રીમહાવીરસ્વામી સુધીના નવ તીર્થંકરો વચ્ચે આઠ આંતરા છે.

સમયમાં સ્થપાયેલું તીર્થ અદ્યાપિ ચાલુ છે. **શ્રીસુવિધિનાથથી શ્રીશાંતિનાથ** સુધીના વચલા સાત આંતરામાં તીર્થનો ઉચ્છેદ થયો છે. એટલે કે **શ્રીસુવિધિનાથથી** માંડીને **શ્રીઅનંતનાથ** સુધીના સાત તીર્થંકરો પૈકી પ્રત્યેકનું તીર્થ અન્ય તીર્થ સ્થપાયું તે પૂર્વે ઉચ્છિન્ન બન્યું હતું. આ પ્રમાણે જે સાત વાર તીર્થનો ઉચ્છેદ થયો છે[1] તે પ્રત્યેકનો કાળ અનુક્રમે એક ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ, એક ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ, ત્રણ ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ, એક ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ, ત્રણ ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ, એક ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ અને એક ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ જેટલો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે નવમા અને દસમા તીર્થંકરની વચમાં એક ચતુર્થાંશ પલ્યોપમ કાળ સુધી [2]તીર્થનો વ્યુચ્છેદ રહ્યો[3] અને એ પ્રમાણે બાકીના માટે યથાસ્થિતપણે ઘટાવી લેવું.

---

૧ જુઓ ૩૬મા પૃષ્ઠગત પહેલું ટિપ્પણ

૨ તીર્થનો વ્યુચ્છેદ થયો એટલે જૈન ધર્મનું નામનિશાન રહ્યું નહિ. કોઈને 'ધર્મ' એ શબ્દનો યથાર્થ ખ્યાલ પણ રહ્યો નહિ અને અધર્મ પ્રવર્ત્યો.

૩ આવી પરિસ્થિતિમાં, શ્રીભરતે માહણો માટે-બ્રાહ્મણો માટે બનાવેલા વેદો સુલસ, યાજ્ઞવલ્કય વગેરેને હાથે વિકૃત બન્યા એમ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પ. ૧, સ. ૬)નાં નિમ્નલિખિત પદ્યો ઉપરથી જણાય છેઃ—

"अत्रे साधुविच्छेदोऽन्तर्नवमदशमार्हतोः ।
एवं सप्तस्वन्तरेषु जिनानामेष वृत्तवान् ॥ २५५ ॥
वेदाश्चार्हत्स्तुतियतिश्राद्धधर्ममयास्तदा ॥
पश्चादनार्याः सुलसा(?स)याज्ञवल्क्यादिभिः कृताः ॥ २५६ ॥"

પ્રકરણ ૫ મું

શ્રીસુધર્મસ્વામીએ રચેલી દ્વાદશાંગીનો હ્રાસ

આપણે ગત પ્રકરણમાં જોઇ ગયા તેમ શ્રીમહાવીરસ્વામીના અગ્યાર ગણધરોએ રચેલી દ્વાદશાંગીઓ પૈકી **શ્રીસુધર્મસ્વામી** સિવાયના દસે ગણધરોની દ્વાદશાંગીઓનો પ્રવાહ, એમના એટલે કે **શ્રીસુધર્મસ્વામી**ના જીવનકાલ દરમ્યાન પ્રાય: વ્યુચ્છિન્ન થયો. વખત જતાં એ દસે દ્વાદશાંગીઓ શબ્દદ્રષ્ટિએ સર્વાશે નાશ પામી, અને એ તમામનું સ્થાન [1]પ્રાય સમકાલે રચાયેલી એવી **શ્રીસુધર્મસ્વામી**ની દ્વાદશાંગીએ લીધું. કાલાંતરે એ દ્વાદશાંગી પણ ખંડિત બની. એનો હ્રાસ થતો ગયો અને હજી પણ એનો હ્રાસ થતો જાય છે. દુર્ભાગ્યે, આગળ ઉપર એક એવો સમય આવશે કે જ્યારે એ દ્વાદશાંગીમાંથી એકે અંગ કે એનો કોઇ ભાગ પણ મોજુદ હશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ એ દ્વાદશાંગીને આધારે યોજાયેલ એક પણ આગમ કે તેનો અંશ પણ ટકી રહેલો નહિ હોય. આ હકીકત આપણે આ પ્રકરણમાં વિચારીશું.

શ્રીસુધર્મસ્વામી સિવાયના તમામ ગણધરો પોતપોતાનો ગણ **શ્રીસુધર્મસ્વામીને** સોંપી નિરપત્ય બન્યા એથી એ ગણધરોનો વંશ ન ચાલતાં કેવળ **શ્રીસુધર્મસ્વામીનો** જ વંશ ચાલ્યો—એમની જ શિષ્યપરંપરા ઉદ્ભવી. **શ્રીસુધર્મસ્વામી**ની પાટે એમના મુખ્ય શિષ્ય [2]**શ્રીજંબૂસ્વામી** થયા અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર [3]**શ્રીપ્રભવસ્વામી**, [4]**શ્રીશય્યંભવસૂરિ** (વીરસંવત્ ૭૬–૯૮) અને **શ્રીયશોભદ્રસૂરિ** થયા.[5] એમની પાટે [6]**શ્રીસંભૂતિવિજય**

---

૧ 'પ્રાય' સમકાલે' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જો અગ્યારે દ્વાદશાંગીઓ, શ્રીમહાવીરસ્વામીએ બીજી દેશના પાવાપુરીમાં આપી તે દેશનાના પ્રસંગે રચાયેલી છે, છતાં એ તમામની રચનાનો પ્રારંભ સમકાલે–એકી વખતે થયો હોય એમ જણાતું નથી. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો શ્રીઇન્દ્રભૂતિએ દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી શ્રીઅગ્નિભૂતિ વગેરેની દીક્ષા થયેલી છે. શ્રીઅગ્નિભૂતિની દીક્ષા થઇ ત્યાં સુધી શ્રીઇન્દ્રભૂતિ એમ ને એમ બેસી રહ્યા, તેમણે કોઇ તત્ત્વવિષયક પ્રશ્ન પ્રભુને પૂછ્યો નહિ અથવા તેમણે પૂછ્યો તો પણ પ્રભુએ અન્ય ગણધરની દીક્ષા થઈ નહિ ત્યાં સુધી ઉત્તર આપ્યો જ નહિ અથવા પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો તેમ છતાં તેમણે દ્વાદશાંગી રચવાનું કાર્ય શરૂ જ ન કર્યું એમ માનવું યુક્તિયુક્ત જણાતું નથી. જો આ મારૂં 'કહેવું' વાસ્તવિક હોય તો એમ માનવું જોઇએ કે શ્રીઇન્દ્રભૂતિએ જે સમયે દ્વાદશાંગી રચવા માંડી તે જ સમયે અન્ય ગણધરે દ્વાદશાંગી રચવાની શરૂઆત કરી ન હતી. એટલે ઉદાહરણાર્થે શ્રીઇન્દ્રભૂતિની દ્વાદશાંગીની રચનાના સમયમાં અને શ્રીસુધર્મસ્વામીની દ્વાદશાંગીની રચનાના સમયમાં અંતર છે

૨–૪ જેમ શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષ સુધી સુધર્મસ્વામી યુગપ્રધાન પદ પર રહ્યા તેમ આ ત્રણે અનુક્રમે ૪૪, ૧૧ અને ૨૩ વર્ષ રહ્યા

૫ શ્રીયશોભદ્રસૂરિ પર્યંત શ્રીમહાવીરસ્વામીનું ધર્મશાસન એક આચાર્યની સત્તામાં પરંતુ એ સૂરિ વીરસંવત્ ૧૪૮માં બે ઉત્તરાધિકારી બનાવી સ્વર્ગે સીધાવ્યા ત્યારથી એક પદ પર બબ્બે આચાર્ય સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ.

૬ શ્રીસંભૂતિવિજય વીરસંવત્ ૧૫૬માં સ્વર્ગે ગયા ત્યારે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને સંઘસ્થવિર પદ ગણ્યા, પરંતુ જ્યાં સુધી તેઓ છદ્મસ્થ હતા ત્યાં સુધી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ [illegible]

અને શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી થયા. એ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના સમયમા બાર દુકાળી પડી—બાર વર્ષ સુધી ઉપરાઉપરી દુકાળ પડ્યો એ દરમ્યાન સયતો શ્રુત વિસરતા ગયા દુકાળનો અત આવતા સયતો પાટલિપુત્રમા ભેગા મળ્યા. તે વખતે એકનો ઉદ્દેશક તો એકનો [1]ખડ એમ કરી તેઓ માડમાડ ૧૧ અગો એકત્રિત કરી શક્યા, પરતુ તેઓ દિટ્ઠિવાય નામનુ બારમુ અગ એકત્રિત કરી શક્યા નહિ એ તો કેવળ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને જ યાદ હતુ અને તેઓ તો નેપાળમા 'મહાપ્રાણ' ધ્યાન ધરતા હતા[2] આથી પાટલિપુત્રમા એકઠા મળેલા શ્રીસઘે—[3]શ્રીસઘસમેલને તેમને બારમા અગની વાચના આપવા કહેવડાવ્યુ પ્રથમ તો તેમણે સકારણ ના પાડી, પરતુ જ્યારે શ્રીસઘે તેમના એ વર્તનને શ્રીસઘની આજ્ઞાના ભગ રૂપ ગણ્યુ ત્યારે તેમણે હા પાડી[4] ત્યાર બાદ તેમની પાસે વાચનાર્થે આવેલા ૫૦૦ મુનિઓને તેમણે યથાસમય દરરોજ કટકે કટકે સાત વાચના આપવા માડી[5] એ વાચના કટકે કટકે

કોઇ અધિકાર ન હતો જુઓ મુનિશ્રીકલ્યાણવિજયકૃત વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ ૧૧)

૧ દરેક અંગને ઉદ્દેશક નથી તેથી કે ઉદ્દેશક કરતા ન્યૂનાધિક ભાગ સૂચવવો હોય તેથી મૂળમાં ખડ' શબ્દ યોજાયો હશે એમ લાગે છે

૨ જુઓ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત પરિશિષ્ટપર્વ (સ ૮ શ્લો ૧૮૩ તથા સ ૯, શ્લો ૫૫-૫૮) તેમ જ શ્રીદેવસૂરિકૃત જીવાનુશાસન (ગા ૮૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃતિ (પૃ ૪૫) તિત્થોગાલી પઇન્નયમા આ સબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

"सो विय चोद्दसपुव्वी बारसवासाइ जोगपडिवन्नो

सुतत्थेण निबधइ अत्थ अज्झयणबधस्स ॥७१४॥"

(વીર નિર્વાણ સવત ઔર જૈન કાલગણનાના ૧૦૩મા પૃષ્ઠ ઉપરથી ઉદ્ધૃત)

આ ઉપરથી જણાય છે કે મહાપ્રાણ ધ્યાન બાર વર્ષ માટે તેમણે અગીકાર કર્યું હતુ. આ મહાપ્રાણ ધ્યાનનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કોઈ કે સ્થળે આલેખાયેલુ હોય તો તે તરફ મારૂ ધ્યાન ખેચવા તજ્જ્ઞોને વિજ્ઞપ્તિ છે

૩ આવી ચાર વિશિષ્ટ સમેલનો થયેલા છે તેની નોધ આગળ ઉપર આ પ્રકરણમા લેવાશે

૪ આને લગતો પ્રસગ આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિમા નીચે મુજબ દર્શાવાયો છે -

' तम्मि य काले बारसवरिसो दुकालो उवट्ठितो। सजता इतो इतो य समुद्दतीरे गच्छित्ता पुणरवि 'पाडलिपुत्ते' मिलिता। तेहिं अण्णस्स उद्देसो, अण्णस्स खड, एव सघाडितेहिं एक्कारस अगाणि सघातिताणि दिट्ठिवादो नत्थि। 'नेपाल'वत्तिणीए य भद्दबाहुसामी अच्छति चोद्दसपुव्वी, तेसिं सघेण पत्थवितो सघाडओ 'दिट्ठिवाद वाएहि' त्ति। गतो, निवेदित सघकज्ज। त ते भणति—दुकालनिमित्त महापाण न पविट्ठो मि तो न जाति वायण दातु। पडिनियत्तेहिं सघस्स अक्खात। तेहिं अण्णो वि सघाडओ विसज्जितो, जो सघस्स आण अतिक्कमति तस्स को दडो? । तो अक्खाई—उग्घाडिज्जइ। ते भणति मा उग्घाडेह, पेसेह मेहावी, सत्त पडिपुच्छगाणि देमि।"

ભા ૨, પત્ર ૧૮૭

૫ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૯, શ્લો ૧૮-૬૦)માં એવો નિર્દેશ છે કે ભિક્ષાચર્યાથી આવતા એક

મળતી હોવાથી [1]શ્રીસ્થૂલભદ્ર સિવાયના બધા (૪૯૯) મુનિઓ કંટાળીને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ શ્રીસ્થૂલભદ્ર તો ત્યાં રહ્યા.

તેમણે આઠ વર્ષમાં આઠ પૂર્વોનો અભ્યાસ કર્યો. એવામાં એક વેળા **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ** તેમને પૂછ્યું કે તારો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો છે ? તેમણે એનો નકારમાં જવાબ આપ્યો અને કહ્યું કે મને વિશેષ વાચના મળે તો સારું. **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ** કહ્યું કે મારું ધ્યાન પૂર્ણ થવા આવ્યું છે એટલે તેમ થતાં હું તને તારી ઇચ્છા મુજબ વાચના આપીશ. તે વેળા **શ્રીસ્થૂલભદ્રે** કેટલો અભ્યાસ થયો છે અને કેટલો બાકી રહ્યો છે તે પૂછ્યું. ત્યારે **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ** કહ્યું કે સાગરમાં બિન્દુ જેટલો અભ્યાસ થયો છે. વખત જતાં **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીનું** મહાપ્રાણ ધ્યાન પૂર્ણ થયું તેવામાં **શ્રીસ્થૂલભદ્રે** લગભગ દસમું પૂર્વ પૂરું કર્યું—તેમને એ પૂર્વમાંનાં બે વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવું બાકી રહ્યું. જુઓ **પરિશિષ્ટપર્વ** (સ. ૯, શ્લો. ૭૧–૭૬).[2]

કાલાંતરે તેઓ **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી** સાથે વિહાર કરી **પાટલિપુત્ર** આવ્યા. એવામાં એક વેળા તેમની સંસારીપણાની સાત બેનો સાધ્વી અવસ્થામાં તેમને વંદન કરવા આવી [3]ત્યારે તેમણે સિંહનું રૂપ વિકુર્વ્યું. **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને** એ વાતની ખબર પડી ગઇ. ત્યાર બાદ **શ્રીસ્થૂલભદ્ર** વાચના લેવા ગયા ત્યારે તેમણે એમને વાચના આપવાની ના પાડી, પરંતુ અંતે શ્રીસંઘની આગ્રહ ભરી વિજ્ઞપ્તિને સ્વીકારી બાકીનાં **પૂર્વોની** વાચના આપી કિન્તુ એનો અર્થ ન બતાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ હવે કોઇને એ વાચના આપવી નહિ એમ **સ્થૂલભદ્ર** પાસે કબૂલ કરાવ્યું.[4] આ પ્રમાણે **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના** સ્વર્ગગમન પછી એટલે **વીર**સંવત્

વાચના, ત્રણ કાલવેળાએ બીજી ત્રણ અને સાયાહ્ન (રાત્રિક) પ્રતિક્રમણ કર્યા બાદ બીજી ત્રણ એમ કુલે સાત વાચના આપવા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ હા પાડી હતી

તિત્થોગાલી (ગા ૭૩૬)માં કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ કર્યા બાદ, ભોજનના સમયે અને મકાન (સેજ્જા)માંથી બહાર જતી વેળા અને એમાં આવતી વેળા વાચના આપવાનો ઉલ્લેખ છે.

૧ એમના જીવનવૃત્તાન્ત માટે જુઓ **વૈરાગ્યરસમંજરીનું** મારું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૮૪–૧૯૧).

૨ **તિત્થોગાલી** (ગા. ૭૪૫)માં સૂચવ્યા મુજબ તો શ્રીસ્થૂલભદ્ર આઠ વર્ષમાં આઠ પૂર્વ શીખ્યા એવામાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના તપનો નિયમ (યોગસાધના–મહાપ્રાણ ધ્યાન) પૂર્ણ થતાં તેમને શ્રીસ્થૂલભદ્ર સાથે લગભગ ઉપર મુજબ વાતચીત થઈ

૩ આ સમયે શ્રીસ્થૂલભદ્ર એકાંતમાં બેસીને ૧૧મું પૂર્વ યાદ કરતા હતા એમ **તિત્થોગાલી** (ગા ૭૫૩)માં ઉલ્લેખ છે આ રહી એ ગાથા: —

" थपति (?) एक्कारसमं पुव्वं अतिवयति वणदवो चेव ।
संवित्तभो भगिणीतो सद्दमणा वदणनिमित्तं ॥७५३॥"

૪ આ સંબંધમાં તિત્થોગાલીમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"अह भणइ थूलभद्दो अण्ण रूवं न किंचि काहामो।
इच्छामि जाणिउं जे अहमं चत्तारि पुव्वाइं ॥८००॥
नाहिसि त पुव्वाइ सुयमेत्ताई विमुग्गहा हिंति (!)
दस पुण ते अणुजणे जाण पच्छाइं चत्तारि ॥८०१॥

૧૭૦ પછી ૧૧મા, ૧૨મા, ૧૩મા અને ૧૪મા એ ચાર છેલ્લા પૂર્વોનો અર્થથી વિચ્છેદ થયો અને શ્રીસ્થૂલભદ્રના સ્વર્ગગમન પછી[1] એનો શબ્દથી પણ વિચ્છેદ થયો.

જેમ **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી**ના સમયમાં બાર દુકાળી પડી હતી[2] તેમ એક બાર દુકાળી વખત જતા 'એલાપત્ય' ગોત્રના [3]**શ્રીઆર્યમહાગિરિ** અને 'વસિષ્ઠ' ગોત્રના [4]**શ્રીઆર્ય**-

---

एतेण कारणेण उ पुरिसजुगे अट्ठमि **वीरस्स**।
सयराहेण पणट्ठाइ जाण चत्तारि पुव्वाइं ॥८०७॥"

तित्थोगालीની ઉપર્યુક્ત ૭૫૭મી ગાથામાં શ્રીસ્થૂલભદ્ર ૧૧મું પૂર્વ યાદ કરતા હતા એમ જે કહ્યું છે તેનો આ ૮૦૭મી ગાથા સાથે સમન્વય કરવા માટે ચાર પૂર્વો એટલે પૂરેપૂરાં ચાર પૂર્વો એવો અર્થ ન કરવો જોઈએ એમ લાગે છે

૧ આ સ્વર્ગગમનનો સમય કેટલાક **વીરસંવત્ ૨૧૫** માને છે, જ્યારે મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજય ૨૨૫ માને છે. જુઓ **વીર નિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના** (પૃ ૬૨)

૨ **ચંદ્રગુપ્ત**ના સમયમાં દુકાળ પડ્યાનો ઉલ્લેખ **નિસીહસુત્તની** ચુણ્ણિમાં છે, પરંતુ એ દુકાળે કંઈ શ્રુતના ઉપર અસર કરી હોય એમ જણાતું નથી વિશેષમાં એ દુકાળ આ બાર દુકાળીથી ભિન્ન છે, કેટલાક **ચંદ્રગુપ્ત**ને અને **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી**ને સમકાલીન માને છે તે વિચારણીય છે, તેમ જ **પરિશિષ્ટપર્વ** (સ ૮, શ્લો ૩૩૯)મા ચન્દ્રગુપ્ત વીરસંવત્ ૧૫૫માં રાજા થયાની વાત છે, તે ભ્રાન્ત છે એમ **વીર નિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના** (પૃ ૬૮-૬૯)માં સૂચવાયું છે

૩ એમનું જીવનચરિત્ર **આવસ્સયસુત્તની** ચુણ્ણિ (પત્ર)મા ઉપલબ્ધ થાય છે એમનો જન્મ વી સ ૧૯૧માં, દીક્ષા ૧૯૧મા યુગપ્રધાનપદવી ૨૧૫મા એ પદવીનો નિક્ષેપ (પૂર્ણતકાલ) ૨૪૫માં અને એમનું સ્વર્ગગમન ૨૩૧માં થયેલ છે એમ **વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના** (પૃ ૬૪)માં સૂચવાયું છે

આવસ્સયભાસ (ગા ૧૩૧-૧૩૨) અથવા **વિસેસાવસ્સયભાસ** (ગા. ૨૩૮૯-૨૩૯૦) પ્રમાણે આ શ્રીઆર્યમહાગિરિસૂરિના શિષ્ય શ્રીકૌંડિન્યના શિષ્ય શ્રીઅશ્વમિત્ર વીરસંવત્ ૨૨૦મા સામુચ્છેદિક મત સ્થાપી ચોથા નિહ્નવ બન્યા, જોકે અંતમાં તેઓ સુધરી ગયા એ જ રીતે **આવસ્સયભાસ** (ગા. ૧૩૩-૧૩૪) અથવા **વિસેસાવસ્સયભાસ** (ગા ૨૪૨૪-૨૪૨૫) મુજબ શ્રીઆર્યમહાગિરિસૂરિના શિષ્ય શ્રીધનગુપ્તસૂરિના શિષ્ય શ્રીઆર્યગંગસૂરિ વીરસંવત્ ૨૨૮માં દ્વિક્રિય દૃષ્ટિની પ્રરૂપણા કરી પાંચમા નિહ્નવ બન્યા, જોકે અંતમાં તેઓ પણ સુધરી ગયા

૪ એઓ શ્રીસ્થૂલભદ્રના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય થાય છે એમને જુદો ગણ શ્રીસ્થૂલભદ્રે આપ્યો એ હકીકત **નિસીહસુત્તની** ચુણ્ણિમા છે એમનો જન્મ વી સ ૧૮૨મા, દીક્ષા ૨૧૧માં, યુગપ્રધાનપદવી ૨૪૬મા અને સ્વર્ગગમન ૨૯૧મા થયાની હકીકત **વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના** (પૃ ૬૪)મા અપાયેલી છે

શ્રીઆર્યસુહસ્તી સાથે એક વેળા મતભેદ થતાં શ્રીઆર્યમહાગિરિએ ભોજનાદિનો વ્યવહાર બંધ કર્યો હતો એમ **કપ્પસુત્ત** (ઉ ૧)ની ચુણ્ણિ અને **નિસીહસુત્ત** (ઉ ૮)ની ચુણ્ણિના જે પાઠો **વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના** (પૃ ૮૮)મા અપાયા છે તે ઉપરથી જણાય છે. મુનિ **શ્રીકલ્યાણવિજય** એના ૮૯મા પૃષ્ઠમા સૂચવે છે કે શ્રીઆર્યમહાગિરિએ અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિનું રાજ્ય જોયું જ નથી તેમ અસાંભોગિક ઘટના તો સંપ્રતિના જીવ દ્રમકના ભવ સાથે સંબંધ ધરાવે

મુહસ્તી એ બે [1]આચાર્યોના જીવનકાલ દરમ્યાન પડી હતી, પરંતુ એ બીવણ સમયે શ્રુતને કંઇ આંચ આવી હોય એમ જણાતું નથી. એ દુકાળી બાદ [2]શ્રીવજ્રસ્વામીના સમયમાં પાછી બાર દુકાળી પડી. એ સમયે શ્રીવજ્રસ્વામીએ વિદ્યા દ્વારા આહાર મેળવ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે,[3] પણ શ્રુતને કંઇ નુકસાન પહોંચ્યાનો ઉલ્લેખ હોય એમ જણાતું નથી.[4] અત્ર એ વાત નોંધી લઇએ કે શ્રીવજ્રસ્વામી છેલ્લા દસપૂર્વધર ગણાય છે.[5] વળી એમની પાસે શ્રીતોસલિપુત્ર આચાર્યના શિષ્ય [6]શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિએ

છ (પૃ. ૯૨). જો એ હકીકત વાસ્તવિક હોય તો વૈરાગ્યરસમંજરીના મારા સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૬૪-૧૬૫)માં ઉચિત ફેરફાર કરવો ઘટે.

શ્રીઆર્યસુહસ્તીએ 'નલિનીગુલ્મ' વિમાનના અભિલાષી અવન્તીસુકુમાલને દીક્ષા આપી હતી.

૧ આ આચાર્યોના નામમાં જે 'આર્ય' પદ જોવાય છે તેનું કારણ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૧૦, શ્લો. ૩૭)માં એમ સૂચવાયું છે કે બાળપણથી જ એ બંનેનું શ્રીયક્ષા આર્યાએ માતાની જેમ પાલન કર્યું હતું.

૨ એમનું ચરિત્ર આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિ (ભા. ૧, પત્ર ૩૯૦-૪૦૪)માં, પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૧૦)માં, શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્રના પ્રથમ પ્રબન્ધમાં તેમ જ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત દંસણસુદ્ધિ યાને સમ્યક્ત્વસપ્તતિના શ્રીસંઘતિલકસૂરિકૃત વિવરણ (પત્ર ૧૦૯ આ-૧૧૬ આ)માં અપાયેલું છે. માતા સુનંદા, પિતા ધનગિરિ, વિ. સં. ૨૬માં જન્મ, બાળપણમાં જાતિસ્મરણજ્ઞાન, વિ. સં. ૩૪માં દીક્ષા, દીક્ષાગુરુ શ્રીઆર્યસિંહગિરિ, શ્રીભદ્રગુપ્તસૂરિ પાસે દસ પૂર્વોનું અધ્યયન, વિ. સં. ૭૮માં યુગપ્રધાનપદવી અને વિ. સં. ૧૧૪માં સ્વર્ગવાસ તેમ જ શ્રીવજ્રસેન નામે શિષ્ય એ એમના જીવનની તદ્દન આછી રૂપરેખા છે.

શ્રીમેરુતુંગસૂરિકૃત વિચારશ્રેણિ અનુસાર પણ શ્રીવજ્રસ્વામી વિક્રમસંવત્ ૧૧૪માં એટલે વીરસંવત્ ૫૮૪માં સ્વર્ગવાસી થયા.

૩ "इतो य वइरसामी दक्खिणावहे विहरति, दुब्भिक्खं च जायं बारसवरिसगं, सव्वतो समंता छिन्नपंथा, निराधारं जातं। ताहे वइरसामी विज्जाए आहडं पिंडं तद्दिवसं आणेति।"

—આવસ્સયસુત્તની ચુણ્ણિ (ભા. ૧, પત્ર ૪૦૪)

૪ શ્રુતનો નાશ થયો જણાતો નથી, બાકી "શ્રુતની પઠનપાઠનપ્રવૃત્તિ મંદ થઇ રહી હતી" એમ મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજયે પ્રભાવકચરિત્રના ભાષાન્તરના પ્રબન્ધપર્યાલોચન (પૃ. ૧૬)માં સૂચવ્યું છે. આના ૧૭મા પૃષ્ઠમાં શ્રીવજ્રસ્વામીએ એમના સમયમાં પડેલા બીજા દુર્ભિક્ષની શરૂઆતમાં અનશન કરી દેહત્યાગ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે

૫ સુબોધિકામાં થેરાવલીના વિવરણ (પત્ર ૧૬૯ અ)માં નીચે મુજબનાં પદ્ય અપાયેલાં છેઃ—

" महागिरिः १ सुहस्ती च २ सूरिः श्रीगुणसुन्दरः ३।
श्यामार्यः ४ स्कन्दिलाचार्यो ५ रेवतीमित्रसूरिराट् ६ ॥
श्रीधर्मो ७ भद्रगुप्तश्च ८ श्रीगुप्तो ९ वज्रसूरिराट् १०।
युगप्रधानप्रवरा दशैते दशपूर्विणः ॥"

૬ માતા રુદ્રસોમા, પિતા સોમદેવ, શ્રીઆર્યરક્ષિતની ૨૨મે વર્ષે દીક્ષા (આને શ્રીવીરના શાસનમાં પહેલી નિષ્ફેટિકા તરીકે ઓળખાવાય છે), પૂર્વશ્રુતના અભ્યાસ માટે એમનું પ્રસ્થાન, ઉજ્જયિનીમાં સ્થવિર શ્રીભદ્રગુપ્તનો મેળાપ અને તેમની એમણે કરાવેલી નિર્યામણા, શ્રીવજ્રસ્વામી

[1]લગભગ સાડાનવ પૂર્વનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

આગળ ઉપર [2]**શ્રીસ્કન્દિલ** અને **શ્રીનાગાર્જુન** આચાર્યો થયા. તેમના સમયમાં પાછી બાર દુકાળી પડી એ સમયે ભિક્ષા મળવી મુશ્કેલ થઇ પડવાથી સંયતો શ્રુતનુ ગ્રહણ, ગુણન અને ચિંતન (અનુપ્રેક્ષા) કરી ન શક્યા અને એથી અનૌકિક શ્રુતનો વિનાશ થયો. પરાવર્તન ન કરી શકાયું નથી અંગોપાંગગત શ્રુત પણ ભાવથી નાશ પામ્યું. બાર વર્ષ બાદ દુકાળ મટી સૂકાળ થતાં **મથુરા** નગરી કે જેની આસપાસનો પ્રદેશ 'શૌરસેન' ગણાય છે એ નગરીમાં શ્રીસ્કન્દિલ આચાર્યના પ્રમુખપદે શ્રમણસંઘ એકઠો મળ્યો—મુનિસંમેલન થયું. એ સમયે જેમને જે યાદ હતુ તે તેઓ કહેતા ગયા અને એ રીતે [3]કાલિક શ્રુત

પાસે એમનું ગમન અને ત્યાં એમણે કરેલો પૂર્વશ્રુતનો અભ્યાસ ઇત્યાદિ હકીકત **આવસ્સયસુત્તની** નિજ્જુત્તિ (ગા ૭૬૪)ની ચુણ્ણિ (ભા ૧, પત્ર ૩૯૭-૪૧૫)માં અપાયેલી છે. માથુરીવાચનાનુગત આ નિજ્જુત્તિ અને ચુણ્ણિ પ્રમાણે એઓ વીરસંવત્ ૫૯૭માં સ્વર્ગે સંચર્યા. જુઓ **વીર નિર્વાણ સંવત ઔર જૈન કાલગણના** (પૃ ૧૩૪).

વાલભી યુગપ્રધાનપટ્ટાવલી પ્રમાણે **૨૨** વર્ષ ગૃહસ્થાવાસમાં, ૪૪ શ્રામણ્યમાં અને **૧૩** વર્ષ યુગપ્રધાનપર્યાયનાં છે એમનો જન્મ વિ. સં. ૫૨મા, દીક્ષા વિ સં ૭૪માં, યુગપ્રધાનપદ વિ. સં. **૧૧૪**માં અને સ્વર્ગવાસ વિ સ **૧૨૭**માં થયાં હતાં.

વવહારસુત્ત (ઉ. ૮)ની ચુણ્ણિ પ્રમાણે વર્ષાઋતુમા ચાર માસ માટે પાત્ર ઉપરાંત માત્રક રાખવાની શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિએ આજ્ઞા આપી હતી. એમને ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા ઘૃતપુષ્પમિત્ર, **વસ્ત્રપુષ્પમિત્ર, દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર,** અને **ગોષ્ઠામાહિલ** એ પૈકી શ્રીગોષ્ઠામાહિલ વીરસંવત્ ૫૮૪મા અબદ્ધિક દૃષ્ટિની પ્રરૂપણા કરી સાતમા નિહ્નવ થયા. જુઓ **આવસ્સયમૂલભાસ** (ગા ૧૪૧-૧૪૨) અથવા **વિસેસાવસ્સયભાસ** (ગા. ૨૫૦૯-૨૫૧૦).

વિચારશ્રેણિ મુજબ **શ્રીવજ્રસ્વામી** પછી **૧૩** વર્ષ સુધી **શ્રીઆર્યરક્ષિત** યુગપ્રધાન રહ્યા

૧ મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ વિસેસાવસ્સયભાસની ૨૫૦૯મી ગાથાની ટીકા (પત્ર ૧૦૦૩)માં નવ પૂર્વ અને ચોવીસ યવિકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે **પ્રભાવકચરિત્ર**ગત. શ્રીઆર્યરક્ષિતપ્રબન્ધ (શ્લો ૮૨-૮૪)માં સાડાનવ પૂર્વના ઉલ્લેખપૂર્વક એ ઉલ્લેખ છે. વળી એમાં આપેલા **આર્યનન્દિલ** (? આર્યાનન્દિલ)ના પ્રબંધમાં એ આર્યનન્દિલને શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિના વંશજ અને સાડાનવ પૂર્વના ધારક દર્શાવાયા છે અને એમનો સત્તાસમય "પ્રબન્ધપર્યાલોચન" (પૃ ૨૨) પ્રમાણે વીરસંવત્ ૫૯૭ પછીનો છે.

૨ નંદીસુત્તની થેરાવલીમાં બ્રહ્મદ્વીપ સિંહ વાચકનો ઉલ્લેખ છે. એમના, સ્કન્દિલ આચાર્ય શિષ્ય હોવાનુ શ્રીમલયગિરિસૂરિએ નંદીસુત્તની વૃત્તિ (પત્ર ૫૧ આ)માં સૂચવ્યુ છે, પણ પ્રભાવકચરિત્રગત વાદિપ્રબંધ (શ્લો ૫) માં એમને વિદ્યાધર આમ્નાયના અને શ્રીપાદલિપ્તસૂરિના કુળના આલેખ્યા છે, એટલે એઓ શ્રીસિંહ વાચકના શિષ્ય કેમ સંભવે એમ પ્રશ્ન ઉઠાવાય છે એમનો યુગપ્રધાનત્વનો સમય વી સ ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ સં ૩૫૭-૩૭૦) સુધીનો મનાય છે

૩ ઉત્કાલિક શ્રુતનો અત્ર કેમ ઉલ્લેખ નથી એવો પ્રશ્ન અત્ર ઉઠે તેમ છે એ સંબંધમાં શું એવી સંભાવના થઈ શકે કે કાલિક શ્રુતના નિરમાણ માટે જેટલો અવકાશ છે તેટલો અવકાશ ઉત્કાલિક શ્રુત માટે નથી, કેમકે એનો અધ્યયનકાળ કાલિક શ્રુતના અધ્યયનકાલ કરતાં અમુક અંશે વિશેષ અનુકૂળ હોય એમ લાગે છે કે એનો ઉત્તર એ છે કે વિઆહપણ્ણત્તિ (સૂ. ૬૭૭)ની ટીકામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ કાલિક શ્રુતનો અર્થ ૧૧ અંગ કર્યો છે તેનો અર્થ અહીં કરવાનો છે?

અને થોડુક પૂરગત મઘટિત કરાયુ આ મઘના મથુરામા થવાથી એ વાચનાને 'માથુરી વાચના' કહે છે

શ્રીમલયગિરિસૂરિએ નદીસુત્ત (ગા ૩૩)ની વૃત્તિ (પત્ર ૫૨ આ)મા આ પ્રમાણે સૂચવ્યા બાદ એ મતાતરની નોધ લીધી છે કે દુર્ભિક્ષને લઈને જરા પણ શ્રુતનો નાશ થયો ન હતો, પરતુ શ્રીસ્કન્દિલ આચાર્ય સિવાયના તમામ મુખ્ય અનુયોગધર નુ મૃત્યુ થવાથી દુર્ભિક્ષ મટતા શ્રીસ્કન્દિલ આચાર્યે મથુરામા અનુયોગ કર્યો અને એથી એ વાચનનુ નામ 'માથુરી વાચના' પડ્યુ અને એ અનુયોગ સ્કન્દિલ સબધી ગણાયો

આ પ્રમાણે શ્રુતની વ્યવસ્થા કરવાનુ ગમે તે કારણ હો, પરતુ તે સમયે એને લિખિત સ્વરૂપ અપાતુ ગયુ હોય એમ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૭) ઉપરથી ફલિત થાય છે [1] આગમ અને એના અનુયોગ લખીને વ્યવસ્થિત કરાયા બાદ શ્રીસ્કન્દિલ આચાર્યે એ અનુસાર સાધુઓને વાચના આપી એથી એ 'સ્કાન્દિલી વાચના' કહેવાય છે

જે વખતે મથુરામા શ્રીસ્કન્દિલ આચાર્યે આગમોનો ઉદ્ધાર કરી એની વાચના આપી લગભગ તે સમયે વલ્લભી નગરીમા શ્રીનાગાર્જુને શ્રમણસઘ એકઠો કર્યો અને શ્રુતના વિચ્છેદને રોકવા માટે આગમોનો—સિદ્ધાતોનો ઉદ્ધાર કર્યો જે પ્રમાણે જે યાદ હતુ તેમ તે સ્થાપન કરાયુ, અને જે ભૂલી જવાયુ હતુ તે પૂર્વાપર સબધ જોઈ વિચારી વ્યવસ્થિત કરાયુ [2] પછી તદનુસાર વાચના અપાઈ એમા શ્રીનાગાર્જુન પ્રમુખ હતા એથી એ 'નાગાર્જુની વાચના' કહેવાય છે

કાલાતરે [3]શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા જેમને એક પૂર્વધર ગણવામા આવે છે એ આચાર્યના સમયમા પાછો બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો અને શ્રુત અસ્તવ્યસ્ત બન્યુ હતુ તેમ જ અનેક બહુશ્રુતો પચત્વ પામ્યા હતા તેથી શ્રુતની ભક્તિથી પ્રેરાઈને ભાવિ પ્રજાના ઉપકારાર્થે વીરસવત્ ૯૮૦મા કે મતાતર પ્રમાણે ૯૯૩મા શ્રીસઘના આગ્રહને માન આપી તેમણે તે કાળે બચેલા મુનિઓને વલ્લભી બોલાવી તેમના મુખેથી અવશેષ રહેલા ઓછા વધતા ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમોના આલાપકોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિ વડે

---

૧ પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે —

'जिनवचन च दुष्षमाकालवशादुच्छिन्नप्रायमिति मत्वा भगवद्भिर्नागार्जुन-स्कन्दिलाचार्य-प्रभृतिभि पुस्तकेषु न्यस्तम्।

૨ જુઓ શ્રીભદ્રેશ્વરસૂરિકૃત કહાવલી (કથાવલી)નો વીર નિર્વાણ સવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ ૧૧૦–૧૧૧)ગત ઉલ્લેખ. લગભગ આ આશયને મળતો ઉલ્લેખ નદીસુત્તની ચુણ્ણિમા પણ જોવાય છે એ આગમ ઉપર આ પ્રકરણ (પૃ ૯૭)મા અપાયો છે

૩ શ્રીમલયગિરિસૂરિ નદીસુત્તની વૃત્તિ (પત્ર ૫૪ આ)મા એમને દૂષ્યગણિના શિષ્ય વાચક તરીકે ઓળખાવે છે પરતુ મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજય એ વાતને ભ્રાન્ત ગણે છે અને તેઓ એમને આર્યસ્થિતના શિષ્ય ગણે છે જુઓ વીર નિર્વાણ સવત ઔર જૈન કાલગણના (પૃ ૧૨૬)

સંકલિત કરી પુસ્તકારૂઢ કર્યાં અને એ રીતે તેઓ બધા આગમોના કર્તા બન્યા.[1]

શ્રીદ્રોણ આચાર્યે **ઓઘનિજ્જુત્તિ**ની વિવૃત્તિ (પત્ર ૩ અ)માં કહ્યું છે કે આ અવસર્પિણીમા ચૌદપૂર્વધર પછી ૧૩, ૧૨ કે ૧૧ પૂર્વોના કોઇ ધારક થયા નથી, પરંતુ દસપૂર્વધર જ થયા છે.[2] **સેનપ્રશ્ન** (પત્ર ૧૦૪ આ)મા[3] કહ્યું છે કે જેમ ચૌદપૂર્વધર, દસપૂર્વધર અને નવપૂર્વધર થયા છે તેમ એકથી માંડીને આઠ સુધીના પૂર્વોના ધારક પણ સંભવે છે,[4] કેમકે જીતકલ્પસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં **આચારપ્રકલ્પ (આયારપકપ્પ)**થી માંડીને આઠ પૂર્વ સુધીના ધારકને શ્રુતવ્યવહારી તરીકે ઓળખાવ્યા છે

---

૧ આના સમર્થનાર્થે શ્રીસમયસુન્દર ઉપાધ્યાયે **સામાચારીશતક**માં જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આપણે વિચારીશું:—

"શ્રીદેવર્દ્ધિગણિક્ષમાશ્રમણેન શ્રીવીરાદશીત્યધિકનવશત(९८०)વર્ષે જાતેન દ્વાદશવર્ષીય-દુર્ભિક્ષવશાદ્ બહુતરસાધુવ્યાપત્તૌ બહુશ્રુતવિચ્છિત્તૌ ચ જાતાયા...ભવિષ્યદ્ભવ્યલોકોપકારાય શ્રુતભક્તયે ચ શ્રીસઙ્ઘાગ્રહાદ્ મૃતાવશિષ્ટતદાકાલીનસર્વસાધૂન્ **વલભ્યામાકાર્ય** તન્મુખાદ્ વિચ્છિન્નાવશિષ્ટાન્ ન્યૂનાધિકાન્ ત્રુટિતાત્રુટિતાનાગમાલાપકાનનુક્રમેણ સ્વમત્યા સઙ્કલય્ય પુસ્તકારૂઢાઃ કૃતાઃ। તતો મૂલતો ગણધરભાષિતાનામપિ તત્સઙ્કલનાનન્તરં સર્વેષામપિ આગમાના કર્તા શ્રીદેવર્દ્ધિગણિક્ષમાશ્રમણ એવ જાતઃ।"

આ સંબંધમાં શ્રીસિદ્ધચક્ર (વ. ૬, અં. ૨૧–૨૨, પૃ. ૪૮૮-૪૮૯) જોવા ભલામણ છે. એમાંથી પ્રસ્તુત ભાગ આગળ ઉપર આ પ્રકરણમાં અપાયો છે.

૨ "અથ ભેદેન ક્રિયતે એવ તર્હિ ત્રયોદશપૂર્વધરાદીન ભેકૈકપૂર્વહાન્યા તાવત્ કર્તવ્યો યાવત્ પૂર્વૈકદેશધરાણામિતિ, એતદપ્યસાધુ, કથમ્? યતો દશપૂર્વધરા અપિ શાસનસ્યોપકારકા ઉપાઙ્ગાદીના સઙ્ગ્રહણ્યુપરચનેન હેતુના, અથવાઽસ્યામવસર્પિણ્યા ચતુર્દશપૂર્વ્યનન્તરં દશપૂર્વધરા એવ સઞ્જાતાઃ, ન ત્રયોદશપૂર્વધરા દ્વાદશપૂર્વધરા એકાદશપૂર્વધરા વા ઇત્યસ્યાર્થસ્ય પ્રતિપાદનાર્થં ચતુર્દશપૂર્વધરાનન્તરં દશપૂર્વિનમસ્કારોઽભિહિતઃ॥"

૩ "યથા ચતુર્દશપૂર્વધરા દશપૂર્વધરા નવપૂર્વધરા વા દૃશ્યન્તે તથા દ્વિપૂર્વધરાશ્ચતુષ્પૂર્વધરાઃ પઞ્ચપૂર્વધરા વા ભવન્તિ ન વેતિ પ્રશ્નઃ, અત્રોત્તરમ્–**જીતકલ્પસૂત્રવૃત્ત્યાદૌ આચારપ્રકલ્પાદ્યષ્ટપૂર્વાન્**તસ્ય શ્રુતવ્યવહારસ્ય દર્શનાત્ એકદ્વ્યાદિપૂર્વધરા અપિ ભવન્તીતિ જ્ઞેયમ્।"

૪ એકથી માંડીને આઠ સુધીનાં પૂર્વોના અંતિમ ધારકોનાં નામ કોઇ પ્રાચીન ગ્રંથમાં નોંધાયેલાં જણાતાં નથી, પરંતુ તેઓ **વીરસંવત્ ૫૮૪ થી વીરસંવત્ ૧૦૪૦**ના ગાળામાં થયા હોય એમ લાગે છે. વિશેષમાં બધી નહિ તો કેટલીક ચૂર્ણિઓના રચનારા પૂર્વધર હતા એમ આપણે સિદ્ધચક્રે (વ. ૪, અં ૧૨, પૃ. ૨૮૪)ની નીચે મુજબની પંક્તિ ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ:—

"વળી અંગ અને ઉપાંગોની પૂર્વધર આચાર્ય મહારાજાઓએ ચૂર્ણિઓ રચી છે"

નિસીહભાસ (નિશીથભાષ્ય)ની ચુણ્ણિના રચનારાના ગુરુ શ્રીપ્રદ્યુમ્ન ક્ષમાશ્રમણ પૂર્વધર છે એમ શ્રીઆનંદસાગરસૂરિએ શ્રીસિદ્ધચક્ર (વ ૬, અં. ૨૧–૨૨, પૃ ૪૭૫)માં નીચે મુજબની પંક્તિ દ્વારા સૂચવ્યું છે:—

"પ્રદ્યુમ્ન ક્ષમાશ્રમણ જે શ્રીનિશીથચૂર્ણિકારના ગુરુ છે અને ક્ષમાશ્રમણ હોવાથી પૂર્વધર પણ છે."

વિઆહપણ્ણત્તિ (શ. ૨૦, ઉ. ૮; સૂ. ૬૭૮)માં[1] કહ્યું છે કે શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી એક હજાર વર્ષે પુવ્વગયનો ઉચ્છેદ થયો અને પૂરેપૂરા એક પૂર્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કોઇને રહ્યું નહિ.

અહીં પુવ્વગયથી શું સમજવું તે સંબંધમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકામાં કંઇ ઉલ્લેખ નથી. 'પુવ્વગય'થી સામાન્ય રીતે દિટ્ઠિવાયનો એક ભાગ કે જે ચૌદ પૂર્વોના સમુદાયરૂપ છે તે સમજાય છે, પરંતુ ઠાણ (સ્થા. ૧૦, [2]સૂ. ૭૪૨)માં દિટ્ઠિવાયનાં જે દસ નામો અપાયેલાં છે તેમાંનું એક નામ તે પુવ્વગય છે. એની ટીકા (પત્ર ૪૯૧ આ)માં શ્રીઅભયદેવસૂરિ એ નામની ઉપપત્તિ સૂચવતાં કહે છે કે અત્ર અવયવમાં સમુદાયનો ઉપચાર સમજી લેવો.[3] આ ઉપરથી આપણે અહીં પુવ્વગયથી દિટ્ઠિવાય પણ સમજી લઇએ તો કંઇ ખાસ વાંધા જેવું જણાતું નથી.

શ્રીઆનંદસાગરસૂરિનું એમ માનવું છે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિના સમયમાં પૂર્વરૂપ સૂર્યનો અસ્ત થયેલો હતો, કિન્તુ એનો થોડોક પ્રકાશ રહી ગયો હતો. આમ માનવા માટે તેઓ પંચાસગ (પંચાશક)ની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧ આ)ની નિમ્નલિખિત પંક્તિનો આધાર લે છેઃ—[4]

"कतिपयप्रवचनार्थतारतारकविशेषानुपदिदर्शयिषुः"

આ ઉપરથી પુવ્વગયનું જ્ઞાન ધીરે ધીરે કેવી રીતે જતું રહેતું ગયું તે જોઇ શકાય છે, પરંતુ આ પ્રમાણે એનો હ્રાસ થયો તે અટકાવવા માટે જે ચાર વિશિષ્ટ પ્રયત્નો સંઘ-સંમેલન દ્વારા થયા છે તેનો વિશેષ વિચાર કરવો બાકી રહે છે એટલે હવે એનો વિચાર કરીશું.

શ્રીજૈન સત્ય પ્રકાશ (વ. ૧, અં. ૧, પૃ. ૧૫)માં મુનિ શ્રીદર્શનવિજય 'દિગંબર શાસ્ત્ર કૈસે બને' એ લેખમાં કહે છેઃ

"श्रीआर्यरक्षितजी, श्रीनन्दीलक्ष्मण, श्रीनागहस्ति, श्रीरेवतिनक्षत्र, श्रीसिंहसूरिजी साढे नौ और उससे अल्प अल्प पूर्वके ज्ञानवाले थे।...श्रीस्कंदिलाचार्य, श्रीहिमवंतक्षमाश्रमण, श्रीनागार्जुनसूरि ये सभी समकालीन पूर्वविद थे...श्रीगोविन्दवाचक, श्रीसंयमविष्णु, श्रीभूतदिन्न, श्रीलोहित्यसूरि, श्रीदुष्यगणि और श्रीदेववाचकजी ११ अंग और १ पूर्व से अधिक ज्ञानके धारक थे।"

१ "जंबुद्दीवे ण दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए देवाणुप्पियाणं एगं वाससहस्सं पुव्वगए अणुसज्जिस्सइ"

२ "दिट्ठिवायस्स णं दस नामधेज्जा पं. तं.–दिट्ठिवातेति वा हेउवातेति वा भूयवातेति वा तच्चावातेति वा सम्मावातेति वा धम्मावातेति वा भासाविजतेति वा पुव्वगतेति वा अणुजोगगतेति वा सव्वपाणभूतजीवसत्तसुहावहेति वा"

३ "पूर्वाणि च पूर्वगता-ऽनुयोगगतौ दृष्टिवादांशावपि दृष्टिवादतयोक्तौ अवयवे समुदायोपचारादिति।"

૪ જુઓ ગોમહત્ત્વિકસમુચ્ચયનો એમણે લખેલો સંસ્કૃત ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૬).

'સંઘસંમેલન' કહો, 'સંઘસમવાય' કહો કે 'સંઘનો મેળાવડો' કહો તે એક જ છે. એવા ચાર વિશિષ્ટ સંઘસંમેલનો **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ કે મતાંતર[1] પ્રમાણે ૯૯૩ વર્ષ દરમ્યાન થયાં છે પહેલાં ત્રણ સંઘસંમેલનમાં જૈન આગમોનાં વાચન અને અનુસંધાન નિમિત્તરૂપ હતાં, જ્યારે ચોથામાં એ આગમોનું પુસ્તકારોહણ–લેખન નિમિત્તરૂપ હતું. પહેલું સંઘસંમેલન ચૌદપૂર્વધર **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી**ના જીવન દરમ્યાન **વીરસંવત** ૧૬૦ના અરસામાં **પાટલિપુત્ર**માં થયું હતું. એ સમયે થયેલી જૈન આગમોની વાચનાને 'પાટલિપુત્રી વાચના' કહેવામાં આવે છે

બીજાં અને ત્રીજાં સંઘસંમેલન **વીરસંવત્** ૮૨૭થી ૮૪૦ના ગાળામાં થયાં હતાં એમાંનું એક આર્ય **સ્કન્દિલ**ના આધિપત્ય હેઠળ **મથુરા**માં થયું હતું અને બીજું પ્રાયઃ એ જ સમયે આર્ય **નાગાર્જુન**ના આધિપત્ય હેઠળ **વલ્લભી**માં થયું હતું આ બંને વખતે સમકાળે થયેલી આગમની વાચનાને અનુક્રમે [2]**માથુરી** યાને **સ્કન્દિલ** અને **વલ્લભી** યાને **નાગાર્જુની** તરીકે ઓળખાવાય છે[3]

વખત જતાં **શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ** ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપણા હેઠળ **વીરસંવત** [4]૯૮૦માં અને

---

૧ આ મતાંતર છે તે વીરનિર્વાણસંવત્‌ની ગણનાની ભિન્નતાને આભારી છે એટલે કે પુસ્તકારોહણના સમયમાં એ સમયમાં થયેલા કેટલાક મુનિઓ શ્રીવીરનું નિર્વાણ ૯૮૦ વર્ષ પૂર્વે થયાનું એ સમયે કહેતા હતા તો કેટલાક એ નિર્વાણ ૯૯૩ વર્ષ પૂર્વે થયાનું કહેતા હતા

૨ માથુરી વાચનાની ઉત્પત્તિ પરત્વે બે મતો **નંદીસુત્તચુણ્ણિ**ના આઠમા પત્રમાં નીચે મુજબ નોંધાયેલા છે —

"बारसंवच्छरीए महंते दुब्भिक्खकाले भिक्खट्ठा अण्णतो ठिताणं गहणगुणणाऽणुपेहाऽभावतो सुत्ते (?) विप्पणट्ठे पुणो सुभिक्खकाले मधुराए महंते साधुसमुदाए **खंदिलायरियप्प**मुहसंघेण जो जं संभरइ त्ति एवं संघडितं। जम्हा य एतं मधुराए कतं तम्हा माधुरा वायणा भण्णति। अण्णे भणंति–जहा सुतं णो णट्ठं तम्मि दुब्भिक्खकाले, जे अण्णे पहाणा अणुयोगधरा ते विणट्ठा, एगे **खंदिला**यरिए संधरे, तेण मधुराए अणुयोगो पुन साधूण पवत्तिओ त्ति सा माधुरा वायणा भण्णति।"

૩ આ સંબંધમાં કહાવલીની હસ્તલિખિત પ્રતિમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છેઃ—

"अत्थि महुराउरीए सुयसमिद्धो **खंदिलो** नाम सूरी, तहा वलहिनयरीए **नागज्जुणो** नाम सूरी। तेहि य जाए बारसवरिसिए दुक्काले निव्वउभावओ विफुडिं (?) काऊण पेसिया दिसोदिसिं साहवो। गमिउं च कहवि दुत्थं, ते पुणो मिलिया सुगाले। जाव सज्झायंति ताव खंडुखंडीहूयं पुव्वाहीयं। तओ मा सुयवोच्छित्ती होउ त्ति पारद्धो सूरीहिं सिद्धंतुद्धारो। तत्थ वि जं न वीसरियं तं तहेव संठवियं। पम्हुट्ठाणं उण पुव्वावरावडंतसुत्तत्थाणुसारओ कया संघडणा।"

૪ સરખાવો **સુબોધિકા** (પત્ર ૧૨૯ અ)માં અવતરણરૂપે આપેલું નીચે મુજબનું પદ્ય —

"वलहिपुरम्मि नयरे **देवड्ढिपमुहसयलसंघेहिं**।
पुत्थे आगमलिहिओ नवसयअसियाओ **वीराओ**॥"

મતાંતર પ્રમાણે [1]૯૯૩માં વલ્લભીમાં ચોથું સંઘમંમેલન થયું અને તે વખતે આગમો પુસ્તકારૂઢ કરાયા, જોકે તે પૂર્વે પણ આગમો લિપિબદ્ધ થયેલા હોવાના પૂરાવા મળે છે, પરંતુ એને આ પુસ્તકારોહણ જેટલું મહત્ત્વ નહિ અપાયાનું કારણ એમ જણાય છે કે આ પુસ્તકારોહણ જેટલું સર્વમાન્ય અને સંપૂર્ણ તેમ જ **માથુરી (સ્કાન્દિલી)** અને **વલ્લભી (નાગાર્જુની)** વાચનાના મમયના પાઠભેદોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરનારું બન્યું તેવું પૂર્વે નહિ થયેલું હોવું જોઇએ.

આ પુસ્તકારોહણને અંગે હાલ તુરત તો આપણે નીચેની બાબતો નોંધી લઇશું:—

(૧) આ પુસ્તકારોહણના પ્રમંગે, એની પૂર્વે જે **માથુરી** અને **વલ્લભી** વાચનાઓ થઇ તે સમયે જે શાસ્ત્રો લખાવી લેવાયાં હતાં તે ઉપરાંત જે જે જૈન ગ્રંથ, પ્રકરણ વગેરે તે વખતે મોજુદ હતાં તે પણ લખાવી લેવાયાં[2]

(૨) **માથુરી** અને **વલ્લભી** વાચનાઓનો બન્ને ત્યાં સુધી સમન્વય કરાયો—બન્યું ત્યાં સુધી એ બે વચ્ચેનો ભેદભાવ મટાડી તેને એકરૂપ અપાયું અને જ્યાં તેમ થઇ શક્યું નહિ ત્યાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભેદોને પાઠાંતરરૂપે સ્થાન અપાયું. આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરાયા બાદ **માથુરી** વાચના મુજબ સર્વ સિદ્ધાન્ત લખાવાયા અને **વલ્લભી** વાચનાના મતભેદને કે પાઠભેદને ચૂર્ણિ વગેરેમાં સ્થાન અપાયું, પરંતુ જ્યાં શ્રી**નાગાર્જુન**ના અનુયાયીઓ તેમ થતાં અસંતુષ્ટ રહેવાનું કારણ જણાયું ત્યાં "वायणंतरे पुण"[3] એવા ઉલ્લેખપૂર્વક તેને મૂળ ગ્રંથોમા સ્થાન અપાયું.[4]

---

૧ શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ પોતે રચેલા તેત્રરત્નકોશમાં કહ્યું છે કે:—

"वीरात् त्रिनन्दाङ्कशरद्यचीकरत्, त्वच्चैत्यपूते ध्रुवसेनभूपतिः ॥
यस्मिन् महैः संसदि कल्पवाचनामाद्यां तदानन्दपुरं न कः स्तुते ? ॥"

(સુબોધિકાના ૧૨૬ આ પત્રમાંથી ઉદ્ધૃત)

પજ્જુસણાકપ્પની મુદ્રિત આવૃત્તિ (પત્ર ૬૭ અ-આ)માં ૧૪૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

"समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स नव वाससयाइं विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ, वायणंतरे पुण अय तेणउए संवच्छरे इइ दीसइ"

૨ જુઓ વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૧૧૨)

૩ આવો એક ઉલ્લેખ પજ્જુસણાકપ્પમાં જોવાય છે જુઓ આ પૃષ્ઠ ઉપરનું પહેલુ ટિપ્પણ

૪ જુઓ વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના (પૃ. ૧૧૨-૧૧૬) અને તેમાં ખાસ કરીને કહાવલીનો ૧૧૨મા પૃષ્ઠમા અપાયેલો ઉલ્લેખ—

"परोप्परमसंपण्णमेलावा य तस्समयाओ खंदिलनागज्जुणायरिया कालं काउं देवलोगं गया। तेण तुल्लयाए वि तदुद्धरियसिद्धंताणं जो संजाओ कयाय (कत्थइ) वायणाभेओ सो य न चालिओ पच्छिमेहिं। तओ विवरणकारेहिं वि नागज्जुणीया उण एवं पढन्ति त्ति समुल्लिंगिया ठविया इसु।"

અહીં વિવરણકારોએ 'નાગજ્જુણીયા' એમ કહે છે એમ જે કહ્યું છે' તે હકીકત આચારની શ્રીશીલાંકસૂરિકૃત ટીકામાં નીચે મુજબ જોવાય છે —

(૩) અભ્યાસ કરવામા સુગમતા રહે એવી રીતે શૃંખલાબદ્ધ આગમો લખાવાયા

(૪) સૂત્રોમાં ઘણી વાર જે એકના એક આલાપક (આલાવા) આવતા હતા તે વારંવાર લખવામા ઘણો સમય લાગે તેમ હોવાથી અંગોમાં પણ કેટલીક વાર ઉપાંગો પણ જોવાની ભલામણ કરાઈ. દાખલા તરીકે **વિઆહપણ્ણત્તિમા ઓવવાઇયસુત્ત, જીવાજીવાભિગમ-સુત્ત, પણ્ણવણા** અને **સિદ્ધગંડિયાની** ભલામણ જોવાય છે.[1] એવી રીતે **સમવાયમાં** "कप्पस्स समोसरण णेय" એવા ઉલ્લેખપૂર્વક **કપ્પસુત્ત** (બૃહત્કલ્પસૂત્ર)ના ભાષ્યની ભલામણ કરાયેલી છે, અને વિમાનનો અધિકાર આવતાં **રાયપ્પસેણીયસુત્ત** જોવાની ભલામણ કરાયેલી છે

(૫) સત્પક્ષ અને અસત્પક્ષનો નિર્ણય પહેલાંની જેમ શાસનધુરંધરોનાં વચનને અધીન ન રખાતાં એ લખેલાં પુસ્તકોને અધીન કરાયો

(૬) શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમય સુધી બનેલા કેટલાક વિશિષ્ટ વૃત્તાન્તોને આગમોમાં સ્થાન અપાયુ, જોકે એ બનાવો તે તે આગમોની રચના પછી બનેલા હતા આ સંબંધમા મતાંતર સંભવી શકે છે. જુઓ પૃ ૫૧.

(૭) આગમોની ભાષા નિયમિત બની—એમા પરિવર્તન માટે અવકાશ ન રહ્યો

આ સંબંધમા **સિદ્ધચક્ર** (વ ૪, અ. ૧૨, પૃ. ૨૮૭)માનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ વિચારવો ઉચિત થઇ પડશે·—

"જોકે સામાન્ય રીતે સર્વ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયવાળાઓ **આવશ્યકસૂત્ર**ની નિર્યુક્તિને એકસરખી રીતે માન આપે છે, અને શાસ્ત્રીય વિષયના નિર્ણયનો આધાર ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણજીની પહેલાં શાસનધુરંધર મહાપુરુષોના વચન કહેવા ઉપર જ રહેતો હતો, અને તેથીજ **ગોષ્ઠામાહિલ**ના અધિકારમા **દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર** સરખા નવ પૂર્વને ધારણ કરનાર અને અગાધ બુદ્ધિવાળા આચાર્યે બદ્ધ અને અબદ્ધ કર્મના અધિકારમા પોતે નિરૂપણ કરેલ સિદ્ધાંતની પ્રમાણિકતા માટે અન્યગચ્છીય સ્થવિરોને પુછવાનુ ઉચિત ગણ્યું હતું, અર્થાત્ શાસનધુરંધરોના વચનને આધારેજ સત્પક્ષ કે અસત્પક્ષનો નિર્ણય થતો હતો, પણ ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણજીએ તે વખતના મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યોને એકઠા કરી સિદ્ધાંત કરવાનું કાર્ય એટલે સત્પક્ષ કે અસત્પક્ષપણાના નિર્ણયનું કાર્ય લખેલ પુસ્તકને આધીન કરી સિદ્ધાંત

" नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—एव खलु०" (પત્ર ૨૪૫), "नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—समणा भविस्सामो०" (પત્ર ૨૫૩) "नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—जे खलु०" (પત્ર ૨૫૬) અને "नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—पुट्ठो वा०" (પત્ર ૩૦૩).

એવી રીતે એ જ સૂરિએ રચેલી સૂયગડની ટીકામાં પણ ઉલ્લેખ જોવાય છે:—

"अत्रान्तरे नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—सो ऊण तय उवट्ठिय०" (પત્ર ૬૪) અને "नागार्जुनीयास्तु पठन्ति—पडिमयह विद्याणिया०" (પત્ર ૬૪)

[1] જુઓ સ્વ. અનુપચંદ્ર મલુકચન્દ્રે રચેલ ચૈત્યવંદન ચોવીસી અને પ્રશ્નોત્તરરત્ન-ચિંતામણિ (પૃ. ૮૯).

પુસ્તકીકૃતઃ[1] અર્થાત્ જે સિદ્ધાંત પુસ્તકને આધીન ન હતો તે પુસ્તકને આધીન કર્યો, તેથી આગમોને પુસ્તકમાં લખાવ્યાં અને તેથીજ આગમોમાં ભગવાન્ દેવર્દ્ધિ ગણિક્ષમાશ્રમણજી પહેલાં થએલા નિહ્નવો તથા ગચ્છો, કુલો અને ભગવાનની પાછળ રચાએલા **નંદી, પન્નવણાજી** વિગેરે શાસ્ત્રોની સાક્ષીઓ અંગ સરખા ગણધરકૃત સૂત્રોમાં સંક્ષેપ આદિ કારણને અંગે ધરવામાં આવી જોકે તેમાં પણ પૂર્વે જણાવેલ રીતિએ [2]અભ્યાસક્રમને તો ઓળંગવામાં આવ્યો નથી, અને તેથી જ **આચારાંગ** વિગેરેમાં સૂગડાંગ વિગેરેની કે સૂગડાંગ વિગેરેમાં ઠાણાંગ વિગેરેની ભલામણો जहा, एवं, કે जाव વિગેરે શબ્દોથી કરવામાં આવેલી જ નથી, પણ અભ્યાસક્રમમાં આગળ આગળ આવતા ગ્રંથોમાં પાછળ પાછળના ગ્રંથો મૂળ સૂત્રરૂપ હોય, **નંદી** આદિરૂપ હોય કે ઉપાંગાદિ રૂપ હોય તોપણ તેની ભલામણો સંક્ષેપ આદિ કારણને અંગે સ્થાને સ્થાને કરવામાં આવી છે અને તેથીજ **જ્ઞાતાજી, ઉપાસકદશાંગ** વિગેરે અંગો जाव વિગેરે ભલામણોના શબ્દોથી જ ઘણા ભરાએલા છે, એટલે ટુંકાણમાં એમ કહીએ તો ચાલે કે ભગવાન્ જિનેશ્વર મહારાજનું શાસન કેવલી મહારાજે કહેલા તત્ત્વ તરીકે પ્રમાણ ગણાય છતાં સૂત્રનાં પુસ્તકોની અપેક્ષાએ તો ભગવાન્ દેવર્દ્ધિ ગણિક્ષમાશ્રમણજીના પ્રયત્નની જ પ્રમાણિકતા ગણી શકાય"

અત્ર સિદ્ધચક્ર (વ. ૪, અં. ૯, પૃ. ૨૦૬)ગત નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ પણ રજુ કરવો દુરસ્ત જણાય છેઃ—

"વળી આ **આવશ્યકસૂત્ર** એટલી બધી અભ્યાસની અપેક્ષાએ સ્વતંત્રતા ધારણ કરનારૂં છે કે એમાં एवं, जाव, जहा વિગેરે અતિદેશોને જણાવનાર એક પણ પદ નથી, અર્થાત્ [3]**આવશ્યક** અને **ઉવવાઇજી** વિગેરે અંગ અને ઉપાંગ આદિ સૂત્રોમાં एवं, जाव વિગેરે અતિદેશ કરનારાં સૂત્રો હોવાથી જેમ અભ્યાસમાં અન્ય આગમના અભ્યાસથી આશ્રિતપણું રહે છે, તેમ આ **આવશ્યકસૂત્ર**ના અભ્યાસમાં અન્ય સૂત્રોના અભ્યાસનું આશ્રિતપણું નથી."

સિદ્ધચક્ર (વ ૬, અં. ૨૧–૨૨, પૃ. ૪૮૮–૪૮૯)માંથી નીચેની પંક્તિઓ પણ અત્ર આપણે નોંધી લઇશું, જોકે તેમ કરવામાં અમુક અંશે પુનરુક્તિ જેવું જણાવા સંભવ છેઃ—

"ભગવાન્ દેવર્દ્ધિ ગણિક્ષમાશ્રમણ પહેલાં પુસ્તકોનો પ્રચાર ન્હોતો કે પુસ્તકો ન્હોતાં એમ કોઇ માનતુંજ નથી. ભગવાન્ આવશ્યકચૂર્ણિકાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે ભગવાન્ **મહાવીર** મહારાજના કેવળજ્ઞાન પહેલાં તેમની છદ્મસ્થ અવસ્થામાં પણ જે કંબલ અને શંબલે ગંગા નદીમાં ડુબવાના ઉપસર્ગથી ભગવાનનો બચાવ કર્યો હતો તે દેવતા પૂર્વજન્મમાં જિનદાસ નામે શ્રાવક હતો, અને તે દરેક આઠમે અને ચઉદશે પૌષધ ગ્રહણ કરી પુસ્તકને વાંચતો હતો...[4]

---

[1] કપ્પસુત્તભાસ (બૃહત્કલ્પસૂત્ર)ના ભાષ્યમાં 'શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમો પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યા' એવો ઉલ્લેખ છે એમ મને સ્ફુરે છે.

[2] આ અભ્યાસક્રમ તે કયો તે જાણવું બાકી રહે છે, જોકે સૌથી પ્રથમ **આવશ્યકસૂત્ર**નો અભ્યાસ કરાય છે એમ આ લેખક મહાશયનું માનવું હોય એમ જણાય છે.

[3] આ સ્ખલના હોય એમ જણાય છે. આવશ્યક નહિ પણ **આચાર** હોવું જોઇએ.

[4] આના પછી 'શાસ્ત્રોની વિદ્યમાનતા ઘણા સમયથી છે' એવું શીર્ષક છે તે અત્ર છોડી દેવાયું છે.

વળી ભગવાન્ **સુધર્મસ્વામિ** મહારાજે શ્રી**ભગવતીસૂત્ર**ની શરૂઆતમા બ્રાહ્મી લિપીને નમસ્કાર કર્યો છે. તે જ જણાવે છે કે પુસ્તકોનો પ્રચાર ભગવાન્ દેવર્દ્ધિ ગણિક્ષમા શ્રમણ કરતા પહેલા પણ ઘણો હતો રહેજે સવાલ થશે કે જ્યારે પહેલેથી શાસ્ત્રો પુસ્તકોમા લખાયેલા હતા તો પછી ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણજીએ શુ કર્યું ? આ સવાલનો ઉત્તર સ્હેલો છે કે શૃખલાબદ્ધ આગમોનુ લખાણ અને પરસ્પર અતિદેશ (ભલામણ)વાળું આગમોનુ લખાણ, ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણ વિગેરે શ્રીમઘેજ કર્યું છે આજ કારણથી **આચારાંગાદિ** અગો કે જેની રચના **સુધર્મસ્વામિ** આદિ ગણધરોએ કરેલી છે અને **ઉવવાઇ** આદિ ઉપાગો કે જેની રચના શ્રુતસ્થવિરોએ કરેલી છે, છતા તે ઉપાગના અતિદેશો (ભલામણો) **આચારાંગાદિ** અગોમા કરવામા આવ્યા છે [1]

વળી ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણ સુધી શાસનને અગે બનેલા બનાવોની કેટલીક નોધ પણ તે અગ ઉપાગમા દાખલ કરવામા આવી છે, અને તેને જ લીધે શાસ્ત્રોમા **શ્રીવજ્રસ્વામિ, શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિજી** વિગેરેના વૃત્તાન્તો પણ શાસ્ત્રમા દાખલ થયા છે આ બધુ શૃખલાબદ્ધ ગોઠવતા તે કાલ સુધીમા થયેલા નિહ્નવો અને કેટલાક આચાર્યોના ઉલ્લેખો જે અગોપાગમા દાખલ થયા છે તે ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણજીએ દાખલ કર્યા છે, અથવા શ્રી**નન્દીસૂત્ર** અને શ્રી**યોગશાસ્ત્ર**ના કથનને અનુસારે શ્રી**સ્કંદિલાચાર્યે** અનુયોગની વ્યવસ્થા કરી હતી લેખાય છે અને તેથી **ગોષ્ઠામાહિલ**નો અધિકાર મૂલમા લેવાયો અને **શિવભૂતિ**નો ન લેવાયો

વળી શાસનની સ્થિતિને ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણજી પોતે લખે કે શ્રી**સ્કંદિલાચાર્ય** ગોઠવે તે સૂત્રોમા ન જણાવે તો પહેલાના બનાવો પ્રમાણિક ગણવામા ન આવે એ પણ સ્વાભાવિક છે આ વિગેરે કારણોથી ભગવાન્ **દેવર્દ્ધિ** ગણિક્ષમાશ્રમણજીએ જે શૃખલાબદ્ધ સૂત્રો લખ્યા અને યથાયોગ્ય સ્થાને અગ ઉપાગમા ભલામણો લખી અને તેની સાથે તે લખવાના કાળ સુધીના શાસનમા બનેલા ઉપયોગી બનાવો દાખલ કરવામા આવ્યા"

બારમા અંગનો સર્વ તીર્થમાં હ્રાસ—વિઆહપણ્ણત્તિ (શ ૨૦, ઉ ૮, સૂ [2] ૬૭૭)મા સૂચવાયુ છે કે શ્રી**સુવિધિનાથ**થી શ્રી**શાંતિનાથ** સુધીના આઠ તીર્થકરો વચ્ચેના સાત આતરા દરમ્યાન જ કાલિક શ્રુતનો નાશ થયો, નહિ કે બાકીના તીર્થકરોના આતરા દરમ્યાન, પરતુ **દિટ્ઠિવાય**નો તમામ તીર્થકરોના આતરા દરમ્યાન નાશ થયો છે આ પ્રમાણે શ્રી**મહાવીરસ્વામી**ની પૂર્વના તીર્થકરોના તીર્થોમા બારમા અગનો ઉચ્છેદ થયો છે, પરતુ એ પ્રત્યેક તીર્થમા તેનો હ્રાસ ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે થયો તે જાણવાનુ કોઈ સાધન હોય એમ જણાતુ નથી શ્રી**સુધર્મસ્વામી**એ રચેલા **દિટ્ઠિવાય**નો હ્રાસ તો જરા ઊંડા ઉતરીને વિચારી શકાય એમ લાગે છે

---

૧ આના પછી 'શ્રી દેવર્દ્ધિ ક્ષમાશ્રમણજીનુ વચન તીર્થકરતુલ્ય સમજવુ જોઈએ' એવુ શીર્ષક છે તે અત્ર જતું કરાયુ છે.

૨ "एएसु णं तेवीसाए जिणतरेसु पुरिमपच्छिमएसु अट्ठसु २ जिणंतरेसु एत्थ णं कालियसुयस्स अवोच्छेदे प० मज्झिमएसु सत्तसु जिणंतरेसु एत्थ णं कालियसुयस्स वोच्छेदे प०, सव्वत्थ वि णं वोच्छिन्ने दिट्ठिवाए।"

બારમા અંગના વિભાગોનો હ્રાસ—આપણે ૪૨મા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ ઉત્કલા ચાર પૂર્વનો સમકાલે નાશ થયો, જ્યારે બાકીનાનો એવી રીતે એટલે કે સમકાલે નાશ થયો હોય એમ જણાતું નથી અમુક પૂર્વમાંથી અમુક પંક્તિ વગેરે ઉદ્ધૃત કરાયેલી છે એવા ઉલ્લેખો મળે છે, તેમ જ પૂર્વોમાં જે જે બીનાઓનું પ્રતિપાદન કરાયેલું છે, તે પૈકી કેટલીક ૧૧ અંગોમાં ગૂથાયેલી છે એવા પણ ઉલ્લેખો મળે છે એ જોતાં તમામ પૂર્વોનો સર્વાંશે—અર્થદૃષ્ટિએ પણ નાશ થયેલો માનવો તે એક પ્રકારનું નિરર્થક સાહસ ખેડવા જેવું છે

બારમા અંગના પરિકમ્મ વગેરે પાંચ વિભાગો છે એથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે અમુક અમુક પૂર્વનો શબ્દદૃષ્ટિએ મોટે ભાગે નાશ થયો ત્યારે એની સાથે સંબંધ ધરાવનારા બાકીના ચાર વિભાગોની શી પરિસ્થિતિ થઈ ? ૨૫૯ શબ્દમાં કહું તો છેલ્લા ચાર પૂર્વોનો ઉચ્છેદ થયો તે સમયે એને લગતા પરિકમ્મ, સુત્ત, અણુઓગ અને ચૂલિયા એ ચાર વિભાગો જળવાઈ રહ્યા કે એનો પણ સાથે સાથે ઉચ્છેદ થયો ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે કોઈ ઉલ્લેખ જોવાજાણવામાં નથી એટલે એ સંબંધમાં હું હાલ તુરત કામચલાઉ ઉત્તર આપું છું. પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે સૌથી પ્રથમ તો પરિકમ્મ વગેરેના અભ્યાસક્રમને અંગે જે પ્રશ્નો સંભવે છે તેનો હું નિર્દેશ કરું છું —

(૧) સૌથી પ્રથમ પરિકમ્મનો અભ્યાસ કરવાનો નિયમ હશે કે કેમ ?

(૨) પરિકમ્મનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યા પછી જ સુત્ત વગેરે ચાર વિભાગોનો અભ્યાસ કરવાનો નિયમ હશે કે કેમ ?

(૩) સુત્તનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યા પછી જ પુવ્વગય વગેરે ત્રણનો અભ્યાસ કરવાનો નિયમ હશે કે કેમ ?

(૪) પુવ્વગયનો અભ્યાસ કરાય તે પૂર્વે પરિકમ્મ અને સુત્ત એ બંને વિભાગોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરાયેલો હોવો જોઈએ કે ખપપૂરતો ?

(૫) ચૌદે પૂર્વોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યા બાદ જ અણુઓગનો અભ્યાસ કરાય કે ખપપૂરતો સાથે સાથે એ બંનેનો અભ્યાસ કરાય ?

(૬) અણુઓગનો અભ્યાસ દરેક પૂર્વ આશ્રીને બે કટકે કરાય કે કેમ ?

(૭) ચૂલિયાનો સંબંધ તો ચાર જ પૂર્વો સાથે છે તો ચાર પૂર્વોનો અભ્યાસ કરી આગળ અભ્યાસ કરનાર એ ચૂલિયાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરે છે કે ચૌદે પૂર્વો અને મતાંતર પ્રમાણે એની પછીના વિભાગરૂપ અણુઓગનો પણ પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યા પછી જ ચૂલિયાનો અભ્યાસ કરે છે ?

આ પ્રમાણે મે જે આ સાત પ્રશ્નો રજૂ કર્યા છે તેના ઉત્તરરૂપે કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઈ આગમમાં હોય કે આધુનિક સમયમાં રચાયેલા કોઈ ગ્રંથમાં હોય એમ જણાતું નથી, એથી જ્ઞાનાવરણ કર્મના માન ક્ષયોપશમ અનુસાર હું એના ઉત્તરો આ સૂચવું છું

(૧) પરિકમ્મના પૂર્ણ કે અપૂર્ણ અભ્યાસ બાદ જ સુત્તનો તાત્પર્યિક અભ્યાસ કરાતો હશે એમ માનવું ઉચિત જણાય છે એનું કારણ એ છે કે બારમા અંગના વિભાગોના જે ક્રમો ગ્રંથોમાં જોવાય છે તે પૈકી કોઈ પણ ક્રમમાં સુત્તને પ્રથમ સ્થાન અપાયેલું જણાતું

નથી. આથી એમ માનવાનું કારણ મળે છે કે સૌથી પ્રથમ પરિકમ્મનો સંપૂર્ણ કે આંશિક અભ્યાસ કરાતો હશે.

(૨) આધુનિક અભ્યાસશૈલીથી પરિચિત જનને એ વાત તો સુવિદિત છે કે 'સંકલના' પરિકર્મના વિધિનો અભ્યાસ કરાતાં એને લગતા દાખલા કરાય છે, પરંતુ તેમ કરવા માટે કંઇ વ્યુત્કલિતાદિ પરિકર્મો થાય ત્યા સુધી રાહ જોવાની હોતી નથી. વળી અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાનું જ્ઞાન, તે તે ભાષાનું વ્યાકરણ શીખ્યા પહેલાં પણ કરાવાય છે. આ ઉપરથી કદાચ કોઇ એમ માને કે પરિકમ્મનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યા વિના અન્ય વિભાગોનો અંશતઃ અભ્યાસ કરાવાતો હશે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેમ હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે આજે પણ વ્યાકરણનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરાય ત્યાર પછી જ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરાય એવી માન્યતા ધરાવનારા અને તે રીતે અભ્યાસ કરનારા અને કરાવનારા કેટલાક સજ્જનો જોવાય છે, અને એ અભ્યાસની પ્રાચીન પ્રથાનું પ્રતીક હોય એમ લાગે છે. આથી બારમા અંગના પાંચ વિભાગોના હ્રાસના પ્રસ્તુત પ્રશ્નના નિર્ણય માટે તો આપણે એમ માની લઇશું કે પરિકમ્મનો પૂર્ણ અભ્યાસ થાય ત્યાર પછી જ અન્ય વિભાગોનો અસલ અભ્યાસ કરાતો હશે.

(૩) ઉપર પ્રમાણેની વિચારસરણીને અનુસરી, હાલ તુરત તો એમ જ માનીશું કે સુત્તનો પૂર્ણ અભ્યાસ થયા બાદ જ બાકીના વિભાગોનો અભ્યાસ કરાતો હશે.

(૪) ચોથો પ્રશ્ન એની પહેલાના પ્રશ્ન ઉપરથી ફલિત થયેલો પ્રશ્ન છે એટલે એનો ઉત્તર એ જ ઉત્તરમાં આવી જાય છે. એ ઉત્તર બીજો કોઈ નહિ પણ એ છે કે પરિકમ્મ અને સુત્તના સંપૂર્ણ અભ્યાસ બાદ બાકીના વિભાગોનો અભ્યાસ કરાતો હશે.

(૫) **અણુઓગદ્દાર** (સૂ. [1]૨–૫)મા તેમ જ [2]**બૃહન્નંદી**માં સૂચવાયા મુજબ દરેક સૂત્રના–આગમના [3]ઉદ્દેશ, [4]સમુદ્દેશ, [5]અનુજ્ઞા અને [6]અનુયોગ પ્રવર્તે છે. વળી **અણુઓગદ્દાર**

---

૧ "*सुयनाणस्स उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ...अंगपविट्ठस्स वि उद्देसो जाव पवत्तइ...*"

૨ **નંદીસુત્તની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત** ટીકા સહિત છપાયેલી અને આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિના અંતમાં આ આપેલ છે

૩–૬ આ અધ્યયન વગેરે તારે ભણવું એમ જે ગુરુ શિષ્યને કહે તે 'ઉદ્દેશ' કહેવાય છે. તે પ્રમાણે શિષ્ય કરે અને ગુરુને જણાવે ત્યાર બાદ ગુરુ તેને એ પાઠ સ્થિર કર–પરિચિત કર એમ કહે તે 'સમુદ્દેશ' કહેવાય છે. શિષ્ય તેમ કરે અને ગુરુને જણાવે ત્યારે તું એ બરાબર ધારી રાખજે અને અન્યને ભણાવજે એમ જે ગુરુ તેને કહે તે 'અનુજ્ઞા' કહેવાય છે શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત **દંસણસુદ્ધિ** યાને **સમ્યક્ત્વસપ્તતિ**ના શ્રીસંઘતિલકસૂરિકૃત વિવરણ (પત્ર ૧૧૩ આ)માંની નીચે મુજબની પંક્તિ અત્ર ઉદ્ધૃત કરવી ઉચિત જણાય છે.

'तेनापि विनयविनीतेन गुर्वन्तिकेऽधीतानि दशापि पूर्वाणि, तदध्ययने चेषा युक्तिः—पूर्वाणां यत्रोद्देशस्तत्रैवानुज्ञा विधीयते, यतः"

"जत्युद्देसोऽणुन्ना वि तत्थ कज्जइ कमो इमो अत्थि ।
" दिट्ठिवायमहागमसुत्तत्थाण तओ पुच्छा ॥"

(સૂ ૧૫૫)ની મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૪ આ)માં ઉદ્દેશવિધિ દર્શાવતાં એમ કહેવાયું છે કે—

"इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीत्य कस्य साधोरिदमङ्गमसु श्रुतस्कन्ध इदमध्ययनं वा उद्दिशामि क्षमाश्रमणानां हस्तेन सूत्रमर्थं तदुभयं च उद्दिष्टम् '

વળી આ જ વૃત્તિ (પત્ર ૨૬૪ આ)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

' अनेन च विधिना सूत्रे व्याख्यायमाने सूत्र सूत्रानुगमादयश्च युगपत् समाप्यन्ते, यत आह भाष्यसुधाम्भोनिधि.—

'सुत्तं सुत्ताणुगमो सुत्तालावयकओ य निक्खेवो।
सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती नया य समगं तु वच्चंति' ॥ '

આ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે પૂર્વના અભ્યાસની સાથે સાથે ખપપૂરતો અણુઓગનો અભ્યાસ કરતો હશે.

(૬) ૨૧મા પૃષ્ઠમાં આપણે અણુઓગમાં ઉપક્રમાદિ ચાર દ્વારો હોવાની સંભાવના કરી છે ખરી, પરંતુ ૨૪મા પૃષ્ઠમા જે અણુઓગનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે તેનો વિચાર કરતાં તે સંભાવના વિષે શંકા ઉપસ્થિત થાય છે. એટલે જો એમાં ઉપક્રમાદિ દ્વારો ન જ હોય તો બે કટકે અભ્યાસ કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. અત્ર એ વાત પણ નોંધી લઈએ કે અણુઓગમા જે તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રને લગતો ઉલ્લેખ છે એમ જે નંદીસુત્ત વગેરે ઉપરથી જણાય છે તે ઉલ્લેખ પાછળથી ઉમેરાયેલો છે એમ કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે.[1] એટલે કદાચ તેમ માનવા જતા બે કટકે અભ્યાસ માટે સંભાવના રહે છે ખરી.

(૭) આપણે ચૂલિયાનું જે સ્વરૂપ ૨૪મા તેમ જ ૨૫મા પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છીએ તે ઉપરથી નીચેની હકીકત ફલિત થાય છે:—

(અ) ચૂલિયાને કેવળ પ્રાથમિક ચાર પર્વો જ સાથે સંબંધ નથી, કિન્તુ પરિકમ્મ, સુત્ત અને અણુઓગ સાથે પણ સંબંધ છે.

(આ) એને છેલ્લાં દસ પૂર્વો સાથે સીધો કશો જ સંબંધ નથી.

'સીધો' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ ચૂલિયાને અણુઓગ સાથે સંબંધ છે અને જો તે પહેલા ચાર પૂર્વના અણુઓગ પૂરતો જ ન હોઈ એથી વધારે પૂર્વ સાથેના અણુઓગ પૂરતો પણ કદાચ હોય તો ચૂલિયાને ચાર પૂર્વો સુધી જ સીધો સંબંધ છે અને ત્યાર બાદ આડકતરો સંબંધ છે એમ માનવું પડે.

(ઇ) જો ચૂલિયાને કેવળ પહેલા ચાર જ પૂર્વો સાથે સબંધ હોત તો આપણે એમ માની શકત કે એ ચાર પૂર્વોના પૂરેપૂરા અભ્યાસ પછી ચારે ચૂલિયાનો અભ્યાસ કરાતો હશે અથવા તો એ પ્રત્યેક પૂર્વના પૂરેપૂરા અભ્યાસ પછી તે તે પૂર્વની ચૂલિકાનો અભ્યાસ કરાતો

1 આવસ્સયસુત્ત કયા પુરુષે કોને ઉદ્દેશીને ક્યારે કહ્યું તે દર્શાવવા માટે તે તે પુરુષોનાં ચરિત્રો પ્રથમ અપાયેલાં છે તો એવી રીતે અણુઓગમાં પણ એના પ્રણેતાનાં તેમ જ તેમની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં પુરુષોનાં ચરિત્રો હોય એ શું બનવાજોગ નથી એવી દલીલ આ માન્યતાની વિરુદ્ધમાં આપી શકાય?

હશે વિશેષમાં જો એને પરિકમ્મ, સુત્ત અને ચાર પૂર્વો જ સાથે સબંધ હોત તો પણ આપણે આ પ્રમાણે બે વિકલ્પો માની શકત, પરંતુ જ્યારે ચૂલિયાને અનુઓગ સાથે પણ સબંધ છે ત્યારે એ ચૂલિયામાં છેલ્લા દસ પૂર્વો સાથે સબંધ ધરાવનાર અનુઓગને ઉદ્દેશીને પણ કંઇક કથન હોવા સંભવ છે. અને જો તેમ હોય તો એમ માનવું યુક્તિયુક્ત જણાય છે કે પરિકમ્માદિ ચારે વિભાગોનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરાયા બાદ ચૂલિયાનો અભ્યાસ કરાતો હશે કે જે હકીકતને **નંદીસુત્ત**ની ચુણ્ણિગત "ઉવ્વુવરિ ઠવિજ્જો વ ઢજ્જતિ ય" ઉલ્લેખનો શબ્દાર્થ અને એની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિગત "સર્વસ્યાપિ **દૃષ્ટિવાદસ્યોપરિ** કિલ સ્થાપિતાઃ પઠ્યન્તે ચ" ઉલ્લેખનો શબ્દાર્થ પણ સમર્થિત કરે છે. આ ઉપરથી બારમા અંગના પાંચ વિભાગાદિના હ્રાસના પરામર્શ પૂરતો પ્રશ્ન વિચારતી વેળા આપણે એમ માની લઇશું કે ચૂલિયાનો અભ્યાસ ચારે વિભાગોના પૂર્ણ અભ્યાસ પછી જ કરાય છે

સૂત્ર તેમ જ અર્થથી ચૌદે પૂર્વોના જાણકાર તરીકે **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી** સુપ્રસિદ્ધ છે એના પછી **શ્રીસ્થૂલભદ્ર** છેલ્લા ચાર પૂર્વોના અર્થથી વંચિત બન્યા એવો સામાન્ય ઉલ્લેખ છે. એનો વિશેષ વિચાર કરતાં એમ ભાસે છે કે એ ઉપરાંત તેઓ ઓછામાં ઓછા એ ચાર પૂર્વ સાથે સબંધ ધરાવનારા અણુઓગથી અને સમસ્ત કે તદ્વિષયક ચૂલિયાથી પણ વંચિત રહ્યા હશે અત્ર એ વાત નોંધી લઇએ કે જેમ નય અને અનુગમ સાથે સબંધ ધરાવનારો અણુ-ઓગના ભાગનો નાશ પૂર્વના નાશની પૂર્વે સંભવે છે એટલે કે પૂર્વ હૈયાત હોવા છતાં એનો ઉચ્છેદ ગયેલો હોય તેમ ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ સાથે સબંધ ધરાવનાર અણુઓગના ભાગનો નાશ પૂર્વની હૈયાતી દરમ્યાન સંભવતો નથી પણ એનો નાશ તો પૂર્વનો નાશ થતાં થાય છે છેલ્લા દસપૂર્વધર [1]**શ્રીવજ્રસ્વામી** માટે પણ આપણે એમ કહી શકીએ કે તેઓ સૂત્ર અને અર્થ ઉભય દૃષ્ટિએ છેલ્લા ચાર પૂર્વથી, અને તેની સાથે સબંધ ધરાવનાર અણુઓગ અને ચૂલિયાથી વંચિત રહ્યા હશે આ પ્રમાણે આપણે નવ પૂર્વના ધારકથી માંડીને તે એક પૂર્વકના ધારક માટે કહી શકીએ **વિઆહપણ્ણત્તિ**માં સૂચવ્યા મુજબ **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ના નિર્વાણ પછી એક હજાર વર્ષે પુવ્વગયનો ઉચ્છેદ ગયો અહીં પુવ્વગયનો અર્થ **દૃષ્ટિવાદ** ન કરાય અને એ એનો એક ભાગ ગણાય તો એમ કહી શકાય કે પરિકમ્મ અને સુત્તનું જ્ઞાન તો તે સમયે હતું વખત જતાં સુત્તનો અને ત્યાર બાદ કે સમકાલે પરિકમ્મનો હ્રાસ થયો અને તે મોડામાં મોડો **નંદીસુત્ત**ની ચુણ્ણિની રચનાસમયે થયો એમ આપણે કહી શકીએ **વીરસંવત્** ૯૮૦ કે મતાંતર પ્રમાણે ૯૯૩માં શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમો પુસ્તકારૂઢ કર્યાં તે વેળા પરિકમ્મ, સુત્ત અને પુવ્વગયનો કેટલોક ભાગ પણ પુસ્તકારૂઢ કરાયો હશે

પરિકમ્મ અને સુત્તનો અભ્યાસ પુવ્વગયના અભ્યાસના પ્રાથમિક પગથિયારૂપ જણાય છે એથી એમ સંભાવના થઇ શકે કે પુવ્વગયનો ઉચ્છેદ થતાં પરિકમ્મ અને સુત્ત હૈયાત હોય તો પણ તેનો અભ્યાસ કરાવાતો નહિ હશે

---

૧ શ્રીજિનસેનસૂરિકૃત હરિવંશપુરાણ (સ ૧, શ્લો ૩૩)માં જે શ્રીવજ્રસૂરિની સ્તુતિ નજરે પડે છે તે આ જ વજ્રસ્વામીની સ્તુતિ હોવા સંભવ છે અને એમને જ કેટલાક લઘુભદ્રબાહુ કે દ્વિતીય ભદ્રબાહુ કહેતા હોય એમ જણાય છે જુઓ જૈન સત્ય પ્રકાશ (વ ૧, અ ૭, પૃ ૨૧૪)

શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિના સમયમાં **આયાર** આદિ ૧૧ અંગો—એકાદશાંગી હતી એમ આપણે એમની કૃતિ નામે **પ્રભાવકચરિત્ર** ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ.[1]

કેટલાંક અંગોનો હ્રાસ—બારમા અંગનો કેવી રીતે ઉચ્છેદ ગયો તે આપણે જોયું. હવે જે કેટલાંક અંગોનો હ્રાસ થયેલો જણાય છે તે જોઇ લઇએ. **આયાર** નામના પ્રથમ અંગના પ્રથમ સુયક્ખંધ (સં. શ્રુતસ્કંધ)નું **મહાપરિણ્ણા (મહાપરિજ્ઞા)** નામનું [2]સાતમું અજ્ઝયણુ[3] (સં. અધ્યયન) શ્રી**શીલાંક**સૂરિના સમય પૂર્વે નાશ પામ્યું છે. એવી રીતે **નાયાધમ્મકહા**માંથી કેટલી યે ઉપાખ્યાયિકાઓ વગેરે નાશ પામી છે. ઉપલબ્ધ થતું **પણ્હાવાગરણ** નામનું દસમું અંગ તે અસલી દસમા અંગરૂપ નથી એમ કેટલાક કહે છે. જો એ વાત યથાર્થ હોય તો એનો સર્વાંશે નહિ તો અંશતઃ પણ નાશ થયો છે એમ માનવું જોઇએ.

તિત્થોગ્ગાલી પઇન્નગમાં સૂચવાયા મુજબ શ્રી**મહાવીરસ્વામી**ના નિર્વાણસમયથી ૨૧૦૦૦ વર્ષ પર્યંત એટલે આ પાંચમા આરાના અંત સુધી **દસવેયાલિયસુત્ત**નો અર્થ, **આવસ્સયસુત્ત**, **અણુઓગદાર** અને **નંદીસુત્ત** અવિચ્છિન્ન રહેશે[4] વિશેષમાં આ આરાના અંતમાં શ્રીદુષ્પ્રભસૂરિ થશે. તેઓ છેલ્લા મુનિ થશે અને એવી રીતે ફલ્ગુશ્રી છેલ્લાં સાધ્વી, **નાગિલ** છેલ્લા શ્રાવક અને **સત્યશ્રી** છેલ્લાં શ્રાવિકા થશે. શ્રીદુષ્પ્રભસૂરિ કાળ કરતાં **દસવેયાલિયસુત્ત**નો અર્થ નાશ પામશે. આ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે દ્વાદશાંગીનો શબ્દદૃષ્ટિએ નાશ મોડામાં મોડો શ્રીદુષ્પ્રભસૂરિના જીવન દરમ્યાન થશે, કેમકે એમના સમયમાં જે આગમો હોવાનો ઉલ્લેખ છે તેમાં બાર અંગોમાંથી એકેનો ઉલ્લેખ નથી.

---

૧ "चतुर्दशापि पूर्वाणि संस्कृतानि पुराऽभवन् ॥११४॥
प्रज्ञातिशयसाध्यानि तान्युच्छिन्नानि कालतः।
अधुनैकादशाङ्गयस्ति सुधर्मस्वामिभाषिता ॥११५॥"

૨ સમવાય, નંદીસુત્ત, આવસ્સયસુત્તની નિજ્જુત્તિ અને વિધિપ્રપા પ્રમાણે એ નવમું અધ્યયન છે એમ પ્રો. વેબરે Indische Studien XVI, p. 251 seq માં કહ્યું છે

૩ એમ કહેવાય છે કે આ અજ્ઝયણમાંથી આયારનો બીજો સુયક્ખંધ રચાયો છે. જો એ વાત સાચી હોય તો આ અજ્ઝયણ સર્વાંશે વ્યુચ્છિન્ન થયેલું ન ગણાય એ દેખીતી વાત છે

૪ શ્રીવિજયપદ્મસૂરિ દ્વારા વિરચિત વિવિધ પ્રશ્નોત્તર (પૃ ૧૯૮)માં તિત્થોગ્ગાલિ (તીર્થોદ્ગાલી) પઇન્નગમાંથી નીચે મુજબ પદ્યો રજુ કરાયાં છે તે અત્ર વિચારી લઇએ —

"वासाण सहस्सेण य, एगवीसाए इह भरहवासे।
दसवेयालियअत्थो, दुप्पसहजइम्मि नासिहीति ॥५०॥"
"इगवीससहस्साइं, वासाण वीरमोक्खगमणाओ।
अव्वोच्छिन्नं होही, आवस्सगं जाव तित्थं तु ॥५२॥
इगवीससहस्साइं, वासाण वीरमोक्खगमणाओ।
अणुओगदार-नंदी, अव्वोच्छिन्नाउ जा तित्थं ॥५३॥"

શ્રીમહાવીરસ્વામીના પરિવારમાં જે [1]૩૦૦ શ્રુતકેવલીઓ હતા તેઓ કોની દ્વાદશાંગીનું પઠન-પાઠન કરતા હશે એ પ્રશ્ન હવે વિચારીશું. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઇએ આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી એટલે મને જે સૂઝે છે તે હું અત્ર સૂચવું છું. આ તમામ શ્રુતકેવલીઓ ૧૧ ગણધરો પૈકી કોઇ નહિ ને કોઇક ગણધરના શિષ્ય હોવા જોઇએ. આ પૈકી જેઓ **શ્રીસુધર્મસ્વામી** સિવાયના ગણધરોમાંથી જેમના શિષ્યો હશે તેઓ તે ગણધર પાસેથી દ્વાદશાંગી પૂર્ણ કે અપૂર્ણ શીખ્યા હશે. જો તેઓ પૂર્ણ શીખ્યા હશે તો તો તેઓ તેનું પઠન-પાઠન કરતા હશે અને અપૂર્ણ શીખ્યા હશે તો તેઓ તેટલા ભાગ પૂરતી દ્વાદશાંગીનું તે ગણધરની દ્વાદશાંગી અનુસાર અને બાકીનાનું **શ્રીસુધર્મસ્વામી**એ પ્રરૂપેલી દ્વાદશાંગી અનુસાર પઠન-પાઠન કરતા હશે. **શ્રીસુધર્મસ્વામી**ના જે શિષ્યો શ્રુતકેવલી હશે તેઓ તો એમની જ રચેલી દ્વાદશાંગીનું પઠન-પાઠન કરતા હશે એ દેખીતી વાત છે.

અર્થદૃષ્ટિએ હ્રાસ—આપણે અત્યાર સુધી દ્વાદશાંગીનો જે હ્રાસ વિચાર્યો તે તેની શાબ્દિક રચનાને ઉદ્દેશીને હતો. શબ્દરચના નાશ પામે એટલે એક રીતે વિચારતાં અમુક અંશે તેના અર્થનો પણ ઉચ્છેદ થાય એ બનવાજોગ છે. પ્રસ્તુતમાં આવી હકીકતને અનુલક્ષીને નહિ, કિન્તુ નયોના સમવતારને ઉદ્દેશીને વિચાર કરવામાં આવે છે. **શ્રીઆર્યવૈર** યાને **શ્રીવજ્રસ્વામી** પર્યંત કાલિક તેમ જ ઉત્કાલિક શ્રુતના પણ દરેક સૂત્રનો ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એમ ચારે [2]અનુયોગપૂર્વક અર્થ કરાતો હતો અને એ સમય સુધી અપૃથક્ત્વ હતો એટલે દરેક વસ્તુના સંબંધમાં સર્વ નયોનો સમવતાર કરાતો હતો, કેમકે એ સમય પર્યંત શ્રોતા અને વક્તા બંને તીવ્ર બુદ્ધિશાળી હતા. **શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિ**એ મતિ, મેધા, ધારણા વગેરેમાં સમર્થ અને બુદ્ધિશાળી એવા પોતાના શિષ્ય નામે [3]**દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર**ને મહામુસીબતે શ્રુત ધારણ કરતા જોઇને તેમ જ હવે પછીના જનોની બુદ્ધિ મંદ હશે એમ જ્ઞાનોપયોગ વડે જાણીને તેમના ઉપર ઉપકાર કરવાના નિર્મળ હેતુથી કાલિકાદિ શ્રુતના વિભાગ પાડી તે તે માટે અમુક અમુક અનુયોગ નક્કી કર્યો[4] એટલું જ નહિ, પણ ક્ષેત્ર અને કાળનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખી નૈગમાદિ

---

૧ "समणस्स भगवओ **महावीरस्स** तिन्नि सया चउद्दसपुव्वीणं" એવો સ્પષ્ટ પાઠ પજ્જુસણાકપ્પ (સૂ. ૧૩૮)માં છે અને સ્વ. ડૉ. યાકોબીએ એના અંગ્રેજી અનુવાદમાં પણ એમ જ કહ્યું છે, છતાં તેઓ જુદું જ કહેતા હોય એમ એમના વાક્યનો જે નીચે મુજબ અનુવાદ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈન ધર્મ (પૃ. ૨૬)માં અપાયો છે તે ઉપરથી જણાય છે:-

"૩, ૧૮, ૯૦૦ શ્રાવિકાઓ તેમ જ ૫,૪૦૦ જેટલા બીજા શિષ્યો હતા, જે ચૌદપૂર્વના જ્ઞાતા અથવા શ્રુતકેવલી હતા."

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ આચારની શ્રીશીલાંકસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧ આ) અને શ્રીશાન્તિચન્દ્રકૃત પ્રમેયરત્નમંજુષા (પત્ર ૨ અ-૨ આ)

૩ એમને શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિએ આચાર્યપદે સ્થાપ્યા બાદ એટલે કે વીરસંવત્ ૫૮૪માં ગોષ્ઠામાહિલ નામના સાતમા નિહ્નવ થયા. જુઓ વિસેસાવસ્સયભાસ (ગા. ૨૨૯૬ અને ૨૩૦૫).

૪ કાલિક શ્રુતમાં પહેલો, ઇસિભાસિય (ઋષિભાષિત)માં બીજો, સૂરપણ્ણત્તિ (સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ)માં ત્રીજો અને સમગ્ર દિટ્ઠિવાયમાં ચોથો અનુયોગ રખાયો. વળી મહાકપ્પસુય (મહાકલ્પશ્રુત) અને

અર્થ જણાવે છે કે ઉપન્નેઇ વા વિગેરે ત્રણ નિષદ્યાથી થએલ જે સૂત્રો તે અનંગપ્રવિષ્ટ કહેવાય, બાકી તે ત્રણ નિષદ્યા સિવાય ભગવાન્ ગણધર મહારાજના [1]પ્રશ્નપૂર્વક કે પ્રશ્ન સિવાય પોતે ભગવાને સ્વતઃ કહેલું કે અન્ય સ્થવિરોના પ્રશ્નોપૂર્વક કહેલું તે બધું મુત્કલકથન કહેવાય અને તેની જે રચના થાય તે બધું અનંગપ્રવિષ્ટ સૂત્ર કહેવાય. આ શ્રીમલયગિરિજીનું વચન વિચારતાં આવશ્યકસૂત્ર અનંગપ્રવિષ્ટ પણ હોય, અને ગણધર મહારાજનું પણ કરેલું હોય એમ માનવામાં કોઇ જાતની હરકત નથી."

આ પ્રમાણેના વિવિધ ઉલ્લેખો ઉપરથી અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુતની વ્યાખ્યાઓ, એની ઉત્પત્તિની સકારણતા, કર્તૃતા ઇત્યાદિ આપણે જાણી શકીએ છીએ. તેમાં અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) શ્રુતરૂપ પુરુષના અંગમાં પ્રવેશી અંગરૂપ બનેલું શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ છે.

(૨) ગણધરોએ સાક્ષાત્ રચેલું શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ છે.

(૩) પ્રશ્નત્રય અને ત્રિપદીરૂપ આદેશ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ છે.

(૪) સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં નિયત એવું શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ છે.

અંગબાહ્ય શ્રુતની વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) શ્રુતરૂપ પુરુષથી વ્યતિરિક્તપણે રહેલું શ્રુત તે અંગબાહ્ય છે.

(૨) ગણધરના અનંતરવર્તી અને ઉત્તરકાલીન પરમ બુદ્ધિશાળી આચાર્યોએ મંદમતિ શિષ્યોના અનુગ્રહાર્થે રચેલું શ્રુત તે અંગબાહ્ય છે.

(૩) સ્થવિરોએ—શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી વગેરે આચાર્યોએ રચેલું શ્રુત તે અંગબાહ્ય છે.

(૪) ગણધરના પ્રશ્ન સિવાય, તીર્થંકરે પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને અનુસરીને રચાયેલું શ્રુત તે અંગબાહ્ય છે

(૫) ગણધર સિવાયના કોઈ સ્થવિરે—મુનિએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે તીર્થંકરે જે પ્રતિપાદન કર્યું હતું તેને અનુસરીને રચાયેલું શ્રુત તે અંગબાહ્ય છે.

(૬) ગણધરનાં વચનોને અવલંબીને પહેલાના સ્થવિરોએ રચેલું શ્રુત અંગબાહ્ય છે

(૭) સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં નિયત નહિ એવું શ્રુત તે અંગબાહ્ય છે.

ઉત્પત્તિની સકારણતા—જેમ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની ઉત્પત્તિમાં નિષદ્યા અને ત્રિપદી કારણભૂત છે, તેમ અંગબાહ્ય શ્રુતની ઉત્પત્તિમાં એમાંથી એકે કારણભૂત નથી. એની ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે સંભવે છેઃ (૧) ગણધર સિવાયના અન્ય કોઇએ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને તેનો ઉત્તર તીર્થંકરે આપ્યો હોય અને તેને અનુસરીને એની રચના થઈ હોય. (૨) કોઇએ પણ કશો પ્રશ્ન તીર્થંકરને પૂછ્યો ન હોય અને તેમ છતા તીર્થંકરે જે અર્થપ્રરૂપણા કરી હોય તેને અનુસરીને એની રચના થઈ હોય. (૩, ગણધરના વચનોને અનુસરીને એની રચના થઈ હોય.

કર્તૃતા—જેમ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના કર્તા ગણધર જ છે તેમ અંગબાહ્ય શ્રુતના કર્તા સ્થવિરો જ છે એમ સામાન્ય રીતે વિચાર કરતા જણાય છે, પરન્તુ કેટલાક અમુક અમુક [illegible] દલીલો, આવસ્સયસુત્તને અંગબાહ્ય માનવા સાથે તે ગણધરકૃત માનવા પ્રેરાય છે

[1] ૬૩મા પૃષ્ઠ ૧૪માં નોંધાયેલા ત્રીજા ઉલ્લેખમાં "गणधरप्रश्नव्यतिरेकेण" એવો પાઠ છે.

ના મત મુજબ અંગબાહ્ય શ્રુતના કર્તા-ગણધર કે સ્થવિર પણ હોય. **આવસ્સયસુત્તના** ત્વને લગતી ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર કરીશું. હાલ તુરત તો એ વાત નોંધી લઇએ કે ગપ્રવિષ્ટ શ્રુતમાં દ્વાદશાંગીનો જ સમાવેશ થાય છે, નહિ કે અન્ય કોઇ શાસ્ત્રો, પછી ભેને તે **આવસ્સયસુત્ત** હોય. આ વાત સર્વ પક્ષકારોને માન્ય છે એટલે હવે આપણે ંગબાહ્ય શ્રુત તરીકે જે જે ગ્રંથો ગણાવાય છે તેનાં નામો વિચારીશું, પરંતુ તેમ રવા પૂર્વે દિગંબરોનું અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુતના સંબંધમાં શું કહેવું છે તે નોંધી ઇએ. **તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક**ના ૫૧મા પૃષ્ઠમાં કહ્યું છે કે "अंगप्रविष्टमाचारादिद्वादशभेदं पतिशयर्द्धियुक्तगणधरानुस्मृतग्रन्थरचनम्" અને એના ૫૪મા પૃષ્ઠમાં કહ્યું છે કે '[1]आरातीया- चैकृतांगार्थप्रत्यासन्नरूपमंगबाह्यं तदनेकविधं कालिकोत्कालिकादिविकल्पात."

નામકરણની ઉત્પત્તિ—સાહિત્યના અભ્યાસીથી એ વાત અજાણી હોવા સંભવ થી કે ખાસ કરીને પ્રાચીન કૃતિઓમાં તે તે કૃતિના નામનો ઉલ્લેખ તેના પ્રણેતાએ ભાગ્યે કરેલો જોવાય છે. એ નામોલ્લેખનું કાર્ય તો બહુધા વિવરણકારને હાથે થયેલું ાય એમ જણાય છે. જે કૃતિનું વિવરણ કરવું હોય તેનો નામનિર્દેશ કર્યા વિના વિવરણકારને તો ચાલે તેમ નથી વળી કોઇ કારણસર અમુક અમુક કૃતિઓનાં નામ ગણાવવાં ાય કે તેનાં પ્રકરણાદિની સંખ્યાનો કે તેનાં નામનો ઉલ્લેખ કરવો હોય ત્યારે તેમ કરનારને ાથે તે તે કૃતિઓનો નામોલ્લેખ થાય. એવી રીતે જે કૃતિમાંથી અવતરણ રજુ કરવું હોય તેનો નામોલ્લેખ કર્યા વિના અવતરણકાર માટે અમુક અંશે તો બીજો માર્ગ નથી. હા, જો તેઓ उक्तं च કે એવા અર્થસૂચક પદ દ્વારા અવતરણ રજુ કરે તો તેઓ નામોલ્લેખ વિના તેમ કરી શકે આ પ્રમાણે કૃતિનાં નામકરણ માટે અનેક કારણો જોવાય છે. એ તમામ કારણો પૈકી એક યા બીજાને લઇને આગમોનાં નામો આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે.

આગમના યાને શ્રુતના અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એવાં જે બે વિભાગો પડયા તેમાંથી અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના બાર પેટાવિભાગોનાં નામો આપણે પહેલા પ્રકરણ (પૃ. ૬)માં વિચારી ગયા. આથી અહીં તો હવે અંગબાહ્ય શ્રુતના અવાંતર ભેદો પૈકી [2]કાલિક અને [3]ઉત્કાલિકનો સૌથી પ્રથમ આપણે વિચાર કરીશું અને ત્યાર બાદ બીજા પણ આગમોની નોંધ લઇશું.

કાલિક શ્રુત અને ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે જે ગ્રંથો ગણાવાયા છે તેની નામાવલી રજુ કરવા પૂર્વે શાસ્ત્રોમા એનાં જે લક્ષણો આપેલાં છે તે જોઇ લઇએ. શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય પૈકી **નંદીસુત્ત**ની શ્રીમલયગિરિસૂરિની વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૪ અ) આ સંબંધમાં નીચે મુજબ પ્રકાશ પાડે છેઃ—

---

૧ આ 'આરાતીય' શબ્દ નજીક તેમ જ દૂર એમ બંને અર્થ સૂચવે છે તો અત્ર એ બંને અર્થ કરવા કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે.

૨–૩ નંદીસુત્ત (સૂ. ૪૪)માં શ્રુતના ભેદો ગણાવતાં 'કાલિય'ને પ્રથમ ગણાવી 'ઉક્કાલિય'ને પછી ગણાવેલ છે, છતાં એ પ્રત્યેકના પ્રકારો ગણાવતી વેળા પ્રથમ 'ઉક્કાલિય'ના અને પછી 'કાલિય'ના ગણાવેલા છે. એનું શું કારણ હશે? એનો ઉત્તર એની ટીકા (પત્ર ૨૦૪ અ)માં શ્રીમલયગિરિ- સૂરિએ 'અલ્પવક્તવ્યત્વ' એમ આપેલો છે.

"यद् दिवसनिशाप्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एव पठ्यते तत् कालिकं, कालेन निर्वृत्तं कालिकमिति व्युत्पत्तेः, यत् पुनः कालवेलावर्ज पठ्यते तदुत्कालिकं, आह च चूर्णिकृत्–"तत्थ कालियं जं दिणराई(ए)ण पढमचरमपोरिसीसु पढिज्जइ। जं पुण कालवेलावज्जं पढिज्जइ तं उक्कालियं" ति।"

पडिक्कमणसुत्तना श्रीयशोभद्रप्रणीत विवरणमां आ ज हकीकत छे. प्रस्तुत उल्लेख नीचे प्रमाणे छेः—

"यदिह दिवसनिशाप्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एवास्वाध्यायिकाभावे पठ्यते तत् कालेन निर्वृत्तं कालिकं, यत् पुनः कालवेलापञ्चविधास्वाध्यायिकवर्ज्यं पठ्यते तदुत्कालिकम्।"

દિગંબરો પણ શ્રુતના કાલિક અને ઉત્કાલિક એવા બે ભેદો માને છે. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક (પૃ. ૫૪)માં એ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

"स्वाध्यायकाले नियतकालं कालिकं अनियतकालमुत्कालिकम्।"

કાલિક શ્રુત—નંદીસુત્તમાં કાલિક શ્રુત તરીકે નીચે મુજબના ૩૧ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ જોવાય છે:—

(૧) [1]ઉત્તરજ્ઝયણ, (૨) દસા, (૩) કપ્પ, (૪) વવહાર, (૫) નિસીહ, (૬) મહાનિસીહ, (૭) ઇસિભાસિય, (૮) જંબૂદીવપણ્ણત્તિ, (૯) દીવસાગરપણ્ણત્તિ (૧૦) ચંદપણ્ણત્તિ, (૧૧) ખુડ્ડિઆવિમાણપવિભત્તિ, (૧૨) મહલ્લિઆવિમાણપવિભત્તિ, (૧૩) અંગચૂલિઆ, (૧૪) વગ્ગચૂલિઆ, (૧૫) વિવાહચૂલિઆ, (૧૬) અરુણોવવાઅ, (૧૭) વરુણોવવાઅ, (૧૮) ગરુલોવવાઅ, (૧૯) ધરણોવવાઅ, (૨૦) વેસમણોવવાઅ, (૨૧) વેલંધરોવવાઅ, (૨૨) દેવિંદોવવાઅ, (૨૩) ઉટ્ઠાણસુઅ, (૨૪) સમુટ્ઠાણસુઅ, (૨૫) નાગપરિઆવલિઆ, (૨૬) નિરયાવલિયા, (૨૭) કપ્પિઆ, (૨૮) કપ્પવડિંસિઆ, (૨૯) પુપ્ફિઆ, (૩૦) પુપ્ફચૂલિઆ અને (૩૧) વણ્હીદસા.

ઉત્કાલિક શ્રુત—નંદીસુત્તમાં ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે નીચે મુજબના ૨૯ ગ્રંથોનો નિર્દેશ જોવાય છે:—

(૧) [2]દસવેઆલિઅ, (૨) કપ્પિઆકપ્પિઅ, (૩) ચુલ્લકપ્પસુઅ, (૪) મહાકપ્પસુઅ, (૫) ઉવવાઈઅ, (૬) રાયપસેણિઅ, (૭) જીવાભિગમ, (૮) પણ્ણવણા, (૯) મહાપણ્ણવણા, (૧૦) પમાયપ્પમાય, (૧૧) નંદી, (૧૨) અણુઓગદાર, (૧૩) દેવિંદત્થઅ, (૧૪) તંદુલવેઆલિઅ, (૧૫) ચંદાવિજ્ઝય, (૧૬) સૂરપણ્ણત્તિ, (૧૭) પોરિસિમંડલ, (૧૮) મંડલપવેસ, (૧૯) વિજ્જાચરણવિણિચ્છઅ, (૨૦) ગણિવિજ્જા, (૨૧) ઝાણવિભત્તિ, (૨૨) મરણવિભત્તિ, (૨૩) આયવિસોહિ, (૨૪) વીયરાગસુઅ, (૨૫) સંલેહણાસુઅ, (૨૬) વિહારકપ્પ, (૨૭) ચરણવિહિ, (૨૮) આઉરપચ્ચક્ખાણ અને (૨૯) મહાપચ્ચક્ખાણ.

પડિક્કમણસુત્તની મુદ્રિત આવૃત્તિના ૬૬ મા પત્રમાં કાલિક શ્રુત તરીકે ૩૭ ગ્રંથોનો નિર્દેશ છે તેમાં ધરણોવવાઅનો ઉલ્લેખ નથી. વિશેષમાં સૂરપણ્ણત્તિ, વણ્હિઅ, આસી

૧-૨ આ બંને ગ્રંથો મૂલસૂત્ર ગણાય છે. એવી રીતે આવસ્સયસુત્ત પણ મૂલસૂત્ર ગણાય છે.

વિસભાવણ, દિટ્ઠીવિસભાવણ, ચારણભાવણ, મહાસુમિણભાવણ અને તેયગનિસગ્ગ એટલા અધિક ગ્રંથોનો નિર્દેશ છે. એવી રીતે આ પક્ખિયસુત્તના ૬૧મા પત્રમાં ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે નંદીસુત્તમાં એ શ્રુતના ગ્રંથો તરીકે ગણાવેલા તમામ ગ્રંથો નથી. કિન્તુ સૂરપણ્ણત્તિ સિવાયના બાકીનાનો એટલે કે ૨૮નો નિર્દેશ છે. આથી એ ફલિત થાય છે કે સૂરપણ્ણત્તિને કેટલાક કાલિક શ્રુત ગણે છે તો કેટલાક એને ઉત્કાલિક શ્રુત ગણે છે વિશેષમાં પક્ખિયસુત્તમાં આપેલા કાલિક અને ઉત્કાલિક શ્રુતના ગ્રંથોના ક્રમમાં અને નંદીસુત્તમાં આપેલા એ ગ્રંથોના ક્રમમાં કંઇક ફેરફાર જોવાય છે.

"જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" (પૃ. ૪૨)માં ઉત્કાલિક શ્રુત આશ્રીને એવો ઉલ્લેખ છે કે "અન્યત્ર કે અન્ય પ્રતમાં નિરયવિસોહિ, મરણવિસોહિ અને આય વિભત્તિ (નરકવિશુદ્ધિ, મરણવિશુદ્ધિ અને આત્મવિભક્તિ) એ ત્રણ વધુ છે એટલે ૩૨ થાય છે."

આ ઉપરથી એ જોઇ શકાય છે કે કાલિક શ્રુત તરીકે ૩૧ તેમ જ ૩૭ ગ્રંથોનો નિર્દેશ જોવાય છે, જ્યારે ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે ૨૮, ૨૯, તેમ જ ૩૨ ગ્રંથોનો પણ નિર્દેશ જોવાય છે. અત્ર 'ગ્રંથ' શબ્દ સામાન્ય અર્થમાં હું વાપરું છું. એથી સંપૂર્ણ જ કૃતિ સમજવાની છે એમ નહિ, કેમકે કેટલીક વાર અધ્યયનને-પ્રકરણને અંગે પણ એ શબ્દ સંભવે છે.

અવશિષ્ટ અંગબાહ્ય શ્રુતનો નિર્દેશ—કાલિક અને ઉત્કાલિક શ્રુતમાં ઉપર ગણાવાયેલા ગ્રંથો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આ સંબંધમાં વર્તમાન ચોવીસીને આશ્રીને નંદીસુત્ત (સૂ. ૪૪)માંનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ આપણે અત્ર વિચારીશું:—

"एवमाइयाइं चउरासीइं पइन्नगसहस्साइं भगवओ अरहओ उसहसामिस्स आइतित्थयरस्स, तहा संखिज्जाइं पइन्नगसहस्साइं मज्झिमगाणं जिणवराणं, चोद्दसपइन्नगसहस्साणि भगवओ वद्धमाणसामिस्स, अहवा जस्स जत्तिआ सीसा उप्पत्तिआए वेणइयाए कम्मियाए पारिणामियाए चउव्विहाए बुद्धीए उववेआ तस्स तत्तिआइं पइण्णगसहस्साइं पत्तेअबुद्धा वि तत्तिआ चेव"

આ સૂત્રની ચુણ્ણિ (પત્ર ૫૦)માંની નીચે મુજબની પંક્તિ નોંધી લઇ આપણે આનો વિચાર કરીશું:—

"भगवतो उसभस्स चउरासीइसमणसाहस्सीतो होत्था, पइण्णगज्झयणा वि सव्वे कालियउक्कालिया चउरासीइसहस्सा, कथम् ? जतो ते चउरासीइसमणसहस्सा अरिहंतमग्गउवदिट्ठे जं सुतमणुसरेता किंचि णिज्जूहंति ते सव्वे पइण्णगा, अहवा सुतमणुसरंतो अप्पणो वयणकोसल्लेण जं धम्मदेसणादिसु भासतो तं सव्वं पइण्णगं, जम्हा अणंतगमपज्जवं सुत्तं दिट्ठं, तं च वदण नियमा अण्णतरगमजुत्ती भवति, तम्हा तं पइण्णगं, एवं चउरासीइपइण्णगसहस्सा भवतीत्यर्थः...अहवा 'जसिता सिस्सा' इत्यादि सूत्रं, इह सुत्ते अपरिमाणा पइण्णगा, पइण्णगसामिअपरिमाणत्तणतो, किंच इह सुत्ते पत्तेयबुद्धपणीयपइण्णगे भणितव्वं, कम्हा ? जम्हा पतिण्णपरिमाणेण चेव पत्तेयबुद्धपरिमाण करेइ त्ति भणिते, पत्तेयबुद्धा वेत्तिया चेव त्ति, चोदक आह—ननु पत्तेयबुद्धा सिस्सभावो य विरुज्झए, आचार्याह—तित्थगरपणीयसासणपडिवण्णत्तणतो तच्छीसो भवतीत्यर्थः।"

આ ઉપરથી જણાય છે કે કાલિઅ અને ઉક્કાલિઅ એ બે ભેદવાળાં પઇણ્ણગ (પ્રકીર્ણક)-રૂપ અજ્ઝયણોનો અંગબાહ્ય શ્રુતમાં અંતર્ભાવ કરાય છે શ્રીઋષભદેવને આશ્રીને પઇણ્ણગની સંખ્યા [1]૮૪૦૦૦ની, એમના પછીના ૨૨ તીર્થંકરોને આશ્રીને સંખ્યાત અને શ્રીમહાવીરસ્વામીને આશ્રીને ૧૪૦૦૦ની છે. આ સંબંધમાં એ મતાંતર છે કે જે તીર્થંકરના જેટલા શિષ્યો એ તીર્થમાં ઓત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કાર્મિકી અને પારિણામિકી એમ [2]આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિથી અલંકૃત હોય તેટલા હજાર પઇણ્ણગ હોય છે અને પ્રત્યેકબુદ્ધ પણ તેટલા હોય છે. વિશેષમાં પઇણ્ણગની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ જોવાય છેઃ—

(૧) અરિહંતે ઉપદેશેલા એવા શ્રુતને અનુસરીને એમના શ્રમણો જે જે રચે તે બધું 'પઇણ્ણગ' કહેવાય છે.

(૨) શ્રુતને અનુસરીને પોતાના વચનની કુશળતાથી ધર્મદેશના વગેરે પ્રસંગે ગ્રન્થરૂપે શ્રમણો જે બોલે તે બધું 'પઇણ્ણગ' કહેવાય છે

(૩ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિના ધારક શિષ્યો (પછી તેઓ અરિહંતના સમકાલીન હો કે ઉત્તરકાલીન હો) જે રચે તે 'પઇણ્ણગ' કહેવાય છે.

(૪) ઉત્તમ સૂત્ર રચી શકનારા મુનિવરો (સમકાલીન હો અથવા ઉત્તરકાલીન હો) જે રચે તે 'પઇણ્ણગ' કહેવાય છે.

(૫) [3]પ્રત્યેકબુદ્ધે જે રચ્યું હોય તે 'પઇણ્ણગ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણેના કાલિક અને ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે જે ગ્રન્થો અત્ર ગણાવાયા છે તેમાં આયાર વગેરે ૧૧ અંગોનો નામનિર્દેશ નથી એ જોઈને કોઈને પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે આપણે ૪૩મા પૃષ્ઠમાં વિઆહપણ્ણત્તિના ૬૭૭મા સૂત્રગત કાલિયસુત્તની ટીકામાં એનો અર્થ ૧૧ અંગ કરાયો છે તે નોંધી ગયા તેનું શું? વળી વિસેસાવસ્સયભાસની ૨૨૯૪મી ગાથાની વૃત્તિમાં મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ નીચે મુજબ કહ્યું છે તેનું કેમ?

"इहैकादशाङ्गरूपं सर्वमपि श्रुतं कालग्रहणादिविधिनाऽधीयत इति कालिकमुच्यते। तत्र प्रायश्चरण-करणमेव प्रतिपाद्यते। अत आर्यरक्षितसूरिभिस्तत्र चरणकरणानुयोग एव कर्तव्यतयाऽनुज्ञातः, न तु अन्येऽपि शेषा धर्मकथाद्यनुयोगाश्च इति, अतोऽनुयोग-तद्वतोरभेदोपचारात् कालिकश्रुतं प्रथमचरणकरणानुयोगो व्यवह्रियते।"

વિશેષમાં નંદીસુત્ત (સૂ. ૪૪)ની [4]ચુણ્ણિમાં તેમ જ એની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત

---

૧ કેટલાકનું કહેવું એ છે કે આ સંખ્યા શ્રીઋષભદેવના પ્રધાન સૂત્ર રચનામાં સમર્થ એવા શ્રમણોની સંખ્યા પૂરી પાડે છે; બાકી સામાન્ય શ્રમણો તો એથી પણ વિશેષ હતા કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રીઋષભદેવના જીવનકાલ દરમ્યાનના શ્રમણોની આ સંખ્યા નથી, કિન્તુ એમના સમસ્ત તીર્થમાં જે ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટ શક્તિશાળી શ્રમણો થયા તેની આ સંખ્યા છે.

૨ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આર્હતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૨૧૭-૨૨૫).

૩ આ તીર્થંકરના સાક્ષાત્ શિષ્ય ન હોય એ જગજાહેર છે, પરંતુ એમણે ઉપદેશેલા શ્રુતને તેમણે સ્વીકારેલું હોવાથી એ રીતે તેઓ એમના શિષ્ય ગણાય

૪ આ ચુણ્ણિના ૪૬મા અને ૪૭મા પત્રમાંની એને લગતી પંક્તિ નીચે મુજબ છે.—

"गणधरकृतमंगगतं [illegible] वा किंचि विसेसजुत्तं तं

વૃત્તિમાં ગમિક અને અગમિક શ્રુત સમજાવતાં ગમિક શ્રુત તરીકે **દિટ્ઠિવાય**નો અને અગમિક શ્રુત તરીકે **આયાર** આદિનો ઉલ્લેખ કરતાં **આયાર** વગેરેને કાલિયસુત્ત કહ્યું છે તેનું કેમ ?

આનો ઉત્તર એમ સંભવે છે કે કાલિયસુય (કાલિક શ્રુત) શબ્દના બે અર્થો થાય છે. પહેલો અર્થ ઉત્કાલિક શ્રુત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જ્યારે બીજો અર્થ એનાથી નિરપેક્ષ છે. પહેલા અર્થમા અત્ર એ પ્રશ્ન પણ નોંધી લઇએ કે **દિટ્ઠિવાય**નું અધ્યયન પણ કાલગ્રહણપૂર્વક હોય એમ જણાય છે તો પછી એના બીજા અર્થસૂચક કાલિયસુત્તમાં એનો અંતર્ભાવ કરાય કે નહિ અને જો કરાતો હોય તો **વિઆહપણ્ણત્તિ**ના ૬૭૭મા સૂત્રમાં તેમ કેમ કરાયું નથી ?

૪૨ આગમો—શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિકૃત **વિચારલેસ** કે જેને **વિચારસારપ્રકરણ** તરીકે ઓળખાવાય છે તેની ૩૪૪મીથી ૩૫૧મી ગાથામા સાંપ્રતિક ૪૫ આગમોનો ઉલ્લેખ છે તેમાં પહેલી બે ગાથામાં ૧૧ અંગોનો નામોલ્લેખ છે અને એની પછીની ગાથામાં પ્રત્યેક અંગનું પ્રમાણ (પરિમાણ) છે. ત્યાર પછીની ગાથામાં નીચે મુજબના ૩૪ ગ્રંથોનો નામ-નિર્દેશ છે:—

(૧) ઓવઇ, (૨) રાયપસેણીય, (૩) જીવાભિગમ, (૪) પન્નવણા, (૫) ચંદપન્નત્તિ, (૬) સૂરપન્નત્તિ, (૭) જંબુદ્દીવપન્નત્તિ, (૮) નિરયાવલિયા, (૯) કપ્પિય, (૧૦) પુપ્ફિય, (૧૧) પુપ્ફચૂલિઆ, (૧૨) વણ્હિદસા, (૧૩) દીવસાગરપન્નત્તિ, (૧૪) કપ્પ, (૧૫) નિસીહ, (૧૬) દસાસુય, (૧૭) વવહાર (૧૮) ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત, (૧૯) રિસિભાસિય, (૨૦) દસયાલિય, (૨૧) આવસ્સય, (૨૨) તંદુલવેયાલિયયા, (૨૩) ચંદાવિજ્ઝય, (૨૪) ગણિવિજ્જા, (૨૫) નિરયવિભત્તિ, (૨૬) આઉરપચ્ચક્ખાણ, (૨૭) ગણહરવલય, (૨૮) દેવિંદનરિંદ, (૨૯) મરણભત્તિ, (૩૦) આણભત્તિ, (૩૧) પકિખય, (૩૨) નંદી, (૩૩) અણુઓગદાર અને (૩૪) દેવિંદસંથવણ.

આ પ્રમાણેના નામો રજુ કરતી વેળા **પુપ્ફચૂલિઆ** સાથે 'ઉવંગ' શબ્દ વપરાયેલો છે. વળી **દીવસાગરપન્નત્તિ** નામની પછી 'મયવિસેસેણ' એવો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે **ઓવઇ**થી માંડીને તે **પુપ્ફચૂલિઆ** સુધીનાં ૧૧ ઉપાંગો ઉપરાંત બારમા તરીકે **વણ્હિદસા** કે **દીવસાગરપણ્ણત્તિ**નો ઉલ્લેખ કરાય છે, એટલે કે બાર ઉપાંગોની ગણના પરત્વે મતભેદ છે. **આવસ્સય** પછી 'અંગવજ્જાઇં' અને **આઉરપચ્ચક્ખાણ** પછી 'પઇન્ના' શબ્દ વપરાયેલા છે. વિશેષમાં ઉપરમી ગાથામા 'ઉદ્ધારા' શબ્દ પછી **પંચકપ્પ, જિયકપ્પ, [1]પિંડનિજ્જુત્તિ** અને **[2]ઓહનિજ્જુત્તિ**નો નિર્દેશ છે

વવહારસુત્તના દસમા ઉદ્દેશકના અંતમાં કયું શાસ્ત્ર ક્યારે ભણાય તેનો *ઉલ્લેખ કરાતી વેળા નીચે મુજબના ૨૭ આગમોનો—અધ્યયનોનો ત્યાં નિર્દેશ કરાયેલો છે: —

दुगादिसततगणहो पढिज्जमाणं गमितं भण्णति, तं च एवंविह वहसणं **दिट्ठिवाए**, अण्णोण्णक्खगमि-पाणठितं पढिज्जइ तं अगमितं, तं च प्रायसो **आयारादिक** लियसुतं."

१-२ આ બંનેમાંથી ગમે તે એકને ચોથા મૂલસૂત્ર તરીકે ઓળખાવાય છે.

* આ માટે જુઓ સાતમું પ્રકરણ.

(૧) [1]આયારપકપ્પ, (૨) સૂયગડ, (૩) [2]દસા, (૪) કપ્પ, (૫) વવહાર, (૬) ઠાણ, (૭) સમવાઅ, (૮) વિયાહ, (૯) ખુડ્ડિયાવિમાણપવિભત્તિ, (૧૦) મહલ્લિયાવિમાણપવિભત્તિ (૧૧) અંગચૂલિયા, (૧૨) વગ્ગચૂલિયા, (૧૩) વિયાહચૂલિયા, (૧૪) અરુણોવવાઅ. (૧૫) ગરુલોવવાઅ, (૧૬) ધરણોવવાઅ, (૧૭) વેસમણોવવાઅ, (૧૮) વેલંધરોવવાઅ, (૧૯) [3]ઉટ્ઠાણપરિયાવણિઅ, (૨૦) સમુટ્ઠાણસુઅ, (૨૧) દેવિંદોવવાઅ, (૨૨) નાગપરિયાવણિઅ, (૨૩) [4]સુમિણભાવણા, (૨૪) ચારણભાવણા, (૨૫) આસીવિસભાવણા, (૨૬) દિટ્ઠિવિસભાવણા અને (૨૭) દિટ્ઠિવાઅ.

ઠાણ (સૂ. ૩૯૯)ની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકામાં કયું આગમ–કયું અધ્યયન કયારે ભણાય તે પરત્વે [5]આઠ પદ્યો અવતરણરૂપે અપાયેલાં છે.[6] તેમાં ત્રણથી માંડીને તેર વર્ષના

---

૧ આનું બીજું નામ નિસીહ છે. ૨ આનું બીજું નામ આયારદસા છે.

૩ કાલિક શ્રુત તરીકે જે ઉટ્ઠાણસુઅનો નિર્દેશ ૬૬મા પૃષ્ઠમાં કરાયો છે તેથી આ ભિન્ન છે કે અભિન્ન તે જાણવું બાકી રહે છે.

૪ આનો ઉલ્લેખ ૬૬મા પૃષ્ઠમાં ગણાવેલ કાલિક શ્રુત અને ઉત્કાલિક શ્રુતના ગ્રંથોમાં જોવાતો નથી. તો એનો એ બેમાંથી એકમાં અંતર્ભાવ થાય છે કે નહિ? એ. પછીના ત્રણ ગ્રંથોને તો પક્ખિયસુત્તમાં કાલિક શ્રુત તરીકે ગણાવાયેલા છે.

૫ "कालक्कमेण पत्तं संवच्छरमाइणा उ जं जंमि ।
तं तंमि चेव धीरो वाएज्जा सो य कालोऽयं ॥१॥
तिवरिसपरियागस्स उ आयारपकप्पनाममज्झयणं ।
चउवरिसस्स य सम्मं सूयगडं नाम अंगंति ॥२॥
दसकप्पववहारा संवच्छरपणगदिक्खियस्सेव ।
ठाणं समवाओऽविय अंगे ते अट्ठवासस्स ॥३॥
दसवासस्स विवाहो एक्कारसवासयस्स य इमे उ ।
खुड्डियविमाणमाई अज्झयणा पंच नायव्वा ॥४॥
बारसवासस्स तहा अरुणुववायाइ पंच अज्झयणा ।
तेरसवासस्स तहा उट्ठाणसुयाइया चउरो ॥५॥
चोद्दसवासस्स तहा आसीविसभावणं जिणा बिंति ।
पन्नरसवासगस्स दिट्ठीविसभावणं तहय ॥६॥
सोलसवासाईसु य एक्कोत्तरवुड्ढिएसु जहसंखं ।
चारणभावण–महासुविणभावणा–तेयगनिसग्गा ॥७॥
एगूणवीसगस्स उ दिट्ठिवाओ दुवालसममंगं ।
संपुण्णवीसवरिसो अणुवाई सव्वसुत्तस्स ॥८॥"

આ પૈકી બીજું પદ્ય તેમ જ ત્રીજું પદ્ય ઠાણની ટીકાના દ્વિતીય પત્રના પ્રારંભમાં પણ ...સૂરિએ અવતરણરૂપે આપ્યાં છે. વિશેષમાં જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિની શ્રીશાન્તિચન્દ્ર વાચકે ...નામે પ્રમેયરત્નમંજૂષા (પત્ર ૩ આ)માં જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિના યોગનો અવસર

પર્યાયવાળા સુધીના તેમ જ ૧૯ અને ૨૦ વર્ષના પર્યાયવાળાના અભ્યાસ માટે ઉપર્યુક્ત કથન સાથે એકતા જોવાય છે એ સિવાયના પર્યાયવાળા માટે ભિન્નતા જોવાય છે. જેમકે ૧૪ વર્ષના, ૧૫ વર્ષના, ૧૬ વર્ષના, ૧૭ વર્ષના અને ૧૮ વર્ષના પર્યાયવાળા માટે ત્યાં અનુક્રમે **આસીવિસભાવણ, દિટ્ઠીવિસભાવણ, ચારણભાવણ, મહાસુવિણભાવણ** અને **તેયગનિસગ્ગ**નો નિર્દેશ કરાયેલો છે આ પાંચેનો **પક્ખિયસુત્ત**માં કાલિક શ્રુત તરીકે ઉલ્લેખ છે

ઠાણ (સ્થા. ૧૦; [1]સૂ. ૭૫૫)માં નીચે મુજબ દસ દસાનાં નામો અપાયાં છેઃ—

(૧) કમ્મવિવાગદસા, (૨) ઉવાસગદસા, (૩) અંતગડદસા, (૪) અણુત્તરોવવાયદસા, (૫) આયારદસા, (૬) પણ્હાવાગરણદસા, (૭) બંધદસા, (૮) દોગિદ્ધિદસા, (૯) દીહદસા અને (૧૦) સંખેવિતદસા.

આ દસે દસાઓનાં દસ દસ અજ્ઝયણ (અધ્યયન) છે. એનાં નામો પણ આ જ સૂત્રમાં અપાયેલાં છે[2] એની ટીકા (પત્ર ૫૦૬ આ–૫૧૩ આ)માં શ્રી**અભયદેવસૂરિ**એ આ

વિચારતાં ઉપર્યુક્ત પદો પૈકી પ્રથમ સિવાયના તમામ અવતરણરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે, જો કે એમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે પાઠભેદ જોવાય છે, પરંતુ તે અંગોના નામ સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી

૧-૨ આનો પ્રસ્તુત ભાગ નીચે મુજબ છેઃ—

"दस दसाओ प० तं०-**कम्मविवागदसाओ उवासगदसाओ अंतगडदसाओ अणुत्तरोववायदसाओ आयारदसाओ पण्हावागरणदसाओ बंधदसाओ दोगिद्धिदसाओ संखेवितदसाओ।**

कम्मविवागदसाणं दस अज्झयणा प० तं०—

मियापुत्ते १ त गोत्तासे २ अंडे ३ सगडेति यावरे ४।
माहणे ५ णंदिसेणे ६ त सोरिय त्ति ७ उदुंबरे ८॥
सहसुद्दाहे आमलते ९ कुमारे लेच्छती १० इति।

उवासगदसाणं दस अज्झयणा प० तं०—

आणंदे १ कामदेवे २ अ गाहावति चूलणीपिता ३।
सुरादेवे ४ चुल्लसतते ५ गाहावति कुंडकोलिते ६॥
सद्दालपुत्ते ७ महासतते ८ णंदिणीपिया ९ सालतियापिता १०।

अंतगडदसाणं दस अज्झयणा प० तं०—

णमि १ मातंग २ सोमिले ३ रामगुत्ते सुदंसणे ४ ५ चेव।
जमाली ६ त भगाली ७ त किंकमे ८ पल्लतेतित ९॥
फाले अंबडपुत्ते १० त एमेते दस आहिता।

अणुत्तरोववातियदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—

इसिदासे १ य धण्णे २ त सुणक्खत्ते ३ य कातिते ४ [तिय]।
संठाणे ५ सालिभद्दे ६ त आणंदे ७ तेतली ८ तित।
दसण्णभद्दे ९ अतिमुत्ते १० एमेते दस आहिता।

आयारदसाणं दस अज्झयणा पं० तं० वीसं असमाहिट्ठाणा १ एगवीसं सबला २ तेत्तीसं

દસાઓ અને એનાં અજ્ઝયણોનો પરિચય આપ્યો છેઃ **કમ્મવિવાગદસા** એ વિપાક-શ્રુત નામના ૧૧મા અંગનો પ્રથમ [1]શ્રુતસ્કંધ છે **ઉવાસગદસા** એ ૭મું અંગ છે. ૮મા અંગના પ્રથમ વર્ગમાં દસ અધ્યયનો છે એટલે એ સંખ્યા વડે ઉપલક્ષિત ગ્રંથને પણ **અંતગડદસા** કહેવામાં આવે છે એટલે અહીં દર્શાવેલ **અંતગડદસા** તે ૮મું અંગ છે. **અણુત્તરોવવાયદસા** એ ૯મું અંગ છે. **આયારદસા** એ દશાશ્રુતસ્કન્ધ તરીકે રૂઢ થયેલો–ઓળખાવાતો ગ્રન્થ છે. **પણ્હાવાગરણદસા** એ ૧૦મું અંગ છે. બાકીની દસાઓ અમને માલૂમ નથી એમ તેઓ કહે છે છતાં એનાં અજ્ઝયણોનો તો કંઇક પરિચય આપે છે.

તેઓ **કમ્મવિવાગદસાના** અજ્ઝયણનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે કે **ગોત્તાસ** (ગોત્રાસ) એટલે ઉજ્ઝિતક અધ્યયન, અંડ એટલે અભગ્નસેન અ૦, **સહસુદાર** એટલે દેવદત્તા અ૦, અને લેચ્છઇ એટલે અજ્જુ અ૦ છે. **સોરિય** અ૦ તે **વિપાકશ્રુતમાં** આઠમા અ૦ તરીકે અપાયેલું છે એમ તેઓ સૂચવે છે એટલે કે અત્ર ક્રમભેદ છે.

અંતગડદસાનાં અધ્યયનોનો પરિચય આપતાં તેઓ કહે છે કે **નમિથી** માંડીને **અંબડ**-**પુત્ત** સુધીનાં નામો **અંતકૃદ્દશાંગના** પ્રથમ વર્ગમાંના અધ્યયનસંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ નથી. ત્યાં તો બીજાં જ નામો છે એટલે એ નામો વાચનાંતરને આભારી હોય એમ સંભાવના કરીએ છીએ.

અણુત્તરોવવાયદસાનાં અહીં આપેલાં અધ્યયનોમાંથી કેટલાંકની જ, નહિ કે બધાંની સમાનતા **અનુત્તરોપપાતિકદશાના** ત્રણ વર્ગો પૈકી બીજા વર્ગના અધ્યયનો

आसादणातो ३ अट्ठविहा गणिसंपया ४ दस चित्तसमाहिट्ठाणा ५ एगारस उवासगपडिमातो ६ बारस भिक्खुपडिमातो ७ पज्जोसवणाकप्पो ८ तीसं मोहणिज्जट्ठाणा ९ आजाइट्ठाणं १०।

पण्हावागरणदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—उवमा १ संखा २ इसिभासियाइं ३ आयरियभासियाइं ४ महावीरभासिआइं ५ खोमगपसिणाइं ६ कोमलपसिणाइं ७ अद्दागपसिणाइं ८ अंगुट्ठपसिणाइं ९ बाहुपसिणाइं १०।

बंधदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—बंधे १ मोक्खे २ य देवद्धि ३ दसारमंडलेवि य ४ आयरियविप्पडिवत्ती ५ उवज्झायविप्पडिवत्ती ६ भावणा ७ विमुत्ती ८ सातो ९ कम्मे १०।

दोगेहिदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—वाते १ विवाते २ उववाते ३ सुखेत्ते ४ कसिणे ५ बायालीस सुमिणे ६ तीसं महासुमिणा ७ बावत्तरिं सव्वसुमिणा ८ हारे ९ रामे गुत्ते १० एमेते दस आहिता।

दीहदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०—चंदे १ सूरे २ सुक्के ३ य सिरिदेवी ४ पभावती ५ दीवसमुद्दोववत्ती ६ बहूपुत्ती ७ मंदरेति त थेरे संभूतविजये ८ थेरे पम्ह ९ ऊसासनीसासे १०।

संखेवितदसाणं दस अज्झयणा पं० तं०— खुड्डियाविमाणपविभत्ती १ महल्लियाविमाण- २ अंगचूलिया ३ वग्गचूलिया ४ विवाहचूलिया ५ अरुणोववाते ६ वरुणोववाते ७ गरुलोववाते ८ वेलंधरोववाते ९ वेसमणोववाते १०।"

૧ બીજો શ્રુતસ્કંધ પણ દસ અધ્યયન રૂપ છે તો પછી એનો અત્ર કેમ ઉલ્લેખ નથી એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી તેનો ઉત્તર શ્રીઅભયદેવસૂરિ એમ આપે છે કે એનું આગળ ઉપર વિવરણ [illegible] તેથી તે અત્ર આપવામાં આવ્યો નથી જુઓ પત્ર ૫૦૬ આ-૫૦૭ અ.

સાથે જોવાય છે એટલે આ પણ વાચનાંતરને આભારી હશે, નહિ કે લભ્યમાન વાચનાને, એમ તેઓ કહે છે

પ્રશ્નવ્યાકરણદશાનું જે સ્વરૂપ અહીં આપેલું છે તેવું હાલમાં એ જોવાતું નથી, કિન્તુ પાંચ આસ્રવ અને પાચ સંવરનું પ્રતિપાદન કરનાર **પ્રશ્નવ્યાકરણ** જોવાય છે.

બન્ધદશા, દ્વિગૃદ્ધિદશા અને **દીર્ઘદશાનું** સ્વરૂપ જાણવામાં નથી દીર્ઘદશાનાં કેટલાંક અધ્યયનો **નરકાવલિકાશ્રુતસ્કંધમાં** જોવાય છે. જેમકે ચન્દ્ર સંબધી વક્તવ્યને રજુ કરનારું 'ચન્દ્ર' અધ્યયન. એવી રીતે 'સૂર' અધ્યયન, 'શુક્ર' અધ્યયન, 'શ્રીદેવી' અધ્યયન અને 'મદ્દુપુત્રી' અધ્યયન માટે સમજી લેવું. વિશેષમાં અહીં આપેલું પાંચમું અધ્યયન નામે 'પ્રભાવતી' અધ્યયન **નિરયાવલિકાશ્રુતસ્કંધમાં** જણાતું નથી અને ત્રણ અધ્યયનો વિષે મને કંઇ ખબર નથી એમ શ્રીઅભયદેવસૂરિ કહે છે.

સંખેવિતદસા આશ્રીને તેમનું કહેવું એ છે કે **આચાર** આદિની ચૂલિકા તે **અંગચૂલિકા, અંતકૃદ્દશાના** જે આઠ વર્ગો છે તેની ચૂલિકા તે **વર્ગચૂલિકા** અને **વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ** યાને **ભગવતીની** ચૂલિકા તે **વ્યાખ્યાચૂલિકા** છે વળી **અરુણ** નામના દેવના ઉપપાતને લગતો ગ્રન્થ તે **અરુણોપપાત** છે અને **વરુણોપપાત** માટે એ પ્રમાણે સમજી લેવું.

વળી આ ત્રીજા અંગ (સ્થા. ૩, ઉ. ૧; સૂ. ૧૫૨)માં **ચંદપન્નતિ, સૂરપન્નત્તિ** અને **દીવસાગરપન્નત્તિ** એમ ત્રણ પણ્ણત્તિનાં નામ છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર નીચે મુજબ છે:—

' तओ पन्नत्तीओ कालेणं अहिज्जंति तं०-**चंदपन्नत्ती, सूरपन्नत्ती, दीवसागरपन्नत्ती**"

આવસ્સયસુત્તની શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિજ્જુત્તિની ૮૨ મી ને ૮૩ મી ગાથામાં નીચે મુજબ દસ આગમોનાં નામ ઉપલબ્ધ થાય છે:—

(૧) **આવસ્સય,** (૨) **દસકાલિય,** (૩) **ઉત્તરજ્ઝયણ,** (૪) **આયાર,** (૫) **સૂયગડ,** (૬) **દસા,** (૭) **કપ્પ,** (૮) **વવહાર,** (૯) **્રિયપણ્ણત્તિ** અને (૧૦) **ઇસિભાસિય.**

શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિકૃત **જીયકપ્પચુણ્ણિ** (પૃ ૧)માં નીચે મુજબનાં છેદસૂત્રોનો ઉલ્લેખ છે:—

(૧) **કપ્પ,** (૨) **વવહાર,** (૩) **કપ્પિયાકપ્પિય,** (૪) **ચુલ્લકલ્પ,** (૫) **મહાકપ્પસુય** અને (૬) **નિસીહ.**

આ પ્રમાણે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આગમોનાં પ્રાકૃત નામોનો ઉલ્લેખ જોવાય છે. એવી રીતે ગીર્વાણ ગિરામાં ગુંથાયેલા સાહિત્યમાં પણ એનાં નામો સંસ્કૃતમાં નજરે પડે છે. એ પૈકી **તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર** (અ ૧, સૂ. ૨૦)ના ભાષ્ય (પૃ ૯૦)માં બાર અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના બાર ભેદરૂપ તેમ જ અંગબાહ્ય એવા શ્રુતના કેટલાક પ્રકારોના નામ છે. શ્ર **જિનપ્રભસૂરિકૃત સિદ્ધાન્તાગમસ્તવમાં** લગભગ ૫૦ આગમોનાં નામો નજરે પડે છે **જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિની શ્રીશાંતિચન્દ્રગણિકૃત પ્રમેયરત્નમંજૂષા** નામની ટીકા (પત્ર ૧ આ-૨ અ)મા બાર ઉપાંગોનો ઉલ્લેખ છે.

આ પ્રમાણે જે વિવિધ આગમોનાં નામો જોવાય છે તે પૈકી ૧૨ અંગો સિવાયનાં તમામ અંગબાહ્ય શ્રુત ગણાય છે. એનો પરિચય આગળ ઉપર અપાશે. એ અંગબાહ્ય શ્રુતમાં [1]૧૨ ઉપાંગો, [2]૪ મૂલસૂત્રો ને ૬ છેદસૂત્રો પણ આવી જાય છે

---

૧ જુઓ પૃ. ૬૯. ૨ જુઓ પૃ ૬૬ ને ૬૯

પ્રકરણ ૭ મું.

આગમોના પઠનપાઠન માટેની વ્યવસ્થા

આપણે પાંચમા પ્રકરણ (પૃ. ૫૨–૫૫)માં બારમા અંગના પાંચ વિભાગોનો ક્રમ અભ્યાસ-દૃષ્ટિએ જે રખાયો હશે તેનો વિચાર કરી ગયા. વળી સ્થાપનાદૃષ્ટિએ બારે અંગોનો ક્રમ પણ આપણે ત્રીજા પ્રકરણ (પૃ. ૨૫–૨૭)માં જોઇ ગયા. વિશેષમાં ૨૫મા પૃષ્ઠમાં એ પણ જોઇ ગયા કે ગણધરપદવી પછીનાં ઉદાહરણો પૈકી કેટલાંકને અંગોમા ખુદ ગણધરોએ સ્થાન આપેલું છે એમ શ્રીઆનંદસાગરસૂરિનું કહેવું છે આ ઉપરાંત શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના આધિપત્ય હેઠળ આગમો પુસ્તકારૂઢ કરાયા ત્યારે તે અમુક ક્રમે અને ઢબે લખાયા એવો આપણે સામાન્ય ઉલ્લેખ પાંચમા પ્રકરણ (પૃ. ૪૮–૪૯)માં વિચારી ગયા છીએ. અહીં આપણે આગમોના પઠન-પાઠનની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરીશું. એ માટે હવે આપણે સૌથી પ્રથમ વવહારસુત્તના જે ઉલ્લેખનો ૧૯ પૃષ્ઠમાં નિર્દેશ કરી ગયા છીએ તે રજુ કરીશું:—

"तिवासपरियायस्स समणस्स निग्गन्थस्स कप्पइ **आयारपकप्पे** नामं अज्झयणे उद्दिसित्तए।

चउवासपरियाए कप्पइ **सूयगडे** नामं अङ्गे उद्दिसित्तए।

पञ्चवासपरियाए कप्पइ **दस-कप्प-ववहारे** उद्दिसित्तए।

अट्ठवासपरियाए कप्पइ **ठाण-समवाए** उद्दिसित्तए।

दसवासपरियाए कप्पइ **वियाहे** नामं अङ्गे उद्दिसित्तए।

एक्कारसवासपरियाए कप्पइ **खुड्डियाविमाणपविभत्ती महल्लियाविमाणपविभत्ती अङ्गचूलिया वग्गचूलिया वियाहचूलिया** नामं अज्झयणे उद्दिसित्तए।

बारसवासपरियाए कप्पइ **अरुणोववाए गरुलोववाए धरणोववाए वेसमणोववाए वेलंधरोववाए** नामं अज्झयणे उद्दिसित्तए।

तेरसवासपरियाए कप्पइ **उट्ठाणपरियावणिए समुट्ठाणसुए देविन्दोववाए नागपरियावणिए** नामं अज्झयणे उद्दिसित्तए।

चोद्दसवासपरियाए कप्पइ **सुमिणभावणा** नामं अज्झयणे उद्दिसित्तए।

पन्नरसवासपरियाए कप्पइ **चारणभावणा** नामं अज्झयणे उद्दिसित्तए।

सत्तरसवासपरियाए कप्पइ **दिट्ठीविसभावणा** नामं अज्झयणे उद्दिसित्तए

एगूणवीसवासपरियाए कप्पइ **दिट्ठिवाए** नामं अङ्गे उद्दिसित्तए।

वीसवासपरियाए समणे निग्गन्थे सव्वसुयाणुवाई भवइ।"

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી કેટલાં વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા શ્રમણ શેનો અભ્યાસ કરી શકે તે જોઇ શકાય છે, પરંતુ આ ઉલ્લેખ ઠાણની ટીકાગત [1]અવતરણથી તેમ જ પ્રમેયરત્નમંજૂષાગત અવતરણથી અમુક અમુક બાબતોમાં જુદો પડે છે એ હકીકત આપણે ૭૨મા પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા છીએ, છતાં એ ઝટ ખ્યાલમાં આવે તે માટે નીચે મુજબનો કોઠો હું આપું છું:—

૧ આ અવતરણરૂપ આઠ પદ્યો શ્રીયાકિનીમહત્તરાધર્મપુત્ર શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવત્થુગમાં ૫૮૧ થી ૫૮૮ સુધીની ગાથા રૂપે નજરે પડે છે એટલે આ પદ્યો શ્રીહરિભદ્રસૂરિના સમય જેટલાં તો પ્રાચીન છે જ. આ પદ્યો એ સૂરિએ જાતે ન રચતાં પૂર્વકાલીન કોઇ કૃતિમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાં હોય તો તેમ સ્પષ્ટપણે કહેવા માટે કોઈ પ્રમાણ જણાતું નથી.

દીક્ષાપર્યાય	સૂત્રનું નામ (વવહાર પ્રમાણે)	ઠાણની ટીકા પ્રમાણે	પ્રમેયરત્નમંજૂષાગત અવતરણ પ્રમાણે
૩ વર્ષ	આયારપકપ્પ અજ્ઝયણ	→	→
૪ ,,	સૂયગડ અંગ	→	→
૫ ,,	દસા, કપ્પ અને વવહાર	→	→
૮ ,,	ઠાણ અને સમવાય	→	→
૧૦ ,,	વિયાહ અંગ	વિવાહ	→
૧૧ ,,	ખુડ્ડિયાવિમાણપવિભત્તિ, મહલ્લિયાવિમાણપવિભત્તિ, અંગચૂલિયા, વગ્ગચૂલિયા અને વિયાહચૂલિયા અજ્ઝયણ	ખુડ્ડિયવિમાણ વગેરે પાંચ અજ્ઝયણો	→
૧૨ ,,	અરુણોવવાઅ, ગરુલોવવાઅ, ધરણોવવાઅ, વેસમણોવવાઅ, અને વેલંધરોવવાઅ અજ્ઝયણ	અરુણવવાય વગેરે પાંચ અજઝયણ	અરુણોવવાય વગેરે પાંચ અજ્ઝયણ
૧૩ ,,	ઉટ્ઠાણપરિયાવણિઅ, સમુટ્ઠાણસુઅ, દેવિંદોવવાઅ અને નાગપરિયાવણિઅ અજ્ઝયણ	ઉટ્ઠાણસુય વગેરે ચાર	→
૧૪ ,,	સુમિણભાવણા અજ્ઝયણ	આસીવિસભાવણ	→
૧૫ ,,	ચારણભાવણા અજ્ઝયણ	દિટ્ઠીવિસભાવણ	→
૧૬ ,,	આસીવિસભાવણા અજ્ઝયણ	ચારણભાવણ	
૧૭ ,,	દિટ્ઠીવિસભાવણા અજ્ઝયણ	મહાસુવિણભાવણ	→
૧૮ ,,		તેયગનિસગ્ગ	
૧૯ ,,	દિટ્ઠિવાઅ અંગ	દિટ્ઠિવાય	→
૨૦ ,,	સવ્વસુય	સવ્વસુત્ત	→

આ ઉપરથી નીચે મુજબ પ્રશ્નો તારવી શકાય છેઃ—

(૧) ઠાણની ટીકાગત અવતરણ અને પ્રમેયરત્નમંજૂષાગત અવતરણમાં એકવાક્યતા છે, જ્યારે એ બંનેથી વવહારસુત્તગત ઉલ્લેખ કેટલીક બાબતમાં જુદો પડે છે તો એનો સમન્વય કોઈએ કર્યો છે અને હોય તો શો ? અને ન કર્યો હોય તો તે કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે ?

(૨) એક વર્ષના અને બે વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ શેનો અભ્યાસ કરે ?

(૩) પાંચ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ દસા, કપ્પ અને વવહારનો અભ્યાસ કરી શકે તો ૭ અને સાત વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ શેનો અભ્યાસ કરી શકે એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે. એવી રીતે આઠ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ ઠાણ અને સમવાયનો અભ્યાસ કરે તો નવ વર્ષવાળા મુનિ શેનો અભ્યાસ કરે ઇત્યાદિ પ્રશ્ન ઊઠે છે.

(૪) વવહારસુત્તમાં ૧૮ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળાએ શું ભણવું એ વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નથી તેનું શું ?

(૫) આવસ્સયસુત્ત વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી તેનું શું કારણ ?

(૬) આયાર તેમ જ નાયાધમ્મકહા વગેરે અંગોના અભ્યાસ માટે અત્ર કેમ કંઈ ઉલ્લેખ નથી ?

(૭) ઉપાંગાદિના અભ્યાસ માટે કેમ ઉલ્લેખ નથી ?

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારીએ તે પૂર્વે પંચવત્થુગ (ગા ૫૮૫)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે તે નોંધી લઈએ:—

"अरुणोववाए वरुणोववाए गरुलोववाए वेलंधरोववाए वेसमणोववाए"

આ પ્રમાણે આ ઉલ્લેખ અંશતઃ વવહારસુત્તથી જુદો પડે છે, કેમકે અહીં વરુણો- વવાઅનો નિર્દેશ છે, જ્યારે ત્યાં ધરણોવવાઅનો નિર્દેશ છે.

"જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાની"માં એના લેખક અને પ્રકાશક પં. બેચરદાસ જીવરાજે પૃ. ૧૯૪–૧૯૫માં જે નીચે મુજબ કહ્યું છે તે પણ નોંધી લઈએ.

"પાંચ (૭ અને સાત ?) વર્ષના પર્યાયવાળાને અનુક્રમે દશા (ઉપાસકદશા અન્તકૃદ્દશા અને અનુત્તરોપપાતિકદશા ?), કલ્પ અને વ્યવહાર શીખવવાં."

અત્ર બે શંકાગ્રસ્ત ઉલ્લેખ છે. તેમાં પહેલાથી તેઓ એમ સૂચવતા જણાય છે કે પાંચ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિને દશા, ૭ વર્ષનને કલ્પ અને સાતને વ્યવહાર એમ માનવું કે કેમ ? બીજા ઉલ્લેખથી તેઓ દશાથી શુ સમજવું તે પૂછે છે. પહેલા વિષે હું કંઈ સપ્રમાણ કહી શકું તેમ નથી, પરંતુ બીજાથી તો 'દશાશ્રુતસ્કંધ' સમજવું જોઈએ એમ મને ભાસે છે.

'આઠ અને નવ વર્ષના પર્યાયવાળાને અનુક્રમે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ શીખવવાં" એવો ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ ૧૯૫)માં ઉલ્લેખ છે.

અમુક પર્યાયવાળા મુનિએ અમુક ભણવું એ ક્રમ–"આ પર્યાયવાદનું વિધાન પણ ચૈત્યવાસીઓના સમયનું છે" એમ જે પં. બેચરદાસે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે હવે નોંધી લઈએ. તેમણે પોતના એ કથનના સમર્થનાર્થે નીચે મુજબનો કોઠો આપેલો છે:—

મુનિ	દીક્ષાપર્યાય	શ્રુતજ્ઞાન		ક્યા સૂત્રમાં ?
મહાબલ	૧૨ વર્ષ	સામાયિકાદિ ૧૪ પૂર્વ	**ભગવતીસૂત્ર**	પૃ. ૯૬૭-૯૬૮ આ.
સુદર્શન	,, ,,	,, ,, ,,	,,	પૃ. ૯૬૯ આ.
કાર્તિક	,, ,,	,, ,, ,,	,,	પૃ ૧૩૮૧ આ.
સુદર્શન	૫ ,,	એકાદશાંગ	**અંતકૃદ્દશા**	સ પૃ. ૨૩
પૂર્ણભદ્ર	,, ,,	,,	,,	,, , ,,
કાલી આર્યા	૮ ,,	,,	,,	,, ,, ૨૫-૩૦
સુકાલી ,,	૯ ,,	,,	,,	,,
મહાકાલી	,, ,,	,,	,,	,,
કૃષ્ણા	૮ ,,	,,	,,	,,
સુકૃષ્ણા	,, ,,	,,	,,	,,
મહાકૃષ્ણા	,,	,,	,,	,,
વીરકૃષ્ણા	,,	,,	,,	,,
રામકૃષ્ણા	,,	,,	,,	,
ધન્ય	૯ માસ	,,	**અનુત્તરૌપપાતિકદશા**	સ. પૃ ૪
વેહલ્લક	૬ ,,	,,	,,	,, ,, ૮

આ પ્રમાણે કેઠો રજુ કર્યા પછી પં **બેચરદાસ** પૃ ૧૯૬-૨૦૦માં કહે છેઃ—

"પર્યાવના ક્રમ પ્રમાણે જ સૂત્રના દાનનું વિધાન પણ અર્વાચીન છે અને તે પદ્ધતિ તથા કઠીન તપરૂપ ઉપધાનોની પદ્ધતિ પણ એ ચૈત્યવાસિઓને પાછા પાડવા માટે જ રચાએલી છે—એનો આદિમમય પણ ત્યારથી જ છે—જો એ બન્ને રીતો પ્રાચીન હોત અને વિધિ–વિહિત હોત તો સૂત્ર ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ શા માટે ન મળત ? અને સૂત્રમાં વર્ણવાએલા આદર્શ શ્રમણો એ રીતને શા માટે ન અનુસરત ? ઉપર જણાવેલો સૂત્રદાન માટેનો પર્યાયક્રમ સૂત્રોમાં આવેલા સાધુઓએ સાચવેલો નથી તેથી તે અર્વાચીન છે અને અવિહિત છે. તે રીતે સૂત્રમાં આવેલા સાધુઓ ઉપધાન (યોગોદ્વહન) કરીને જ સૂત્રો ભણ્યા હોય એવો પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી, તેથી તે પ્રકાર પણ અર્વાચીન અને અવિહિત છે. જ્યાં જ્યાં સાધુઓના સૂત્રાભ્યાસના ઉલ્લેખો મળે છે, ત્યાં કોઇ પણ ઠેકાણે તેઓએ સૂત્રો ભણવા પહેલાં યોગોદ્વહન કર્યું હોય, એવી છાંટ પણ આવતી નથી. હું તો માનું છું કે, જે શ્રમણો નિરંતર યોગનિષ્ઠ, તપસ્વી, અકષાયી અને સુવિનીત હોય તેઓ માટે તો યોગોદ્વહનનો વિધિ તદ્દન નિરર્થક છે, પરંતુ જે શ્રમણો **હરિભદ્રે** દર્શાવ્યા તેવા હોય તેઓ માટે—તેવા યોગચ્યુત ઉદરભરિઓ માટે—એ યોગોદ્વહનની પદ્ધતિ ઉચિત હોઇ શકે છે અને તેમ હોવાથી જ તે પદ્ધતિનો સમય ચૈત્યવાસીનો સમવર્તી છે એમ મારે જણાવવું પડ્યું છે.......'ઉપધાન કરીને સૂત્રો વાચવાં' એવું વિધાન પણ સૂત્રગત આચારવિધાનમાં ક્યાંય મળતું નથી—જણાતું નથી. માત્ર 'મહાનિશીથ સૂત્ર' જે અંગ બહારનું સૂત્ર છે, અને ચૈત્યવાસીઓની હલકી સ્થિતિને સમયે સંકળાએલું છે, તેમાં જ આ ઉપધાનાદિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે આ સૂત્ર કાંઇ સર્વમાન્ય નથી. પ્રાચીન આચાર્યોમાં પણ સૂત્રની પ્રમાણિકતા માટે મોટો મતભેદ થએલો છે—(જુઓ **શતપદી અને મહાનિશીથ**)."

પં. બેચરદાસના આ કથનનું યાથાતથ્ય વિચારાય તેમ જ **વવહારસુત્ત**માં સૂચવેલ અભ્યાસક્રમને ઉદ્દેશીને જે પ્રશ્ન રજુ કરાયા છે તેનો ઉત્તર સૂચવાય તે પૂર્વે કેટલીક હકીકતો નોંધી લેવી દુરસ્ત જણાય છે તેમાં સૌથી પ્રથમ યોગોદ્વહનની આધુનિક પદ્ધતિ વિષે અત્ર ઇસારો કરવામાં આવે છે આધુનિક સમયમાં ૪૫ આગમોને અંગે યોગોદ્વહનની ક્રિયા હજી કેટલાક સંઘાડામાં-મુનિસમુદાયોમાં કરાય છે. એ ક્રિયા વખતે સૂત્રવાચના અપાય છે અને પહોંચી શકાય તો ટીકા સહિત એ સૂત્રનો અર્થ સમજાવાય છે, નહિ તો કેવળ મૂળ માત્રનો-સૂત્રનો અર્થ સમજાવાય છે. આ પ્રણાલિકા મુજબ નીચે પ્રમાણેના ક્રમે યોગોદ્વહન કોઇ કોઇ ઠેકાણે થતું જોવાય છે:—

(૧) આવસ્સયસુત્ત, (૨) દસવેયાલિયસુત્ત, (૩) ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત, (૪) આયાર, (૫) નિસીહસુત્ત, દસાસુયક્ખંધ અને વવહાર, (૬) [1]૨૦ પઇણ્ણગ, (૭) મહાનિસીહ, (૮) નંદીસુત્ત અને અણુઓગદ્દાર, (૯) સૂયગડ, (૧૦) ઠાણ, (૧૧) સમવાય, (૧૨) ઓવવાઇય, રાયપ્પસેણીય, જીવાજીવાભિગમ અને પણ્ણવણા, (૧૩) નાયાધમ્મકહા, ઉવાસગદસા, અંતગડદસા, અણુત્તરોવવાઇયદસા, પણ્હાવાગરણ અને વિવાગસુત્ત, (૧૪) વિયાહપણ્ણત્તિ, (૧૫) સૂરિયપણ્ણત્તિ, જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિ, ચંદપણ્ણત્તિ, કપ્પિયા, કપ્પાવતંસિયા, પુપ્ફિયા, પુપ્ફચૂલિયા અને વણ્હિદસા. કેટલાક મુનિઓ પઇણ્ણગના યોગોદ્વહનની ક્રિયા કરવા પૂર્વે **મહાનિસીહ**ના યોગોદ્વહનની ક્રિયા કરે છે. એવી રીતે કેટલાક **સૂરિયપણ્ણત્તિ** વગેરે આઠ ઉપાંગોના યોગોદ્વહનની ક્રિયા કર્યા બાદ **વિયાહપણ્ણત્તિ**ને અંગે એવી ક્રિયા કરે છે.

એમ કહેવાય છે કે જે સમયે **દસવેયાલિયસુત્ત** રચાયેલું ન હતું તે સમયે તેના સ્થાનમાં **આયાર** ભણાવીને વડી દીક્ષા અપાતી અને ત્યાર બાદ **ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત**, **નિસીહ** વગેરેના યોગો થતા. એ સમયને ઉદ્દેશીને **વવહારસુત્ત**નો ઉલ્લેખ સમજવાનો છે એમ કેટલાક માનતા હોય એમ લાગે છે.

વળી એમ પણ કહેવાય છે **ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત**ના યોગવહનનો કાળ નિયત નથી—અમુક દીક્ષાપર્યાય પછી જ એનું અધ્યયન થાય એમ નથી કે જે હકીકત બીજા પણ કેટલાક આગમોને લાગુ પડે છે.

પ્રમેયરત્નમંજૂષા (પત્ર ૩ આ અને ૪ અ)માનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ હવે આપણે નોંધીશું —

"अत्र **पञ्चवस्तुकसूत्रे** दशवर्षपर्यायस्य साधोः **भगवत्यङ्ग**प्रदानेऽयोग्यत्वस्य प्रतिपादनात् षष्ठाङ्गतया **ज्ञाताधर्मकथाङ्ग**स्य प्रदाने तदनन्तरमवसरः, कारणविशेषे गुर्वाज्ञावशाद्व्यत्ययेऽपि, तत्तदुपाङ्गस्याङ्गस्य तदनन्तरमवसर इति प्रमाण्यते, योगविधानसामाचार्यामपि अङ्गयोगोद्वहनानन्तरमेवोपाङ्ग-विधिप्रदानत्वादिति।"

1 આઉરપચ્ચક્ખાણ, (૨) મહાપચ્ચક્ખાણ, (૩) દેવિંદત્થય, (૪) તંદુલવેયાલિય, (૫) સંથારગ, (૬) ભત્તપરિણ્ણા, (૭) આરાહણપડાગા, (૮) ગણિવિજ્જા, (૯) અંગવિજ્જા, (૧૦) ચઉસરણ, (૧૧) દીવસાગરપણ્ણત્તિ, (૧૨) સગડાળી, (૧૩) જોઇસકરંડગ, (૧૪) મરણસમાહિ, (૧૫) તિત્થોગાલી, (૧૬) સિદ્ધપાહુડ, (૧૭) નરયવિભત્તિ, (૧૮) ચંદાવિજ્ઝય, (૧૯) પન્નકપ્પ અને (૨૦) જીયકપ્પ.

હવે આપણે ૭૬મા પૃષ્ઠમાં જે સાત પ્રશ્નો રજુ કર્યા છે તેના ઉત્તર ક્રમશઃ વિચારીશું:—

(૧) કેટલા દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ શેનો અભ્યાસ કરે એને લગતો **વવહારસુત્તનો** ઉલ્લેખ અન્ય ઉલ્લેખોથી સર્વથા જુદો પડતો નથી, કેમકે ત્રણથી તે તેર વર્ષ સુધીના દીક્ષાપર્યાયવાળા તેમ જ ઓગણીસ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિના અભ્યાસ પરત્વે તો [1]પ્રાયઃ એકવાક્યતા છે જ. આથી જોઇ શકાશે કે કેવળ ચૌદથી અઢાર વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિના અભ્યાસ માટે ભિન્નતા છે. વિશેષમાં એ ભિન્નતા, એક તો અભ્યાસ માટેના દીક્ષાપર્યાય પરત્વેની અને બીજી પાઠ્ય-પુસ્તક પરત્વેની એમ બે પ્રકારની જોવાય છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો **વવહારસુત્ત** પ્રમાણે પંદર વર્ષના, સોળ વર્ષના અને સત્તર વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ જેનો જેનો અભ્યાસ કરે તેનો તેનો અભ્યાસ અન્ય ઉલ્લેખ પ્રમાણે સોળ વર્ષના, ચૌદ વર્ષના અને પંદર વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ કરે. વળી **વવહારસુત્ત** પ્રમાણે **દિટ્ઠિવિસભાવણા** એ પણ એક પાઠ્ય-પુસ્તક છે કે જેનો નિર્દેશ અન્ય ઉલ્લેખમાં નથી. એવી રીતે અન્ય ઉલ્લેખમા નિર્દેશાયેલા **મહાસુવિણભાવણ** અને **તેયગનિસગ્ગનો** **વવહારસુત્ત**માં ઉલ્લેખ નથી. વિશેષમાં અઢાર વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિ અન્ય ઉલ્લેખ પ્રમાણે **તેયગનિસગ્ગનો** અભ્યાસ કરે તો **વવહારસુત્ત** પ્રમાણે તો **દિટ્ઠીવિસભાવણાનો** અભ્યાસ કરે એમ સમજાય છે.

આ પ્રમાણે જે બે પ્રકારની ભિન્નતા જોવાય છે તેનું શું કારણ હશે એનો ઉત્તર કોઇએ અત્યાર સુધીમાં આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. આથી મને જે સૂઝે છે તે હું કહું છું અને તે ઉપર યથાર્થ વિચાર કરવા વિશેષજ્ઞોને વિનવું છું. **વવહારસુત્ત** **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી**ના સમય પછી રચાયું નથી, કેમકે એના ઉપર એમણે નિજ્જુત્તિ રચી છે એટલે એ **વીરસંવત્ ૧૭૦**ની પૂર્વેની કૃતિ છે. ઠાણગત અવતરણરૂપ પદ્યો **શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ** રજુ કર્યાં છે એટલે એ પદ્યો એમના સમયથી અર્વાચીન નથી એટલુ આપણે જાણી શકીએ છીએ. એ કેટલાં પ્રાચીન છે-**વવહારસુત્તની** રચના કરતાં પ્રાચીન છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે, તેમ છતા એમ હું સૂચવું છું કે **વવહારસુત્ત** પ્રમાણેનો અભ્યાસક્રમ વિશેષ પ્રાચીન જણાય છે. એ અભ્યાસક્રમ આગળ ઉપરના વિદ્યાર્થીઓને સુગમ નહિ જણાવાથી એમા પરિવર્તન કરાયું હશે. કદાચ એમ પણ હોય કે બે જાતના અભ્યાસક્રમો બે જાતની વાચનાને આભારી હોય.

(૨) જેમ અત્યારે પણ પ્રાથમિક શાળામાં અમુક વયનાં જ બાળકોને નહિ કે એથી નાનાં બાળકોને દાખલ કરાય છે તેમ આગમોના અભ્યાસ માટે ત્રણ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય ઓછામાં ઓછો હોવો જોઇએ એ દૃષ્ટિએ આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારી શકાય. વળી એમ પણ હોય કે એની પહેલાંના ત્રણ વર્ષોમાં આગળ ઉપરના અભ્યાસની ભૂમિકા તૈયાર કરાતી હશે. વળી એમ પણ સંભવે છે કે એ ત્રણ વર્ષો દરમ્યાન **આવસ્સયસુત્ત, આયાર** ને **ઉત્તરજ્ઝયણસુત્તનો** અભ્યાસ કરાતો હશે, અને **દસવેયાલિયસુત્ત** રચાયા બાદ તેને પણ અભ્યાસમાં સ્થાન મળ્યું હશે

(૩) પાંચ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિના અભ્યાસ માટે **દસા,** **કપ્પ** ને **વવહાર** એમ ત્રણ પાઠ્ય-પુસ્તકો બતાવાયાં છે તે તેમણે ત્રણ વર્ષમાં પૂરા કરવાનાં હશે એમ લાગે છે,

[1] જુઓ ૭૬મા પૃષ્ઠ ઉપર આપેલો પંચવત્થુગની સ્વોપજ્ઞ ટીકાગત ઉલ્લેખ.

જોકે એ ત્રણેનો સાથે અભ્યાસ કરવાનો હશે કે [1]એક પછી એક તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે B. A. ની પરીક્ષા માટે બે વર્ષમાં જેટલાં પાઠ્ય-પુસ્તકોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ તે પ્રથમથી નક્કી કરાય છે અને પછી એ બધાંનો સાથે જ અભ્યાસ ન કરાતાં સમવડ અનુસાર એનો-અભ્યાસ કરાય છે તેમ દસા, કપ્પ અને વવહાર માટે સંભવે છે. આ પ્રમાણેનો ઉત્તર આઠ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિના અભ્યાસ માટે આપી શકાય. વળી સત્તર વર્ષના દીક્ષા-પર્યાયવાળા મુનિ માટે પણ આમ જ હકીકત હશે, જોકે એમને માટે વવહારસુત્ત મુજબ તો બે વર્ષ પર્યંત એક જ પાઠ્ય-પુસ્તક જોવાય છે, જ્યારે પાંચ અને આઠ વર્ષના દીક્ષા પર્યાયવાળા મુનિ માટે તો જેટલા વર્ષનો અભ્યાસ છે તેટલાં પાઠ્ય-પુસ્તકો જોવાય છે.

(૪) ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા પ્રશ્ન ઉત્તરમાં આવી જાય છે.

(૫) દીક્ષા લેતાં કે તે પૂર્વે પણ આવસ્સયસુત્તનો અભ્યાસ થઈ જતો હોવાથી એનો ઉલ્લેખ નહિ કરાયો હશે એમ લાગે છે.

(૬) આયાર માટે તો બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારવો. નાયાધમ્મકહા વગેરે અંગોના અભ્યાસ માટે એમ સમજાય છે કે ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા મુનિને પોતાના અભ્યાસ દરમ્યાન જ્યારે [2]સાનુકૂળતા જણાય ત્યારે તેઓ નાયાધમ્મકહા વગેરે અંગોનો અભ્યાસ કરે. એ માટે કોઈ અમુક સમય નિયત નથી. વળી એ નિયત કરવાનું કંઈ ખાસ કારણ પણ નહિ હશે.

(૭) ઉપાંગોના અભ્યાસ માટે પંચવત્થુગમાં સૂચવ્યા મુજબ અમુક અંગનું યોગો-દ્વહન થતાં તેના ઉપાંગનું પણ તદનંતર યોગોદ્વહન કરવું જોઈએ એટલે અમુક અંગનો અભ્યાસ થઈ રહ્યા બાદ તેના ઉપાંગનો પણ અભ્યાસ થતો હશે એમ લાગે છે.

હવે આપણે છેદસૂત્રાદિના અભ્યાસની વ્યવસ્થા વિચારીશું. છેદસૂત્રોની સંખ્યા પ્રથમથી જ છની હશે કે ઓછીવત્તી તેનો નિર્ણય કરવા માટે અત્ર અવકાશ નથી એટલે અહીં તો આયારપકપ્પ, દસા, કપ્પ અને વવહાર એ ચાર છેદસૂત્રોના પઠનપાઠન માટે વવહારસુત્ત વગેરેમાં ઉલ્લેખ છે એટલી કામચલાઉ નોંધ લઈશું.

મૂલસૂત્રોની સંખ્યા અમુક વખત સુધી તો ત્રણની જ હશે અને એ ત્રણમાં આવસ્સયસુત્ત, ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત અને દસવેયાલિયસુત્તનો ઉલ્લેખ થતો હશે એમ લાગે છે. આવસ્સયસુત્ત તો શ્રાવક પણ ભણી શકે છે એટલે એને દીક્ષાપર્યાય સાથે ખાસ સંબંધ ન પણ હોય [3] દસવેયાલિયસુત્ત રચાયું તે પૂર્વે ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત રચાયું હોય

(૧) **ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત**ની નિજ્જુત્તિમાં **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી** કહે છે:—

"कमउत्तरेण पगयं आयारस्सेव उवरिमाइं तु।
तम्हा उ **उत्तरा** खलु अज्झयणा हुंति णायव्वा ॥३॥"

(૨) આની વૃત્તિ (પત્ર ૫ અ)માં વાદિવેતાલ **શ્રીશાન્તિસૂરિ** કહે છે:—

"क्रमापेक्षमुत्तरं, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः, तेन प्रकृतम्–अधिकृतम्. इह च क्रमोत्तरेणेति भावतः क्रमोत्तरेण, एतानि हि श्रुतात्मकत्वेन क्षायोपशमिकभावरूपाणि तद्रूपस्यैव **आचाराङ्ग**स्योपरि पठ्यमानत्वेनोत्तराणीत्युच्यन्ते, अत एव आह–'**आयारस्सेव उवरिमाइं**' ति एवकारो भिन्नक्रमः, ततश्च **आचार**स्योपर्येव–उत्तरकालमेव '**इमानि**' इति हृदि विपरिवर्त्तमानतया प्रत्यक्षाणि, पठितवन्त इति गम्यते, 'तुः' विशेषणे, विशेषयत्यर्थं यथा–**शय्यंभवं** यावदेष क्रमः, तदारतस्तु **दशवैकालिको**त्तरकालं पठ्यन्त इति, 'तम्हा उ' त्ति 'तुः' पूरणे, यत्तदोश्च नित्यमभिसम्बन्धः ततो यस्मा**दाचारस्यो**पर्येवेमानि पठितवन्तस्तस्माद् 'उत्तराणि' उत्तराशब्दवाच्यानि"[1]

આ ઉપરથી એટલું જાણી શકાય છે કે અસલના વખતમાં, **ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત**નું પઠન **આયાર** પછી થતું હતું, પરંતુ **દસવેયાલિયસુત્ત** રચાતાં એના પછી એનું પઠન થવા લાગ્યું, પરંતુ **આયાર** અને **દસવેયાલિયસુત્ત**ના પઠનનો કોઇ નિયત સમય હોય તો તે કયો તે આ ઉપરથી જણાતું નથી.

તમામ પ્રકીર્ણકોનાં પઠન માટે કોઇ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં હોય તો તે મારા જાણવામાં નથી. બાકી કેટલાંક વિષે તો **વવહારસુત્ત** વગેરેમાં નિર્દેશ જોવાય છે.

દીક્ષાપર્યાયના ક્રમ પ્રમાણે આગમોનો અભ્યાસ કરાવવાનું વિધાન ચૈત્યવાસીઓને પાછા પાડવા માટે રચાયેલું છે અને એનો આદિ સમય પણ ત્યારથી જ છે એમ જે પં. **બેચરદાસ**નું કહેવું છે તે હવે વિચારીશું.

આપણે જોઇ ગયા તેમ **વવહારસુત્ત**માં પર્યાયના ક્રમ પ્રમાણે સૂત્રના દાનના વિધાનનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે ચૈત્યવાસીઓનો ઉદ્‌ભવ તો **શ્રીહરિભદ્રસૂરિ**ના સમયનો મનાય છે એટલે પંડિતજીનું કથન વિચારણીય બને છે. વળી અત્ર એ વાત પણ નોંધી લઇએ કે શું એવો પ્રશ્ન ન ઉઠાવી શકાય કે ઉપર્યુક્ત વિધાન એ રાજમાર્ગ છે અને એથી એ સિવાયનો બીજો માર્ગ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ માટે જરુર હોઇ શકે અને એથી તો **શ્રીમહાબલ** વગેરે કેટલાક અનગારોનો સંપૂર્ણ આગમોનો અભ્યાસ ઉપયુક્ત દીક્ષાપર્યાય કરતાં અલ્પ સમયમાં થયેલો જોઇ શકાય છે?

હવે આપણે યોગોદ્વહનના સંબંધમાં પં. **બેચરદાસ**નું જે કહેવું છે તેનો ઉત્તર વિચારીશું. તેઓ યોગોદ્વહનનો ઉદ્‌ભવ **શ્રીહરિભદ્રસૂરિ**ના સમયમાં અને તે પણ ઉતરતી કોટિનાં મુનિઓ માટે યોજાયેલો માને છે. વળી તેઓ કહે છે કે આગમોમાં કોઇ પણ સ્થળે

---

૧ આને મળતા ઉલ્લેખો ઉત્તરજ્ઝયણસુત્તની શ્રીભાવવિજયકૃત વ્યાખ્યા (પત્ર ૧ ખ)માં તેમ જ એની શ્રીકમલસંયમકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૧ આ)માં જોવાય છે, પરંતુ એ સંબંધમાં એ બેમાંથી એકે કંઇ વિશેષ પ્રકાશ પાડતી નથી.

યોગોદ્વહન કરી આગમો ભણવાનું વિધાન નથી તેમ જ તેવી રીતે કોઈ આગમ ભણ્યા હોય તેવો ઉલ્લેખ નથી

આ સંબંધમાં હું એમનું તેમ જ એમના જેવી માન્યતા ધરાવનારાઓનું નીચે મુજબની હકીકતો તરફ સવિનય ધ્યાન ખેંચું છું જેથી આ બાબતનો અંતિમ નિર્ણય થઈ શકે

(૧) પંચવત્થુગની નીચે મુજબની ૫૮૯મી ગાથામાં તેમ જ એની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં આગમમાં ઉપધાન વિષે ઉલ્લેખ છે એમ જે કહ્યું છે તેનું શું ?—

"उवहाण पुण आयविलाइ जं जस्स वण्णिअं सुत्ते।
तं तेणेव दरेअ इहरा आणाइआ दोसा ॥५८९॥"

(૨) પંચવત્થુગ (૧ગા ૫૮૮)માં જે જોગવિહાણ જોવાની ભલામણ છે તે ગ્રંથ કેટલો પ્રાચીન છે ?

(૩) ઠાણ (ઠાણ ૩, સૂ ૧૩૬ તેમ જ ઠાણ ૧૦, સૂ ૭૫૮)માં, સમવાય (સ ૩૨)માં, ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત (અ ૩૪, ગા. ૨૭ ને ૨૯)માં અને અંગચૂલિયામાં એમ અનેક સ્થળે જોગવિહિ યાને યોગોદ્વહન વિષે ઉલ્લેખ જોવાય છે તેનું શું ?

(૪) યોગોદ્વહન જેવી વિધિ વૈદિક કે બૌદ્ધ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે તે તે શાસ્ત્રમાં છે કે નહિ ?

(૫) વિસેસાવસ્સયભાસ (૨ગા ૨૯૫૭)માં 'જોગ' વિષે ઉલ્લેખ છે અને એની ટીકામાં, મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ શ્રીઆષાઢસૂરિએ પોતાના અનેક શિષ્યોને યોગ શરૂ કરાવ્યા, પરંતુ તે જ દિવસે હૃદયશૂલથી પીડાઈ તેઓ કાલ કરી નલિનીગુલ્મ વિમાનમાં દેવ થયા અને ત્યાંથી શિષ્યોને યોગ પૂર્ણ કરાવવા માટે પોતાના માનવી શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ઇત્યાદિ હકીકત આપી છે તેનું શું ? શિષ્યોમાં આ હકીકત ચૈત્યવાસીઓના સમયની છે એમ કહેવા માટે કંઈ આધાર છે ખરો ?

આપણે આ પ્રકરણ આગળ ચલાવીએ તે પૂર્વે કેટલાંક અંગોમાં અનગારોનો—મુનિઓના સ્વાધ્યાય વિષેના ઉલ્લેખ મળી આવે છે તે સંક્ષેપમાં નોંધી લઈએ —

અનગાર	અધ્યયન	અંગ
ખંદઅ (સ્કંદક)	સામાયિકથી માંડીને ૧૧ અંગ	વિયાહપણ્ણત્તિ (શ ૨, ઉ ૧ સૂ ૯૩)
કાલોદાયી (કાલોદાયી)	" " " "	" (શ ૭, ઉ ૧૦ સૂ ૩૦૫)
ઉસભદત્ત (ઋષભદત્ત)	" " " "	" (શ ૯, ઉ ૩૩ સૂ ૩૮૦)
દેવાણંદા (દેવાનંદા)	" " " "	" (શ ૯, ઉ ૩૩ સૂ ૩૮૨)

૧ 'तं पुण विहिणा[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] जोगविहाणाओ [illegible] [illegible] ॥५८८॥"

૨ '[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥२९५७॥'

અનગાર	અભ્યાસ	અંગ
મેહ (મેઘ)	સામાયિકથી ૧૧ અંગ	નાયા૦ (શ્રુ ૧, અ. ૧; સૂ. ૩૦)
થાવચ્ચાપુત્ત (સ્થાપત્યાપુત્ર)	,, ૧૪ પૂર્વો	,, (શ્રુ ૧, અ ૫; સૂ. ૫૪)
સુઅ (શુક)	,, ,, ,,	,, (શ્રુ. ૧, અ ૫; સૂ. ૫૫)
ધણ્ણ (ધન્ય)	,, ૧૧ અંગ	,, (શ્રુ ૧, અ ૧૮; સૂ. ૧૩૯)
,, (,,)	,, ,,	,, અણુત્તરોવવાઇયદસા (પૃ. ૪ અ)
ગોયમ (ગોતમ)	,, ,,	,, અંતગડદસા (પૃ ૨ આ)
સુબાહુ (સુબાહુ)	,, ,,	,, વિવાગસુય (શ્રુ. ૨, અ ૧ પૃ. ૮૪ અ)

આ ઉલ્લેખોમાં સામાયિકથી માંડીને ૧૧ અંગ કે ૧૪ પૂર્વોના અભ્યાસની વાત જોવાય છે વિશેષમાં દેવાણંદાને લગતા ઉલ્લેખ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એ આર્યાએ **ચંદના (ચંદનબાળા)** આર્યા પાસે સામાયિકથી માંડીને ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અત્ર ગોશાલકના સંબંધમાં **વિઆહપણ્ણત્તિ** (શ ૧૫; સૂ. ૫૫૩)માં જે નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ છે, તે પણ જોઇ લઇએ:—

"तुमं **गोसाला !** भगवया चेव पव्वाविए...भगवया चेव बहुस्सुतीकए"

હવે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે જૈન જગતમાં અમુક અંશે ચર્ચાયેલો એક પ્રશ્ન વિચારી લઇએ. એ પ્રશ્ન એ છે કે શ્રાવકોને અને શ્રાવિકાઓને આગમો વાંચવાનો–ભણવાનો–ભણાવવાનો અધિકાર ખરો કે નહિ ? અન્ય શબ્દમાં કહું તો જેમ વેદના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને વેદ ભણવાનો અધિકાર નથી તો શ્રાવકવર્ગને આગમો વાંચવાની છૂટ ખરી કે નહિ ? આ પ્રશ્નની તરફેણમા ઉત્તર આપનારા પૈકી એક તો પં. **બેચરદાસ** છે. તેમણે પોતાના મંતવ્યના સમર્થનાર્થે જે ઊહાપોહ કર્યો છે તે ઉપરથી નીચે મુજબ સાત દલીલો તારવી શકાય છે:—

(૧) **તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ** (પૃ. ૪૧૩)મા નીચે પ્રમાણેનુ પદ્ય છે તેનું શુ ?

बालस्त्रीवृद्धमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम्।
उच्चारणाय तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥"[1]

(૨) **તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ** (પૃ. ૪૧૨)મા નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ છે તેનું કેમ ?

"यत उक्तमागमे—

'मुत्तूण दिट्ठिवायं कालिय-उक्कालियङ्गसिद्धतं।
थी-बाल-वायणत्थं पाइयमुइयं जिणवरेहिं'॥"

(૩) **વિસેસાવસ્સયભાસ**ની મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૯૯)માં નીચે મુજબની પંક્તિમાં શ્રાવકનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે તેનું કેમ ?

---

૧ આ સંબંધમાં કુમારપાલચરિય યાને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયની વૃત્તિમા જે નીચે મુજબનું પદ્ય નિર્દેશાયું છે તે જોઇ લઇએ:—

"बालाऽङ्गनादिजडजायमनन्तरजन्तुहितेच्छया।
प्राकृतागमकर्तृभ्यो गणभृद्भ्यो नमो नमः॥"

યોગોદ્વહન કરી આગમો ભણવાનું વિધાન નથી તેમ જ તેવી રીતે કોઇ આગમ ભણ્યા હોય તેવો ઉલ્લેખ નથી.

આ સંબંધમાં હું એમનું તેમ જ એમના જેવી માન્યતા ધરાવનારાઓનું નીચે મુજબની હકીકતો તરફ સવિનય ધ્યાન ખેંચું છું જેથી આ બાબતનો અંતિમ નિર્ણય થઇ શકે

(૧) પંચવત્થુગની નીચે મુજબની ૫૮૯મી ગાથામાં તેમ જ એની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં આગમમાં ઉપધાન વિષે ઉલ્લેખ છે એમ જે કહ્યું છે તેનું શું?—

"उवहाण पुण आयंबिलाइ जं जस्स वन्निअं सुत्ते।
तं तेणेव करेअ इहरा आणाइआ दोसा॥५८९॥"

(૨) પંચવત્થુગ ([1]ગા. ૫૯૮)માં જે જોગવિહાણ જોવાની ભલામણ છે તે ગ્રંથ કેટલો પ્રાચીન છે?

(૩) ઠાણ (સ્થા. ૩, સૂ. ૧૩૬ તેમ જ સ્થા. ૧૦; સૂ. ૭૫૮)માં, સમવાય (સ. ૩૨)માં, ઉત્તરજ્ઝયણસુત્ત (અ. ૩૪, ગા. ૨૭ ને ૨૯)માં અને અંગચૂલિયામાં એમ અનેક સ્થળે જોગવિહિ યાને યોગોદ્વહન વિષે ઉલ્લેખ જોવાય છે તેનું શું?

(૪) યોગોદ્વહન જેવી વિધિ વૈદિક કે બૌદ્ધ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે તે તે શાસ્ત્રમાં છે કે નહિ?

(૫) વિસેસાવસ્સયભાસ ([2]ગા. ૨૫૫૭)માં 'જોગ' વિષે ઉલ્લેખ છે અને એની ટીકામાં, મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ શ્રીઆષાઢસૂરિએ પોતાના અનેક શિષ્યોને યોગ શરૂ કરાવ્યા, પરંતુ તે જ દિવસે હૃદયશૂલથી પીડાઇ તેઓ કાલ કરી નલિનીગુલ્મ વિમાનમાં દેવ થયા અને ત્યાંથી શિષ્યોને યોગ પૂર્ણ કરાવવા માટે પોતાના માનવી શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ઇત્યાદિ હકીકત આપી છે તેનું શું? વિશેષમાં આ હકીકત નૈશ્ચયિકોના સમયની છે એમ કહેવા માટે કંઇ આધાર છે ખરો?

આપણે આ પ્રકરણ આગળ ચલાવીએ તે પૂર્વે કેટલાંક અંગોમાં અનગારોના-જૈન મુનિઓના સૂત્રાભ્યાસ વિષેના ઉલ્લેખ મળી આવે છે તે સંક્ષેપમાં નોંધી લઇએ —

અનગાર	અભ્યાસ	અંગ
ખંદઅ (સ્કંધક)	સામાયિકથી માંડીને ૧૧ અંગ	વિઆહપણ્ણત્તિ (શ ૨, ઉ ૧, સૂ ૯૧)
કાલોદાયી (કાલોદાયી)	,, ,, ,, ,, ,,	(શ ૭, ઉ ૧૦, સૂ ૩૦૫)
ઉસભદત્ત (ઋષભદત્ત)	,, ,, ,, ,, ,,	(શ ૯, ઉ ૩૩, સૂ ૩૮૦)
દેવાણંદા (દેવાનંદા)	,, ,, ,, ,, ,,	(શ ૯, ઉ ૩૩, સૂ ૩૮૨)

૧ "तं पुण [illegible]
[illegible] ॥५९८॥"

૨ "[illegible]
[illegible] ॥२५५७॥"